Российско–Армянский (Славянский) университет

Печатается по решению
Ученого Совета РАУ

Вестник РАУ

(серия: гуманитарные и общественные науки)

(9)

Издательство РАУ

N 1/2010

ОГЛАВЛЕНИЕ

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՈՐՄԱՏԻՎ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԱՐԴԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ

Թումանյան Վ. Ս.

Հասարակության քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերը պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է դրանք քննել քաղաքական համակարգի էության, հատկանիշների, զանազան մոդելների համեմատական–քննական վերլուծությունների միջոցով, ցույց տալ, որ քաղաքական համակարգի կայացումը, ինստիտուտների կազմավորումը, դրանց կարգավիճակի սահմանումը, գործառնությունների և փոխհարաբերությունների կարգավորումը բոլոր օղակներում միշտ իրականացվում են իրավական և սոցիալական զանազան նորմերի հիմքով:

Քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը պայմանավորված է նրանով, որ քաղաքագիտական գրականության մեջ անբավարար ուշադրություն է դարձվում այդ, հիրավի, արդիական ու հրատապ խնդրի վրա: Առանձին հետազոտություններում եթե անգամ հպանցիկ ակնարկվում է քաղաքական համակարգի գործառնությունների նորմատիվ կարգավորումների մասին, ապա միայն ընդհանուր գծերով, այն էլ բացառապես իրավական կարգավորումը նկատի ունենալով: Բնական է՝ նման դեպքերում մոտեցումը հիմնականում կրում է վերացական բնույթ:

Քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերի ուսումնասիրությունը պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ քաղաքական համակարգի դիտարկումները և քննարկումները, որպես կանոն, հանգեցվում են պետության ինստիտուտների և զանազան կառույցների քննարկման: Ավելին՝ քաղաքական համակարգերի տիպաբանական վերլուծությունների օբյեկտ են դարձվում հիմնականում պետությունը և մասամբ քաղաքական կուսակցությունները: Մինչդեռ քաղաքական համակարգի կայացման ու գործառնությունների բազմաշերտ ու բազմազան նորմատիվ հիմքերի վերաբերյալ հարցերը, որպես կանոն, անհրաժեշտ ուշադրության առարկա չեն դարձվում:

Գոյություն ունի մեկ այլ հանգամանք ևս, որը, թերևս, անուղղակիորեն, պատճառ է հանդիսանում քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերի հարցը ուսումնասիրության հատուկ օբյեկտ չդարձնելու համար: Բանն այն է, որ քաղաքագետների, փիլիսոփաների, սոցիոլոգների, պատմաբանների հետազոտության ոլորտում անհրաժեշտ չափով ուշադրության առարկա չդարձվելը, թերևս, արդարացվում է այն հիմքով, որ դա իրավաբանական հետազոտության ոլորտ է: Գուցե դրա հետ կապված պատճառներից է նաև այն, որ քաղաքական համակարգի հետազոտման հարցերով զբաղվող շատ քաղաքագետներ վախվորած են մոտենում հասարակական–քաղաքական կյանքի նորմա-

տիվ և մասնավորապես իրավական կարգավորման հարցերին` դրանք համարելով խիստ մասնագիտական հետաքրքրությունների առարկա: Իսկ ովքեր էլ ձգտում են լրացնելու այդ տեսանկյունով քաղաքական համակարգի հետազոտության ոլորտում եղած բացը, սահմանափակվում են իրավունքի մասին հիշատակելով: Այդ իսկ պատճառով քաղաքական համակարգի կայացման, դրա բաղադրատարրերի ինստիտուտացման, գործունեության ու փոխհարաբերությունների նորմատիվ կարգավորման, մասնավորապես այդ գործընթացներում իրավունքի և սոցիալական այլ նորմերի առնչությունների վերաբերյալ հարցերը անհրաժեշտ չափով չեն պարզաբանվում:

Ինչ վերաբերում է իրավագետներին, ապա նրանք, հասարակական–քաղաքական կյանքի իրավական կարգավորման հարցերի հետազոտությունը կարևորելով հանդերձ, քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերի, մասնավորապես իրավական և ոչ իրավական սոցիալական նորմերի առնչությունների, քաղաքական համակարգի կայացման ու գործառույթների ոլորտում ունեցած դերի ու նշանակության պարզաբանման հարցերով առանձնապես չեն հետաքրքրվում: Իսկ եթե պետության և իրավունքի հիմնահարցերն ուսումնասիրելիս քաղաքական համակարգի գործառույթների նորմատիվ կարգավորման հարցերը, այսպես թե այնպես, դրվում են օրակարգի, ապա հետազոտողները, որպես կանոն, սահմանափակվում են պետության ձեռնարկումների, պետական իշխանության տարբեր ճյուղերի կազմավորման ու գործունեության հարցերի քննարկման և իրավաբանական փաստարկներով արժևորելու շրջանակներով:

Սակայն չենք կարող չնկատել այն փաստը, որ հասարակության քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերի վերաբերյալ առկա պարզաբանումները կրում են ընդհանուր բնույթ. քաղաքական, կրոնական, բարոյական, կանոնադրական նորմերի առնչությունները քննարկվում են իրավագիտության դիրքերից և, բնական է, խորությամբ չեն դիտարկվում քաղաքական համակարգի բազմազան հարաբերությունների և գործընթացների ոչ միայն իրավագիտական, այլև քաղաքական և կորպորատիվ այլ նորմերով կարգավորման առանձնահատկությունները:

Հասարակության քաղաքական համակարգը բարդ ու բազմաշերտ երևույթ է, բովանդակում է բազմազան ու բազմադեմ հարաբերություններ ու գործընթացներ: Դրա ճանաչման և իրական, համընդգրկուն պատկերի ստեղծումը կապված է ոչ միայն իմացաբանական, այլև մեթոդաբանական բնույթի հիմնախնդիրների լուծման հետ:

Ինչպիսի տեսանկյուններով էլ դիտարկելու լինենք հասարակության քաղաքական համակարգը, ինչպիսին էլ լինեն իրավագիտական, քաղաքագիտական, փիլիսոփայական, սոցիոլոգիական, տնտեսագիտական և այլ տեսանկյուններով մոտեցումները, ինչպիսի կոնկրետ նպատակներ էլ հետապնդելիս լինեն հետազոտողները, դրանք միշտ էլ, այսպես թե այնպես, առնչվում են քաղաքական համակարգի կայացման, ինստիտուտների կազմավորման, դրանց կարգավիճակի սահմանման, գործունեության ու փոխհարաբերությունների քննական վերլուծությունների հետ: Այնպես որ, բոլոր դեպքերում, հասարակության քաղաքական համակարգի կայացման, կառուցվածքային տարրերի կազմավորման ու գործունեության ուսումնասիրմանը միտված ձեռնարկումներում առաջ են գալիս դրանց նորմատիվ կարգավորման օրինաչափությունների պարզաբանման խնդիրներ: Ահա այդպիսի կենսական նշանակություն ունեցող խնդիրներից է հասարակության քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերի քաղաքագիտական ուսումնասիրությունը:

Հասարակության քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերի լուսաբանման բարդությունը պայմանավորված է ոչ միայն քաղաքական համակարգի բարդությամբ, բազմաշերտ ու բազմազան լինելու հանգամանքներով, այլև նրանով, որ քաղաքական կյանքի նորմատիվ կարգավորման համակարգը նույնպես բազմաշերտ է: Հասարակական–քաղաքական հարաբերությունները կարգավորվում են ոչ միայն իրավական, այլև

քաղաքական, կրոնական, կանոնադրական, բարոյական և կորպորատիվ այլ նորմերի միջոցով, ինչպես նաև համընդհանուր ճանաչում գտած ավանդույթներով ու սովորույթներով: Եթե նկատի ունենանք նաև այն իրողությունը, որ քաղաքական համակարգի ինստիտուտների կազմավորումը, գործունեությունն ու փոխհարաբերությունները կարգավորվում են քաղաքական ու ոչ քաղաքական, պետական ու ոչ պետական հաստատությունների և կառույցների կողմից՝ տարբեր խումբ նորմերի միջոցով, տարբեր սկզբունքներով ու եղանակներով, ապա դժվար չէ համոզվել, որ հասարակության քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերի պարզաբանումն ու տիպաբանական վերլուծությունն ունեն որոշակի գիտական նշանակություն:

Հասարակության քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերի պարզաբանման համար նախ պետք է հստակ պատկերացում ունենանք քաղաքական համակարգի մասին: Տվյալ դեպքում քաղաքական համակարգի համակողմանի հետազոտումը դուրս է դրա նորմատիվ հիմքերի պարզաբանման նպատակների ոլորտից: Ահա թե ինչու անհրաժեշտ եմ համարում սահմանափակվել քաղաքական համակարգի այն կողմերի ու բաղադրատարրերի հետ կապված հարցերի պարզաբանման շրջանակով, որոնք անմիջականորեն դառնում են նորմատիվ կարգավորման օբյեկտներ: Այդ նպատակով ուշադրություն դարձնենք հասարակության քաղաքական համակարգի առավել նշանակալի բնորոշումների վրա:

Հասարակագիտական գրականության մեջ կան քաղաքական համակարգի բազում և տարաբնույթ սահմանումներ: Այդպիսի տարըմբռնումներն ու բազմաչափությունը պայմանավորված են քաղաքական համակարգի բարդությամբ, բազմակողմանիությամբ և բազմաարժեքականությամբ: Հետազոտողները կիրառում են տարբեր մոտեցումներ, ձգտում են վերլուծել, իմաստավորել և իրենց համոզմունքների և քաղաքական կողմնորոշումների դիրքերից գնահատել քաղաքական համակարգն իր բազմազան դրսևորումներով:

Քաղաքական համակարգի սահմանումներում, որպես կանոն, կիրառվում են ծագումնաբանական, գոյաբանական, մարդաբանական, սոցիոլոգիական, համակարգային, ինստիտուտային, արժեքային, կառուցվածքային, գործառութային, վարքաբանական, գործնական–կիրառական նշանակության և այլ մոտեցումներ ու եղանակներ:

Դիտարկելով քաղաքական համակարգի տարբեր սահմանումները՝ դժվար չէ նկատել, որ շատ հետազոտողներ կարևորում են ինստիտուտային, կառուցվածքային և գործառութային մոտեցումները: Դա, անկասկած, ունի իր արդարացումը: Արիստոտելը, «Տոպիկա» աշխատության մեջ հանգամանալից քննարկելով երևույթների սահմանման հիմնական սկզբունքների, մոտեցումների ու մեթոդների վերաբերյալ հարցեր, հատկապես ընդգծում է, որ ամեն մի բնորոշում ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ խոսք, որը մատնանշում է բնորոշվող երևույթի էությունը, ինչ լինելը: «Ով տալիս է սահմանում,– գրում է նա,– պետք է օգտագործի որքան հնարավոր է ավելի պարզ արտահայտություններ, քանի որ սահմանումը տրվում է հանուն իմացության»[1]:

Քաղաքական կյանքի համակարգային հետազոտման գաղափարը հիմնականում մշակվել է Տ. Պարսոնսի կողմից: Նա քաղաքական համակարգն առավելապես դիտարկում էր սոցիալական գործողությունների վերլուծության կտրվածքով, գործողություններ, որոնք հանդես են գալիս որպես մարդկանց վարքի բազմազան դրսևորումներ: Այդ նպատակով նա առանձնացնում է լիդերությունը, իշխանության մարմինները և կանոնակարգումը որպես քաղաքական համակարգի փոխկապակցված և ենթահամակարգ հանդիսացող ինստիտուտներ: Այդ ամենը Տ. Պարսոնսը ներառում է կառուցվածքային–գործառութային միասնության մեջ՝ որպես քաղաքական համակարգի էական հատկանիշ: Նա կարևորում է քաղաքական համակարգի ոչ միայն ինստիտուտային կառուցվածքի փաստը, այլև այն գործառույթները, որոնք կազմակերպվում և իրականացվում են նորմատիվ կարգավորման շրջանակներում:

Դ. Իստոնը, հիմք ընդունելով Տ. Պարսոնսի հայեցակարգը քաղաքական համակարգի կառուցվածքային–գործառութային հատկանիշի և դրանցում մարդկանց վարքի դրսևորումների մասին, առաջ է քաշում և հիմնավորում մարդկանց քաղաքական վարքը որոշակի սոցիալական միջավայրում դրսևորվելու հանգամանքների, մասնավորապես նրանց վրա միջավայրի ազդեցության և դրան համապատասխան վերաբերմունքի ինչպես սոցիոլոգիական, այնպես էլ քաղաքագիտական ու նորմատիվային վերլուծության և իմաստավորման անհրաժեշտությունը:

Գ. Ալմոնդի սահմանումներից մեկում նշված է. «Քաղաքական համակարգը ինստիտուտների և մարմինների մի ամբողջություն է, որոնք ձևավորում և կյանքում իրականացնում են հասարակության կամ նրա առանձին խմբերի կոլեկտիվ նպատակները»[2]: Այստեղ հիմնականում շեշտված է քաղաքական համակարգի գործառութային կողմը:

Նույն աշխատանքի մեջ Ալմոնդը քաղաքական համակարգի կառուցվածքային տարրեր է համարում քաղաքական կուսակցությունները, շահերի խմբերը, իշխանության օրենսդիր մարմինները, իշխանության գործադիր մարմինները, աստիճանավորականությունը (չինովնիկությունը) և դատարանները: Նա գտնում է, որ այդպիսի կառուցվածքային տարրեր ունեն գործնականում բոլոր քաղաքական համակարգերը: Բայց միաժամանակ շեշտում է, որ դրանց գործունեությունը, առանձին ինստիտուտների դերն ու նշանակությունը տարբեր քաղաքական վարչակարգերի պայմաններում տարբեր են: Ալմոնդը ճիշտ է նկատում, որ քաղաքական համակարգերում այդ տարրերի առկայությունը դեռևս բավարար հիմք չի հանդիսանում քաղաքական համակարգն ըստ էության գնահատելու համար: Նա հատկապես նշում է Մեծ Բրիտանիայի և Չինաստանի քաղաքական համակարգերում այդ ինստիտուտների գործունեության և փոխհարաբերությունների արմատական տարբերությունները[3]:

Սակայն այստեղ ուշադրության արժանի է մի այլ հանգամանք ևս: Ալմոնդը քաղաքական համակարգի կառուցվածքային տարրեր է համարում պետական իշխանության օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինները: Կարծում եմ, որ դրանք չեն կարող դիտարկվել որպես քաղաքական համակարգի կառուցվածքային տարրեր: Դրանք, պետական իշխանության համակարգի ինստիտուտներ լինելով, գործում են միայն պետության շրջանակներում և միայն պետության կազմում և պետության միջոցով են հանդես գալիս որպես ինստիտուտներ: Պետք է նկատել, որ ոչ միայն Ալմոնդի, այլև շատ այլ մտածողների մոտ քաղաքական համակարգի վերաբերյալ հարցեր քննելիս հաճախ են համակարգի ինստիտուտներ համարվում պետական իշխանության մարմինները: Այդպիսի մոտեցումը, թերևս, կարող է ունենալ իր արդարացումը միայն բացարձակ բռնապետության և ամբողջատիրական վարչակարգերի հարցեր քննարկելու դեպքում, որտեղ պետությունը չի տարանջատվում քաղաքական համակարգից: Ավելին՝ պետությունը դիտարկվում է որպես համընդգրկող կազմավորում և հասարակության քաղաքական համակարգի մարմնացում: Բայց դա ամենևին հիմք չի տալիս պետական իշխանության մարմինները բոլոր դեպքերում դիտարկելու որպես հասարակության քաղաքական համակարգի ինքնուրույն ինստիտուտներ:

Գ. Ալմոնդը և Դ. Պաուելը, ընդլայնելով հասարակության քաղաքական համակարգի խորքային պատճառական կապերի իմացության պահանջների շրջանակները, է՛լ ավելի կարևորեցին համեմատական վերլուծությունների միջոցով ինստիտուտների, մարդկանց մեծ ու փոքր խմբերի քաղաքական մասնակցության և ընդհանրապես մարդկանց կոնկրետ քաղաքական վարքագծի հանգամանալից քննարկման և արժևորման խնդիրը: Հենց դրանով է պայմանավորված նրանց համոզմունքը, որ քաղաքական համակարգը դերերի և փոխգործողությունների ամբողջություն է, որոնք իրականացվում են ոչ միայն պետական ինստիտուտների, այլև բոլոր մյուս կառույցների միջոցով: Այս սահմանման մեջ թեև անմիջականորեն չի նշվում այդ դերերի և գործողությունների նորմատիվ հիմքե-

րի մասին, այնուամենայնիվ անկասկած է, որ նրանք քաղաքականության սուբյեկտների դերակատարումներն ու փոխգործողությունները դիտարկում են օրինականության շրջանակներում վարքագծի դրսևորումների նորմատիվ կարգավորման համատեքստում:

Քաղաքական համակարգի հետազոտման համար Կ. Դոյչը կարևորում է մեկ այլ գործոն, գտնում է, որ քաղաքականությունը միտված է կառավարման գործընթացի կազմակերպման և մարդկանց գործողությունները կոորդինացնելու, դրանք առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակին: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է ունենալ հավաստի տեղեկություններ, հենվել բարձրորակ և ծավալուն փաստերի վրա: Հենց այդ նպատակով է նա առաջ քաշում պահանջ՝ տեղեկատվական (կոմունիկացիոն) մոտեցմամբ արժևորելու և գնահատելու տեղեկատվական նյութը, համոզվելու քաղաքական որոշումների ընդունման, մարդկանց գործողությունները կոորդինացնելու և հասարակության կառավարումն իրականացնելու փաստական հիմքերի հավաստիության, լիարժեքության և կարևորության մեջ:

Ա.Զ. Դեմիդովը քաղաքական համակարգի մեջ ընդգրկում է նորմերը, գաղափարները և նրանց հիմքով ձևավորված ինստիտուտներն ու գործողությունները, որոնց միջոցով կազմակերպվում են քաղաքական իշխանությունը և քաղաքացիների ու պետության փոխադարձ կապերը[4]: Նա միաժամանակ նշում է քաղաքական համակարգի այն հատկանիշները, որոնք բովանդակում են դրա հիմնական իմաստը: Դրանցից է համարում քաղաքական համակարգի տարրերի կայուն փոխադարձ պայմանավորվածությունը, քաղաքական հարաբերությունների կարգավորվածությունը, առավել օպտիմալ կայունությունն ու զարգացումը, հոգևոր–մշակութային արժեքների միասնությունը, համոզմունքները և այլն:

Քաղաքական համակարգի էության, կառուցվածքի և հատկանիշների վերաբերյալ հեղինակի մտքերը ճիշտ են արտահայտում այդ երևույթի հիմնական բովանդակությունը և, անկասկած, ունեն որոշակի գիտական արժեք: Սակայն չի կարելի ճիշտ համարել նրա այն պնդումը, թե հասարակության քաղաքական համակարգի տարրերն են նորմերը և գաղափարները[5]:

Այդպիսի հախուռն կարծիքը չի կարող ճիշտ համարվել երկու տեսանկյուններով. նախ՝ քաղաքական համակարգը բազմաշերտ է, ընդգրկում է բազմադեմ, տարբեր գաղափարախոսություններ ու քաղաքական կողմնորոշումներ որդեգրած, տարբեր կարգավիճակներ և իրավունքներ ունեցող, ոչ միատեսակ, իսկ երբեմն էլ իրարամերժ քաղաքական վարքագիծ դրսևորող հաստատություններ ու միավորումներ: Ահա թե ինչու սոցիալական միջավայրի և արտաքին ազդեցությունների նկատմամբ նրանց վերաբերմունքը չի կարող միատեսակ ու միաժամանակյա լինել: Այդ կարծիքը մերժելի է նաև այն տեսանկյունով, որ հեղինակը հստակ չի նշում «արտաքին ազդեցություններ» արտահայտության բովանդակությունը: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ «արտաքին ազդեցությունները» կարող են ընդգրկել սոցիալ–քաղաքական կյանքի զանազան երևույթներ՝ վերաբերել ներքաղաքական, ներերկրային, արտաքին սոցիալ–քաղաքական կյանքի տարբեր ոլորտներին:

Այդ գործոնների «արտաքին ազդեցությունները» միմյանցից տարբերվում են ոչ միայն իրենց բովանդակությամբ, այլև նպատակներով և հասցեատերերով: Քաղաքական համակարգի ինստիտուտներն ու միավորումները արտաքին ազդեցությունների նկատմամբ կարող են վերաբերմունք դրսևորել միայն իրենց կարգավիճակի և իրավասությունների շրջանակներում:

Վ.Ա. Մելնիկն անկասկած է համարում այն փաստը, որ քաղաքական գիտության մեջ քաղաքական համակարգը դիտվում է որպես պետական և ոչ պետական ինստիտուտների և սոցիալական ու իրավական նորմերի ամբողջություն, որոնց միջոցով իրականացվում են քաղաքական–իշխանական հարաբերությունները[6]:

Մ.Ա. Վասիլիկի խմբագրությամբ «Քաղաքագիտություն» դասագրքի մեջ նշված է, որ **«Քաղաքական համակարգը իրենից ներկայացնում է պետական և հասարակա-**

կան կազմակերպությունների, միավորումների, հասարակության մեջ քաղաքական իշխանության կազմակերպման և իրականացման իրավական ու քաղաքական նորմերի, սկզբունքների ամբողջություն»[7]:

Եթե ընդունում ենք, որ «քաղաքական իշխանության կազմակերպման և իրականացման իրավական ու քաղաքական նորմերը, սկզբունքները», որոշակի ինստիտուտների հետ կապված, հանդես են գալիս որպես քաղաքական համակարգի տարրեր, ապա, փաստորեն, ուշադրությունից վրիպում են քաղաքական համակարգի ոչ քաղաքական ինստիտուտներն ու օրինականության շրջանակներում դրանց կազմավորման ու գործունեության այն սոցիալական նորմերը, այդ թվում՝ կանոնադրական, բարոյական, կրոնական, կորպորատիվ նորմերը, ավանդույթները, սովորույթները, որոնք հասարակության քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերի շարքում, օրինականության շրջանակներում, ունեն իրենց որոշակի դերն ու նշանակությունը:

Քաղաքական համակարգի նույնպիսի բնութագրություններ ենք հանդիպում իրավագիտական գրականության մեջ: Ա.Բ. Վենգերովը նշում է. «Հասարակության քաղաքական համակարգի տակ հասկացվում են պետական և ոչ պետական սոցիալական ինստիտուտները, որոնք իրականացնում են որոշակի գործառույթներ»[8], որ այն «տարբեր սոցիալական ինստիտուտների և դրանց որոշակի բնույթի կապերի օբյեկտիվորեն կայացող միասնություն է»[9]:

Դժվար չէ նկատել, որ Ա.Բ. Վենգերովը քաղաքական համակարգի հիմնական բաղադրատարր է համարում սոցիալական ինստիտուտները, թեև միաժամանակ նշում է դրանց միջև կապերի՝ որպես համակարգի տարրեր լինելու հանգամանքը:

Հասարակության քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերի պարզաբանման համար փաստական, տեսական, իմացաբանական ու մեթոդաբանական հարուստ նյութ են պարունակում քաղաքական համակարգերի տիպաբանման ոլորտում առաջ քաշված զանազան մոդելները:

Քաղաքական երևույթների համակարգումն ու դրանց տիպաբանական վերլուծությունները, անկասկած, ունեն գիտաճանաչողական կարևոր նշանակություն: Քաղաքական համակարգերի տիպաբանումը, տիպաբանման հիմքերի հստակ առանձնացումը, քաղաքական համակարգերի համեմատական վերլուծությունների միջոցով դրանց ընդհանուր կողմերի ու հատկանիշների վերհանումը և յուրաքանչյուրի առանձնահատկությունների պատճառաբանումը քաղաքական կյանքի ճշմարիտ իմացության, հիրավի, կարևոր ու առաջնակարգ նշանակություն ունեցող խնդիրներ են:

Քաղաքական համակարգերի տիպաբանման և վերլուծությունների գործընթացներում հիմք են ընդունվում ոչ միայն պետության հատկանիշները, կառուցվածքը, պետական իշխանության մարմինների կազմավորման ու գործառնությունների հիմունքները, այլև քաղաքական վարչակարգերի բնույթը, հասարակության քաղաքական կազմակերպման սկզբունքները, հասարակության քաղաքական սոցիալականացման ու մշակույթի բնույթն ու մակարդակները, ընդդիմության իրավաքաղաքական կարգավիճակը և քաղաքական մասնակցության հիմնական ուղիներն ու եղանակները, քաղաքական իշխանության էլիտար կառուցվածքը, էլիտար փոփոխությունների հիմքերը և հասարակական զարգացման առավել նշանակալի միտումները: Նկատենք, որ այդ հիմքերով քաղաքական համակարգի բնութագրությունն ամենևին չի կարելի արդարացնել, քանզի դրանք քաղաքական համակարգի տարարժեք դրսևորումների միտումներն են:

Քաղաքական համակարգերի տիպաբանման կարևոր հենքերից են ներհամակարգային գործընթացների՝ պետական և ոչ պետական, քաղաքական և ոչ քաղաքական ինստիտուտների, զանազան հաստատությունների, կազմակերպությունների ու միավորումների փոխհարաբերությունների առանձնահատկությունները, ներերկրային արտաքաղաքական–համակարգային գործընթացները, հասարակության տնտեսական,

սոցիալական, քաղաքական, հոգևոր–մշակութային զարգացման մակարդակները, առնչությունների բնույթն ու առանձնահատկությունները:

Այդպիսի հիմքով քաղաքական համակարգերի տիպաբանման հայեցակարգերում և մոդելներում նկատում ենք բազում հարցադրումներ և կոնկրետ առաջարկություններ քաղաքական ինստիտուտների կազմավորման, գործունեության ու փոխհարաբերությունների, քաղաքական հարաբերությունների ու գործընթացների նորմատիվ կարգավորման հիմքերի ու եղանակների վերաբերյալ: Ուշադրություն դարձնենք առավել նշանակալի մի քանի մոդելների վրա:

Քաղաքական համակարգերի գծային՝ երկբևեռ տիպաբանման մոդելներից է Գ. Լասուելի և Ա. Կապլանի առաջարկած մոդելը, որտեղ քաղաքական համակարգերը բաժանվում են երկու խմբերի՝ ժողովրդավարականի և բռնատիրականի: Նրանք հանգամանալից քննարկում են ժողովրդավարական և բռնատիրական քաղաքական համակարգերում քաղաքական կյանքի կազմակերպման, քաղաքական և ոչ քաղաքական ինստիտուտների կազմավորման ու գործունեության կարգի, փոխհարաբերությունների կարգավորման և պետական իշխանական հարաբերություններին մասնակցելու մեխանիզմների, իշխանության մեջ չափաբաժին ունենալու վերաբերյալ հարցեր:

Այս մոդելի ելակետն ու հիմքը իդեալական ժողովրդավարական և իդեալական բռնատիրական քաղաքական համակարգերի գաղափարն է: Բայց իրական կյանքում բացարձակ ժողովրդավարական և բացարձակ բռնատիրական քաղաքական համակարգեր չեն լինում: Հենց այդ իրողության հաշվառմամբ պետք է բացատրել քաղաքական համակարգերի տիպաբանման մեջ նրբերանգներ նկատելու և նոր տարբերակներ առաջարկելու միտումները:

Գ. Ալմոնդը և Բ. Պաուելը, չժխտելով քաղաքական համակարգերի գծային տիպաբանման մոդելի ճանաչողական արժեքը, նպատակահարմար են գտնում քաղաքական համակարգերի մեջ տարբերել ժողովրդավարականը և ավտորիտարը՝ հիմք ընդունելով քաղաքական զարգացումների գործընթացներում դրանց հնարավոր փոխակերպումները, տվյալ տիպին բնորոշ հատկանիշների ուժեղացումը, թուլացումը կամ էլ այլ տիպին բնորոշ այս կամ այն հատկանիշի ձեռքբերումը: Նրանք հատկապես կարևորում են յուրաքանչյուր տիպի քաղաքական համակարգերում առանձին խմբերի, ավելի կամ պակաս ընդգծված, տվյալ տիպին բնորոշ հատկանիշներ ունեցող կողմերի հայտնաբերումը. ավտորիտար համակարգերում տարբեր մակարդակների ամբողջատիրական և ոչ ամբողջատիրական վարչակարգերի, իսկ ժողովրդավարական տիպի համակարգերում տարբեր մակարդակների ինքնավարությունների հստակ տարբերակումը, դրանց էական հատկանիշների համեմատական վերլուծությունները և հասարակական հարաբերությունների նորմատիվ կարգավորման առանձնահատկությունների պարզաբանումը:

Քաղաքական համակարգերի գծային՝ երկբևեռ տիպաբանման մոդելը, կարևոր նշանակություն ունենալով հանդերձ, որոշ առումով սահմանափակում, կաղապարում է երևույթի օբյեկտիվորեն բազմաչափ հնարավորությունների կիրառումը: Քաղաքական համակարգերի բազում կողմեր ու հատկանիշներ, ինստիտուտների կազմավորման գործառույթների և փոխհարաբերությունների կարգավորման սկզբունքներն ու նորմերը և դրսևորման առանձնահատկությունները շատ դեպքերում հնարավոր չեն լինում հստակ պարզաբանել երկբևեռ մոտեցման եղանակի կիրառման շրջանակներում: Հենց այդ հանգամանքներով պետք է բացատրել քաղաքական համակարգերի տիպաբանման նոր հայեցակարգերի մշակումը և նոր մոդելների առաջարկումը (Ռ. Դալ, Ե. Լեյպխարտ, Ժ. Բլոնդել):

Դալը քաղաքական համակարգի որակման հիմնական չափորոշիչներ է համարում մրցակցության հիմունքներով և օրինականության շրջանակներում ընդդիմության քաղաքական մասնակցության իրական վիճակը և մյուսը՝ քաղաքական իշխանության համար

պայքարի գործընթացներին բնակչության իրական մասնակցության չափը: Դրանք, որպես փոփոխական մեծություններ, տարբեր ծավալով ու տարբեր կերպ են դրսևորվում տարբեր քաղաքական համակարգերում, դրանով իսկ, փաստորեն, պայմանավորում այդ համակարգերի իրական արժեքն ու որակը: Ընդդիմության և բնակչության քաղաքական մասնակցության իրավական հիմքերը սահմանվում են ինչպես երկրի Սահմանադրությամբ, այնպես էլ նորմատիվ իրավական ակտերով:

Լեյպխարտի հայեցակարգում հասարակության քաղաքական համակարգի որակման հիմք են համարվում հասարակության կառուցվածքը՝ միատարր կամ բազմատարր (բազմանդամ) լինելը և քաղաքական էլիտաների վարքագիծը՝ դրանց թշնամական կամ կոմպրոմիսային կողմնորոշումների հանգամանքը:

Լեյպխարտը, հիմք ընդունելով կոնկրետ երկրների փորձը, ցույց է տալիս այդ հիմունքներով քաղաքական համակարգերի տիպաբանման և որակման գիտաճանաչողական արժեքը: Նա միաժամանակ գտնում է, որ այդ չափորոշիչները կայուն մեծություններ չեն: Քաղաքական զարգացումների և հանգամանքների փոփոխման հիմքով դրանք փոփոխվում և դրանով իսկ փոխում են քաղաքական համակարգի դեմքը: Այդ և այլ չափորոշիչների կիրառման հնարավորությունը չժխտելով հանդերձ՝ նա գտնում է, որ անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր դեպքում հաշվի առնել այն իրողությունը, որ բացարձակ միատարր կամ բացարձակ բազմատարր հասարակություններ չեն լինում, միշտ էլ լինում են անցումային փուլեր, նոր իրավիճակներ: Չեն լինում նաև միշտ թշնամաբար տրամադրված կամ միայն կոմպրոմիսային տրամադրություն ունեցող էլիտաներ:

Պատմական իրողությունը վկայում է, որ ինչպիսին էլ լինեն հասարակության քաղաքական համակարգի կայացման հիմքերն ու մեխանիզմը, դրանց զարգացումներն ու փոխակերպումները, բոլոր դեպքերում քաղաքական համակարգերի որակման սկզբունքներն ու չափորոշիչներն ամրագրվում են համապատասխան նորմատիվ իրավական և սոցիալական այլ նորմերի համապատասխան ակտերում:

Ի տարբերություն Դալի և Լեյպխարտի՝ Ժան Բլոնդելն ընտրում է բազմանդամ գործոնների հիմքով քաղաքական համակարգը բնութագրելու մեթոդը: Նա հիմնականում չափորոշիչներ է համարում քաղաքական մրցակցությունն իր դրսևորման տարբեր ձևերով (լեգալ, ոչ լեգալ), քաղաքական էլիտայի կառուցվածքը, էլիտաների տարբեր խմբերի իրավական և քաղաքական կարգավիճակները և բնակչության քաղաքական մասնակցությունը, որը կարող է իրականացվել տարբեր ուղիներով ու ձևերով, տարբեր ծավալներով ու ակտիվությամբ: Այդ չափորոշիչները նույնպես փոփոխական մեծություններ են:

Քաղաքական համակարգի սահմանումները և տարբեր հիմունքներով քաղաքական համակարգերի բնութագրություններն ու որակումները, միմյանց հետ կապված լինելով հանդերձ, նույնական բովանդակություն չեն ունենում: Դրանք քաղաքական համակարգի ճանաչման և արժևորման առանձնահատուկ մեթոդներ են: Բնորոշումն ընդգրկում է համակարգի խորքային պատճառական կապերը, կայացման ակունքները, բաղադրատարրերի կազմավորման և գործառնությունների հիմունքները: Մինչդեռ քաղաքական համակարգերի բնութագրություններն ու որակումներն իրականացվում են դրանց առանձին հատկանիշների, կողմերի, գործառնությունների, սոցիալական կոչման և դերակատարումների արժևորման ու գնահատման հիմքով: Դրանք պայմանավորված են այդ երկու՝ թեև միմյանց հետ սերտորեն կապված, բայց և այնպես տարբեր մոտեցումներով: Ըստ որում՝ դրանցում նկատում ենք այս կամ այն մոտեցման գերակայման կամ էլ խառը կիրառման դեպքեր:

Քաղաքական համակարգի դասական բնորոշումներում (Տ. Պարսոնս, Դ. Իստոն, Գ. Ալմոնդ) գերակայությունը տրվում է ինստիտուտային մոտեցմանը, հիմնավորվում այն գաղափարը, որ քաղաքական համակարգի բաղադրատարրեր են պետությունը, քաղաքական կուսակցությունները, զանազան այլ հաստատություններ ու միավորումներ:

Դրանց բնույթը պայմանավորող գործոնները, կազմավորման և գործառույթների հիմունքները, սոցիալական դերերն ու փոխհարաբերությունները քաղաքական համակարգի մեջ ընդգրկվում են՝ միայն այդ նյութական կազմավորումների՝ ինստիտուտների հետ կապված: Այնպես որ քաղաքական համակարգի բազում բնորոշումներում ժողովրդավարության, վարչակարգերի, իրավունքի, քաղաքական և այլ կորպորատիվ նորմերի ընդգրկումը՝ որպես ինքնուրույն բաղադրատարրերի, հիմնավոր չէ և չի կարող արդարացվել:

Կարելի է հիշատակել քաղաքական համակարգի բազմաթիվ բնորոշումներ և բնութագրություններ, որոնցում միշտ չէ, որ հստակ տարբերակվում են մոտեցումներն ու որակման չափորոշիչները: Բայց անժխտելի է այն փաստը, որ անկախ այն բանից, թե ովքեր քաղաքական համակարգի որ կողմերն են կարևորում և ինչ պատճառաբանություններով են հիմնավորում իրենց մոտեցումներն ու ըմբռնումները, բոլոր դեպքերում, այսպես թե այնպես, քննարկում ու վերլուծում են քաղաքական համակարգի հետևյալ երեք հիմնական կողմերին վերաբերող հարցեր: Դրանք են.

1. կառուցվածքային տարրերը՝ ինստիտուտներ, ենթահամակարգային կազմավորումներ, նյութական և հոգևոր արժեքներ բովանդակող երևույթներ՝ սոցիալական նորմեր, քաղաքական սոցիալականացման և քաղաքական մշակույթի ու քաղաքակրթվածության որոշակի մակարդակ,
2. գործառույթները՝ քաղաքական մասնակցություն, գործողություններ, հարաբերություններ, գործընթացներ,
3. հասարակական–քաղաքական կյանքի կազմակերպման, կանոնակարգման և կարգավորման հիմունքները՝ սոցիալական նորմերի՝ իրավունքի, քաղաքական, կանոնադրական, կրոնական, բարոյական և կորպորատիվ նորմերի կիրառում, նորմատիվ կարգավորման մեխանիզմների ստեղծում, քաղաքական համակարգի պահպանման, պաշտպանության և վերարտադրության հուսալի հիմքերի ստեղծում:

Մեր կարծիքով՝ հասարակության քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերի պարզաբանման համար ամենևին անհրաժեշտություն չկա հանգամանալից քննարկելու, վերլուծելու և գնահատելու տարբեր մոտեցումներն ու սահմանումները: Միայն նկատենք, որ դրանցից յուրաքանչյուրում կան արժեքավոր կողմեր, ճշմարիտ և օգտակար գաղափարներ: Չենք կարող չնկատել նաև մի շարք մոտեցումներում և սահմանումներում առկա միակողմանիության, սահմանափակվածության, վերացականության, ոչ միշտ առարկայական ու բովանդակալից լինելու, քաղաքական համակարգի բովանդակությունն ու տիրույթն անհարկի նեղացնելու կամ ընդլայնելու, իսկ առանձին դեպքերում դրա տարբեր կողմերի ու հատկանիշների ոչ ճիշտ ըմբռնումների ու մեկնաբանումների փաստերը:

Հասարակության քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերի արդյունավետ պարզաբանման, դրանց էության, հիմնական տեսակների, առնչությունների, նորմատիվ կարգավորման մեխանիզմներում տեղի, դերի և նշանակության համեմատական վերլուծության համար նպատակահարմար է, նախ, պարզաբանել հետազոտման օբյեկտների, այն է՝ քաղաքական համակարգի՝ նորմատիվ կարգավորման ենթակա կողմերի դրսևորման առանձնահատկությունները սոցիալ–քաղաքական կյանքի տարբեր հատվածներում՝ քաղաքական համակարգի սոցիալական միջավայրերի ու շրջապատի առնչությունների հաշվառման համատեքստում:

Հասարակության քաղաքական համակարգի մեծ գիտակներ Իստոնը և Ալմոնդը, առաջ քաշելով սոցիալական միջավայրի և դրա հետ կապված տեղեկությունների ստացման ու դրանց նկատմամբ համապատասխան վերաբերմունքի քննական վերլուծությունների հիմքով համակարգի հիմնավոր և համալիր պատկերի ստեղծման հայեցակարգերը, մատնանշեցին հասարակության նորովի ու բարձր մակարդակով իմաստավորելու հիմնական ուղիները:

Քաղաքական համակարգի բազմաշերտ լինելը, պայմանավորված այն իրողությամբ, որ նրանում ընդգրկված են քաղաքական ու ոչ քաղաքական բազմաթիվ հաստատություններ, կազմակերպություններ ու միավորումներ, բնականաբար, օրակարգի է դնում նրանց առնչությունների ու կապերի պարզաբանման, փոխհարաբերությունների, համագործակցության կամ ընդդիմադիր կեցվածքի հիմքային պատճառների բացահայտման ու գնահատման հարցերը:

Քաղաքական համակարգի յուրաքանչյուր տարրի համար մյուս բոլոր տարրերը կամ դրանց խմբերը, այսպես թե այնպես, հանդես են գալիս որպես սոցիալ–քաղաքական միջավայրի գործոններ: Այդ միջավայրը միշտ էլ բազմազան է լինում: Տարբերում ենք ներքին և արտաքին, հիմնական և հարակից, անմիջական և միջնորդավորված միջավայրեր: Բացի սոցիալ–քաղաքական և հոգևոր–մշակութային միջավայրերից, քաղաքական համակարգի գործառնությունները առնչվում են նաև այնպիսի գործոնների հետ, որոնք ոչ այնքան միջավայրի, որքան շրջապատի դեր են խաղում: Իստոնի և Ալմոնդի հայեցակարգերում տրված են սոցիալ–քաղաքական միջավայրերի բնութագիրը և տեղեկությունների ստացման/հաղորդման և դրանց նկատմամբ վերաբերմունքի /պատասխանի/ առավել ընդհանրական նշանակություն ունեցող դրսևորումների գնահատականը: Բնական է՝ սոցիալ–քաղաքական և հոգևոր–մշակութային միջավայրերի բնութագրությունները չեն կարող համընդգրկուն լինել՝ արտացոլել դրանց բոլոր հնարավոր դրսևորումները և էական հատկանիշները: Եվ իսկապես, քաղաքական համակարգի և սոցիալ–քաղաքական միջավայր/շրջապատի առնչությունները շատ ավելի բազմազան են և տարբեր նշանակություն ունեն քաղաքական համակարգին ներհատուկ նորմատիվ կարգավորման եղանակների կիրառման համար, քան դրանք ներկայացվում են քաղաքագիտական գրականության մեջ, հատկապես ուսումնական: Ահա թե ինչու անհրաժեշտ է ընդհանուր գծերով ցույց տալ քաղաքական համակարգի սոցիալ–քաղաքական միջավայրերի և շրջապատի հիմնական տեսակները:

«Սոցիալ–քաղաքական և հոգևոր–մշակութային միջավայր/շրջապատ» հասկացությունը բովանդակում է աշխարհագրական միջավայրին վերաբերող արժեքներ, բայց չի նույնանում նրա հետ: Քաղաքական համակարգի սոցիալ–քաղաքական միջավայրը և շրջապատը ավելի լայն բովանդակություն ունեն, քան դրա կայացման ու գործառնությունների վայրն է: Այն մատնանշում է թե՛ աշխարհագրական տարածքի և թե՛ սոցիալական ու քաղաքական տարածքի/դաշտի առկայությունը: Այդ երկհիմք պայմանավորվածությունը նկատի ունենալով էլ հենց պետք է խմբավորել սոցիալ–քաղաքական և հոգևոր–մշակութային միջավայրերն ու շրջապատը:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ նշված հարցերը միշտ չէ, որ հստակ են պարզաբանվում: Հաճախ փոխեփոխ օգտագործվում են թե՛ «միջավայր» և թե՛ «շրջապատ» հասկացությունները: Դա նկատում ենք նաև Գ. Ալմոնդի մոտ: Ահա թե ինչու, թերևս, ճիշտ կլիներ, չժխտելով սոցիալական միջավայրի և սոցիալական շրջապատի առնչությունները, տարբերել դրանք՝ հիմք ընդունելով այն իրողությունը, որ սոցիալական միջավայրն ավելի մոտ է երևույթին: Մինչդեռ սոցիալ–քաղաքական և հոգևոր–մշակութային շրջապատը, որոշ առումով, արտաքին է, հարակից:

Նկատի ունենալով միջավայրի և շրջապատի առնչությունների բովանդակային և գործառութային նրբերանգները՝ նպատակահարմար է դրանք հիշատակել միասին: Այս առումով կարող ենք տարբերել երեք խումբ միջավայր/շրջապատ: Դրանք են.

1. քաղաքական համակարգի ներքին՝ ներհամակարգային միջավայր/շրջապատ,
2. քաղաքական համակարգի ներերկրային արտաքին՝ արտահամակարգային միջավայր/շրջապատ,
3. արտաքին՝ արտահամակարգային, արտաերկրային միջավայր/շրջապատ:

Խմբերից յուրաքանչյուրում սոցիալական, քաղաքական և հոգևոր–մշակութային

միջավայրերն ու շրջապատը ունեն իրենց գոյության ձևերը, որոնց պայմաններում հասարակական–քաղաքական հարաբերությունների նորմատիվ և ոչ նորմատիվ միջոցներով կարգավորումներն իրականացվում են առանձնահատուկ կարգով ու մեխանիզմներով:

Քաղաքական համակարգի ներքին` ներհամակարգային միջավայր/շրջապատի հիմնական տեսակներն են`

– քաղաքական ինստիտուտների` պետության, քաղաքական կուսակցությունների և զանազան քաղաքական կազմակերպությունների ու միավորումների փոխհարաբերությունների միջավայր/շրջապատը,
– ոչ քաղաքական ինստիտուտների փոխհարաբերությունների միջավայր/շրջապատը,
– քաղաքական ինստիտուտների և ոչ քաղաքական ինստիտուտների (մասնավորապես պետության և ոչ պետական հաստատությունների) միջև փոխհարաբերությունների միջավայր/շրջապատը,
– քաղաքական կուսակցությունների և զանազան ոչ քաղաքական միավորումների փոխհարաբերությունների միջավայր/շրջապատը:

Քաղաքական համակարգի ներհամակարգային միջավայր/շրջապատի շարքում առանձնահատուկ նշանակություն ունեն` սոցիալ–քաղաքական ուժերի հարաբերակցությունը, երկրի ազգային անվտանգության հետ կապված հիմնախնդիրները, քաղաքական իրավիճակը (քաղաքական կայունությունը, նպաստավոր հասարակական կարծիքը, պետական քաղաքականության ակնառու պաշտպանությունն առավել նշանակալի քաղաքական կշիռ ունեցող կուսակցությունների և մարդկանց լայն զանգվածների կողմից կամ երկրում առկա անկայունությունը, քաղաքական ուժերի միջև լարվածությունը, քաղաքական հուզումները, զանգվածային բնույթի ձեռնարկումները, հասարակական կարծիքի և քաղաքական կողմնորոշումների էական հակամետ փոփոխությունները, երկրի անկառավարելիությունը, համակարգային ճգնաժամը, քաոսը, երկրում զանգվածային կարգախախտումները, ամբոխավարությունը, հեղաշրջումների ու հեղափոխությունների փորձերը), պետության անկարողությունը պահպանել ու պաշտպանել իրավակարգն ու օրինականությունը, պետական իշխանության օրենսդրական, գործադիր և դատաիրավական համակարգերի կազմալուծման և գործառույթների խաթարման վտանգը և այլն:

Քաղաքական համակարգի ներերկրային արտաքին սոցիալական միջավայր/շրջապատը: Այս խմբում կարող ենք տարբերել հետևյալ ոլորտները.

– քաղաքական համակարգի տնտեսական միջավայրը (տնտեսական համակարգը` նյութական բարիքների արտադրության, փոխանակման ու բաշխման հարաբերությունների բնագավառն իր բոլոր ճյուղավորումներով),
– սոցիալական կյանքն իր հետևյալ ոլորտներով` հասարակության էթնիկական–ազգային կառուցվածքը (էթնիկական խմբերը, ազգերը, ազգային մեծ ու փոքր խմբերն իրենց առանձնահատուկ շահերով, պահանջմունքներով, նպատակներով ու խնդիրներով), հասարակության սոցիալական կառուցվածքը (դասակարգերը, սոցիալական շերտերն ու խմբերն իրենց առանձնահատուկ շահերով, պահանջմունքներով, նպատակներով ու խնդիրներով), սոցիալական ոլորտը որպես առանձնահատուկ միջավայր, մարդկանց ոչ արտադրական կենսագործունեությունը` կապված նրանց նյութական և հոգևոր պահանջմունքների բավարարման հետ` աշխատանքի և վարձատրության, բնակարանային ապահովվածության, առողջապահության, կրթության, սոցիալական ապահովության, ազատ ժամանակի ռացիոնալ օգտագործման և այլ ոլորտները,
– հասարակության հոգևոր կյանքը` որպես քաղաքական համակարգի ներերկրային արտաքին սոցիալական միջավայր: Հոգևոր–մշակութային կյանքն իր

արժեքներով ու հաստատություններով, հոգևոր–մշակութային կյանքի կազմակերպման ռեսուրսներն ու հիմունքները, հոգևոր–մշակութային կյանքի ծավալը, ընդգրկման շրջանակները, մակարդակը, բովանդակությունը, զարգացման հիմնական միտումներն ու պահանջները:

Քաղաքական համակարգի արտաերկրային սոցիալ–քաղաքական միջավայր/շրջապատը: Այս խմբի հիմնական ոլորտներն են միջազգային իրադրությունը, մեծ պետությունների և պետությունների խմբավորումների ուժերի հարաբերակցությունը, դրա հնարավոր փոփոխման միտումները, տարածաշրջանային և միջազգային կազմակերպությունների ու կառույցների դիրքորոշումներն ու վերաբերմունքը, համաշխարհային հանրային կարծիքի փոփոխման հնարավոր միտումները, հասարակական կյանքի զանգվածային գլոբալացման պայմաններում տարածաշրջանային և միջազգային կազմակերպություններին ու կառույցներին անդամակցելու, տնտեսական, քաղաքական, հոգևոր–մշակութային ոլորտներում համագործակցության և ինտեգրման հետ կապված խնդիրները և այլն:

Քաղաքագիտական հետազոտություններում հասարակության քաղաքական համակարգի սոցիալ–քաղաքական միջավայր/շրջապատի մեջ ոմանք (այդ թվում` Իստոնը, Ալմոնդը և այլք) ներառում են նաև պետական ինստիտուտների փոխհարաբերությունների միջավայրը: Սակայն, ըստ էության, ներպետական փոխհարաբերությունների սոցիալ–քաղաքական միջավայրը, որքան էլ սերտորեն կապված լինի քաղաքական համակարգի հետ, այնուամենայնիվ չպետք է դիտարկվի որպես հասարակության քաղաքական համակարգի սոցիալ–քաղաքական միջավայր/շրջապատի տարատեսակ, քանզի այն դրսևորվում է պետական համակարգի տիրույթում և ամենևին ներհատուկ չէ հասարակության քաղաքական համակարգին ընդհանրապես: Ահա թե ինչու այդ միջավայրում տեղի ունեցող գործառույթները` պետության օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների սահմանադրական–իրավական գործունեությունն ու փոխհարաբերությունները, հասարակական–քաղաքական կյանքում գերակա նշանակություն ունենալով հանդերձ, ոչ թե հասարակության քաղաքական համակարգի, այլ պետության ներհամակարգային կյանքի բաղադրատարրեր են: Այլ հարց է` երկրի սահմանադրական սկզբունքների և նորմերի հիմքով պետական իշխանության մարմինների, մասնավորապես օրենսդիր իշխանության` ոչ պետական հաստատություններին վերաբերող օրինաստեղծ գործունեությունը և այդ հիմքով պետական իշխանության այլ օղակների գործառնությունները, որոնք դուրս են գալիս ներպետական կյանքի շրջանակներից և դառնում քաղաքական համակարգին ներհատուկ միջավայրի ձևավորման ոլորտ:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ այդ փաստի անտեսումը պատճառ է դառնում հասարակության քաղաքական համակարգի և պետության` որպես այդ համակարգի գլխավոր ինստիտուտի, իրական առնչությունների ոչ միշտ ճիշտ ըմբռնումների համար: Դա հատկապես դրսևորվում է նրանում, որ պետությունը նույնացվում է քաղաքական համակարգի հետ, պետության գործունեությունը` պետական իշխանության օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինների կառուցվածքային փոփոխությունները և գործառնությունները, պառլամենտական կոալիցիաների կազմավորումն ու գործունեությունը դիտարկվում են որպես հասարակության քաղաքական համակարգին ներհատուկ երևույթներ: Մինչդեռ արտապառլամենտական կառույցների (հանձնաժողովներ, ներկայացուցչություններ, դիտորդական–փաստահավաք խմբեր, հետազոտական կառույցներ և այլն) ստեղծումը, որոնց մասնակից են դարձվում ոչ պետական հաստատությունների ներկայացուցիչներ, գործում են քաղաքական համակարգի տիրույթում: Այդպիսիների շարքում կարող ենք դասել Հայաստանում Քաղաքական խորհրդի կազմավորումը, 2008 թ. մարտի 1–2–ի դեպքերի ուսումնասիրման արտապառլամենտական հանձնաժողովի ստեղծումը, Հասարակական պալատի կազմավորումն ու գործունեությունը և այլն:

Ճիշտ նույնպես ներկուսակցական փոխհարաբերություններում առկա միջավայրը քաղաքական համակարգի միջավայր չի հանդիսանում: Մինչդեռ միջկուսակցական փոխհարաբերությունները, ոչ պառլամենտական կոալիցիաների ու միավորումների գործունեությունը, քաղաքացիական հասարակության այլ կազմավորումների և տեղական ինքնակառավարման մարմինների համատեղ, կոլեկտիվ ձեռնարկումները հանդես են գալիս որպես ներքաղաքական համակարգային երևույթներ՝ իրենց ներհատուկ սոցիալական միջավայր/շրջապատով:

Քաղաքական համակարգի սոցիալ–քաղաքական միջավայր/շրջապատի գործոններ են ինչպես քաղաքական և ոչ քաղաքական, պետական և ոչ պետական հաստատություններն ու միավորումները, այնպես էլ զանազան օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթի հանգամանքները՝ իրադարձությունները, գործընթացները, հարաբերությունները, մարդկանց մեծ ու փոքր խմբերի կացությունն ու սոցիալ–հոգեբանական իրավիճակները, տարաբնույթ հասարակական կարծիքներն ու տրամադրությունները: Դրանց՝ որպես քաղաքական համակարգի սոցիալական միջավայր/շրջապատի տարրերի գործառնությունները դրսևորվում են յուրահատուկ ազդանշանների ու տեղեկատվությունների ձևերով, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր առանձնահատուկ դերը, քաղաքական համակարգում կամ դրա առանձին օղակներում վերաբերմունք/գործողություն առաջ բերելու ռեսուրսներն ու նշանակությունը: Դրանք դրսևորվում են ինչպես մարդկանց, նրանց մեծ ու փոքր խմբերի, հաստատությունների, կազմակերպությունների ու միավորումների կամքի ակտիվ արտահայտմամբ (պահանջմունք, պահանջարկ, խնդրանք, առաջարկություն, ընդունած որոշումների և ձեռնարկումների նկատմամբ ակտիվ՝ պաշտպանողական կամ մերժողական բնույթի գործողություններ), այնպես էլ հանգամանքների, իրավիճակների, իրադարձությունների, գործընթացների, հարաբերությունների, տրամադրությունների, սոցիալ–քաղաքական կողմնորոշումների և հանրային կարծիքի ուսումնասիրման միջոցով ձեռք բերված տեղեկությունները:

Սոցիալ–քաղաքական և հոգևոր–մշակութային միջավայր/շրջապատի ազդանշանները (տեղեկությունները, փաստերը, վիճակագրական նյութերը, հետազոտությունների ամփոփումները, եզրահանգումներն ու առաջարկությունները) կարող են լինել գրավոր կամ բանավոր, պաշտոնական կամ ոչ պաշտոնական, անմիջական կամ միջնորդների միջոցով իրականացվող, կոնկրետ հասցեագրված կամ ընդհանրական բնույթի ազդանշան/տեղեկությունների ձևով: Ազդանշան/տեղեկությունների աղբյուրներ են հանդիսանում նաև հարցազրույցներում և հանդիպումներում արտահայտած մտքերը, զանազան բնույթի բանակցություններում տարբեր անձանց ու կառույցների դիրքորոշումները, առաջարկությունները, արտահայտած գաղափարները: Ազդանշան/տեղեկությունների աղբյուրներ են զանազան գործողությունները, արարքները, դեպքերը, իրադարձությունները, հասարակական–քաղաքական կյանքի տարբեր ոլորտներում կատարվող էական տեղաշարժերը, սոցիալ–քաղաքական ուժերի հարաբերակցության նկատելի փոփոխությունները և դրանց մասին հավաստի տեղեկությունները: Ուշադրության արժանի ազդանշանի/տեղեկությունների աղբյուր են դառնում նաև տնտեսական, քաղաքական, ռազմական, գիտական բնույթի գաղտնիքների ակամա կամ դիտավորյալ արտահոսքը, ապատեղեկատվությունը, փաստերի աղավաղումները և այլն:

Քաղաքական համակարգի սոցիալ–քաղաքական և հոգևոր–մշակութային միջավայր/շրջապատի այդ բազմազան ու բազմաբնույթ ազդանշանների ու տեղեկությունների ընդունումը, համակարգումը, արժևորումը, գնահատումը և համապատասխան ձեռնարկումներն իրականացվում են տարբեր մակարդակներում, տարբեր ինստիտուտների կողմից, տարբեր նորմատիվ և ոչ նորմատիվ ակտերի ու որոշումների հիմքով: Դրանք իրենց փոխպայմանավորվածությամբ և փոխադարձ կապերով հանդես են գալիս որպես հասարակության քաղաքական համակարգի կայացման, դրա տարբեր օղակների և ինստի-

տուտների կազմավորման ու գործառնությունների կանոնակարգման և կարգավորման միջոցների մի ամբողջություն:

Քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերի դերի ու նշանակության վերաբերյալ հարցերի պարզաբանումը սերտորեն կապված է ինստիտուտների կազմավորման և գործառույթների կանոնակարգման ու կարգավորման մեխանիզմների վերլուծության հետ: Այդ հարցերում ճիշտ կողմնորոշվելու համար անհրաժեշտ է՝

1. հստակ պատկերացնել, թե ինչ են իրենցից ներկայացնում նորմատիվ հիմքերը, որոնք են դրանց կառուցվածքային տարրերը, և ինչպիսիք են դրանց առանձին խմբերի դերն ու նշանակությունը քաղաքական համակարգում,
2. հստակ տարբերակել նորմատիվ կանոնակարգման և կարգավորման երևույթների շարքը՝ ինստիտուտները, դրանց գործառույթներն ու փոխհարաբերությունները:

«Նորմատիվ հիմքեր» բառակապակցությունը բազմաբովանդակ է: Այն վերաբերում է ինչպես, բառի բուն իմաստով, սոցիալական նորմերին, որոնք ընդհանրական բնույթ ունեն, նախատեսվում են բազմակի կիրառման համար, վերաբերում են տվյալ դասի, շարքի բոլոր երևույթներին, այնպես էլ նորմատիվ բնույթ չունեցող որոշումներին՝ հրամաններին, կարգադրություններին, հստակ սահմանված ժամանակահատվածում, կոնկրետ անձանց կողմից որոշակի գործողություններ իրականացնելու լիազորություններին: Դրանք, փաստորեն, հանդես են գալիս որպես ընդունված նորմերի կոնկրետացման և անձնավորման միջոցով դրանց գործնական իրականացմանը միտված ձեռնարկումներ և նախատեսված չեն բազմակի կիրառման համար:

Հասարակական–քաղաքական կյանքի կանոնակարգման համակարգում կիրառվող տարաբնույթ միջոցները՝ նորմատիվ արժեք ունեցող և նորմատիվ արժեք չունեցող որոշումների դերն ու նշանակությունը նույնական չեն:

Նորմատիվ հիմքերը, որպես կանոն, ամրագրվում են իրավական, քաղաքական, կանոնադրական, կրոնական և կորպորատիվ բնույթի զանազան նորմատիվ ակտերում: Դրանք իրենց օբյեկտներով և կարգավորման գործառույթներով էապես տարբերվում են միմյանցից: Կարող ենք առանձնացնել նորմատիվ կարգավորման երկու խումբ՝ հիմքային արժեք ունեցող և հիմքային արժեք չունեցող նորմեր:

Հիմքային նորմերը վերաբերում են քաղաքական համակարգի օղակների՝ ինստիտուտների ու կառույցների կազմավորման, կարգավիճակների սահմանման, գործունեության ոլորտների հստակեցման, հիմնական իրավունքների, ազատությունների և պարտականությունների որոշման, օրինականության շրջանակներում միջինստիտուտային և պետության հետ փոխհարաբերությունների սկզբունքներին: Այդ խնդիրները հիմնականում իրականացվում են պետության կողմից: Հիմքային նորմերը գերազանցապես իրավական բնույթ ունեն: Դրանք ամրագրվում են Սահմանադրություններում, օրենքներում և նորմատիվ իրավական այլ ակտերում: Հասարակության քաղաքական համակարգում պետության հիմնական գործառույթներից մեկն էլ հենց դա է: Սակայն պետությունը քաղաքական համակարգի տարրեր չի ստեղծում, այլ միայն ինստիտուտացնում է կազմավորվող հաստատությունները: Ժողովրդավարական երկրներում քաղաքական համակարգն ինքնակազմավորվող սոցիալական երևույթ է: Դրա կայացման գործընթացներում, իրավական նորմերից բացի, հիմքային արժեք ունեն նաև քաղաքական կուսակցությունների, կրոնական հաստատությունների, զանազան կազմակերպությունների ու միավորումների կանոնադրություններում, որոշումներում, նորմատիվ այլ ակտերում ամրագրված հիմնարար սկզբունքներն ու նորմերը, որոնց հիմքով սկսվում են դրանց՝ որպես ոչ պետական հաստատությունների կազմավորման գործընթացները: Քաղաքական և կորպորատիվ այլ հիմնարար նորմերը իրավական նորմերի հետ մեկտեղ հանդես են գալիս որպես քաղաքական համակարգի ոչ պետական հաստատությունների ու միավո-

րումների կազմավորման և գործառնությունների հիմքային գործոններ:

Քաղաքական համակարգի ինստիտուտների ու կառույցների գործունեության և փոխհարաբերությունների բազում դրսևորումներ, պայմանավորված նրանց կարգավիճակով, իրավասություններով ու լիազորություններով, կարգավորվում են հիմքային արժեք չունեցող իրավական, քաղաքական, բարոյական, կրոնական նորմերով, ավանդույթներով ու սովորույթներով: Դրանք կարգավորվում են նաև նորմատիվ բնույթ չունեցող զանազան որոշումներով, հրամաններով, կարգադրություններով և այլն:

Քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերը տարբեր քաղաքական վարչակարգերի պայմաններում դրսևորվում են տարբեր ձևերով: Որքան ամբողջատիրական, ավտորիտար է վարչակարգը, այնքան բացարձակ գերակայող է քաղաքական համակարգում հարաբերությունների իրավական կարգավորումը, որը շատ հաճախ սահմանափակում կամ բացառում է ոչ իրավական նորմերով հասարակական հարաբերությունների կարգավորումը: Այդպիսի դեպքերում օրինականությունը հանգեցվում է լոկ իրավականին, անտեսվում կամ սահմանափակվում են օրինականության շրջանակներում սոցիալական այլ նորմերով հասարակական հարաբերությունների լեգիտիմ կարգավորման հնարավորությունները: Դա կարող է դրսևորվել ինչպես քաղաքական համակարգի ինստիտուտների ներքին կյանքում, այնպես էլ քաղաքական համակարգին ներհատուկ փոխհարաբերությունների ոլորտում:

Կարող ենք տարբերել.

1. Սոցիալական նորմեր և ոչ նորմատիվ բնույթի որոշումներ, որոնք ստեղծվում են՝ անմիջականորեն հիմք ընդունելով սահմանադրական և այլ ակտերի որոշակի իրավական նորմերը.
2. Նորմեր և ոչ նորմատիվ բնույթի որոշումներ, որոնք չեն հակասում իրավական նորմերին, բայց ստեղծվում են ոչ թե այս կամ այն կոնկրետ օրենքների, նորմատիվ այլ իրավական ակտերի նորմերի հիմքով, այլ բնական իրավունքի՝ որպես համամարդկային հոգևոր արժեքի ոգուց ելնելով: Փաստորեն դա միաժամանակ հիմք է հանդիսանում անձնական իրավունքի նորմերի ձևավորման համար: Այս առումով որոշակի ճանաչողական և գործնական–կիրառական նշանակություն ունեն մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների հիմնական խմբերի տարբերակումը և համեմատական քննական վերլուծությունները:

Հասարակության քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերի, մասնավորապես իրավական և օրինականության շրջանակներում ոչ իրավական միջոցներով սոցիալ–քաղաքական հարաբերությունների կարգավորման օրինաչափություններն ու մեխանիզմը ճիշտ պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է ամփոփ ձևով ցույց տալ քաղաքական համակարգի տարբեր օղակների իրական դերակատարությունը այդ հարաբերությունների նորմատիվ և ոչ նորմատիվ կարգավորման գործընթացներում:

Քաղաքական համակարգի գլխավոր հաստատությունը պետությունն է: Դա դրսևորվում է ոչ միայն նրանով, որ հենց պետությունն է իրականացնում հասարակական կյանքի հիմնական բնագավառների կառավարման գործառույթները, այլև նրանով, որ պետությունը, ելնելով այն փաստից, որ երկրի Սահմանադրությունը, որպես հիմնական օրենք, բարձրագույն իրավական հիմք է հանդիսանում ոչ միայն պետության համար՝ նրա իրավաստեղծ գործառույթներում, այլև քաղաքական համակարգի մյուս բոլոր ինստիտուտների համար՝ նրանց նորմաստեղծ և ոչ նորմատիվ որոշումների ընդունման ու կիրառման բոլոր գործառույթներում, և հաշվի առնելով միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ սկզբունքներն ու նորմերը, վավերացված, ընդունված ու ճանաչված, ինչպես նաև միջպետական պայմանագրերից, համաձայնություններից և տարածաշրջանային ու միջազգային կազմակերպություններին անդամակցելու կամ համագործակցելու հիմքով ստանձնած պարտավորությունները.

1. Ձևավորում է քաղաքական համակարգի իրավական դաշտը.
2. Որոշում է իրավակարգի և հասարակական կարգի հիմունքները.
3. Սահմանում է օրինականության բնույթը, մակարդակներն ու շրջանակները.
4. Սահմանում ու հաստատում է քաղաքական համակարգի ինստիտուտների իրավական կարգավիճակը, օրինականության շրջանակներում գործունեության ոլորտները, հիմնական իրավունքներն ու լիազորությունները, պետության և քաղաքական համակարգի այլ ինստիտուտների հետ փոխհարաբերությունների հիմունքները, այդ ոլորտներում հասարակական–քաղաքական հարաբերությունների իրավական կարգավորման հիմունքներն ու մեխանիզմը.
5. Պետությունը միաժամանակ օրենքներում և նորմատիվ իրավական այլ ակտերում ամրագրում է քաղաքական համակարգի այլ ինստիտուտներին և նրանց փոխհարաբերություններին վերաբերող իրավական նորմեր, որոնք, ըստ կարգի, չպետք է խաթարեն կամ սահմանափակեն այդ ինստիտուտների սահմանադրական իրավունքներն ու ազատությունները:

Ժողովրդավարական վարչակարգերում պետությունը, որպես կանոն, չպետք է խառնվի քաղաքական համակարգի ոչ պետական հաստատությունների ներքին կյանքին: Սակայն քիչ չեն այն դեպքերը, երբ պետության առանձին հաստատություններ ու կառույցներ գերազանցում են իրենց լիազորությունները, ընդունում և կիրառում են այնպիսի իրավական նորմեր և ոչ նորմատիվ բնույթի որոշումներ, որոնք դուրս են գալիս նրանց իրավասությունների և գործունեության տիրույթի շրջանակներից:

Քաղաքական համակարգի նորմատիվ հիմքերի էությունն ու հասարակական հարաբերությունների կարգավորման մեխանիզմը ճիշտ հասկանալու համար կարևոր նշանակություն ունի համակարգի իրավասուբյեկտիվության վերաբերյալ հիմնահարցի իմաստավորումը, քանզի տարբեր հայեցակարգերում առաջ քաշված ոչ ճիշտ պատկերացումներն էապես դժվարացնում և նույնիսկ խոչընդոտում են քաղաքական համակարգի նորմատիվ կարգավորման օրինաչափությունների հստակ ըմբռնմանը:

Հասարակության քաղաքական համակարգը՝ որպես միասնական ամբողջություն, իրավասուբյեկտիվություն ունեցող կազմավորում չէ, ինչպիսին համակարգի առանձին ինստիտուտներն ու հաստատություններն են: Այն չունի կարգավիճակ, իրավունքներ և լիազորություններ, չի ընդունում որոշումներ և չի կարող հանդես գալ որպես պատասխանատու իրավական անձ: Այդպիսի իրավասուբյեկտիվությամբ օժտված են միայն համակարգի ինստիտուտներն ու հաստատությունները՝ այն էլ իրենց իրավական կարգավիճակի և լիազորությունների սահմաններում: Այդպիսի իրավասուբյեկտիվությամբ օժտվում են նաև քաղաքական համակարգի շրջանակներում ձևավորվող միավորումները, կոալիցիոն խմբավորումներն ու միությունները: Նրանց կարգավիճակը, իրավունքները և համագործակցության ոլորտները որոշվում են օրինականության շրջանակներում՝ Սահմանադրության, նորմատիվ իրավական այլ ակտերի և իրենց ընդունած կորպորատիվ նորմերի ու նորմատիվ բնույթ չկրող որոշումների հիմքով:

Քաղաքական համակարգը, չունենալով ինքնուրույն կարգավիճակ և իրավասուբյեկտիվություն, չի էլ կարող հանդես գալ որպես իրավունակ կողմ, մտնել փոխհարաբերությունների մեջ, ստանալ, առաքել, փոխանակել տեղեկություններ, համագործակցել այլ քաղաքական համակարգերի և որոշակի կարգավիճակ ունեցող հաստատությունների ու կառույցների (ՄԱԿ, ԵՄ, ԵԽ, ԱՊՀ, ՆԱՏՕ) հետ, ձևավորել կամ լուծարել պայմանագրեր, համաձայնություններ, դաշնագրեր և այլն: Այդպիսի գործառնություններ իրականացնում են միայն քաղաքական համակարգի ինստիտուտներն ու հաստատություններն իրենց կարգավիճակի և լիազորությունների շրջանակներում: Ահա թե ինչու քաղաքական համակարգի թե՛ ներքին (ներհամակարգային) և թե՛ արտաքին (արտահամակարգային) սոցիալ–քաղաքական և հոգևոր–մշակութային միջավայր/շրջապատի ազդանշանները՝

տեղեկությունները, ներգործության, ազդեցության, առաջարկությունների, պարտադրանքի, հարկադրանքի, ճնշման, բռնության այլ միջոցները, թեև կարող են պայմանավորված լինել քաղաքական համակարգի բնույթով, վարչակարգով, համակարգի առանձին օղակների՝ ինստիտուտների ու կառույցների վարքագծով, հասարակության քաղաքակրթական չափանիշներով, այնուամենայնիվ ուղղվում են ոչ թե քաղաքական համակարգին ընդհանրապես՝ որպես ամբողջական ու միասնական սոցիալական երևույթի, կամ դրա ոչ պետական հաստատություններին, այլ գլխավոր հաստատությանը՝ պետությանը, որը սահմանադրական լիազորություններով իրավասու է վերաբերմունք դրսևորելու այդ ազդանշանների նկատմամբ՝ պետական խնդիրների ու գործառույթների շրջանակներում՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների միջոցով, կամ գործընթացներում ներգրավելով քաղաքական համակարգի այլ ինստիտուտների ու կառույցների՝ համապատասխան ձեռնարկումներ իրականացնելու համար՝ կապված, օրինակ, Հայաստան – ԵԽ, Հայաստան – ԵՄ, Հայաստան – ՆԱՏՕ, Հայաստան – ԱՊՀ, Հայաստան – տարածաշրջանային և միջազգային կազմակերպություններ, Հայաստան – այլ պետություններ համագործակցության ու փոխհարաբերությունների կարգավորման հետ:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ քաղաքագիտական գրականության մեջ քաղաքական համակարգի սոցիալ–քաղաքական և հոգևոր–մշակութային միջավայր/շրջապատի վերաբերյալ վերլուծություններում, անտեսելով այն իրողությունը, որ պետությունը քաղաքական համակարգի թեև գլխավոր, բայց և այնպես հաստատություններից մեկն է, առանց հիմնավոր պատճառաբանությունների պետության գործառույթները դասվում են ինչպես ներհամակարգային միջավայրի, այնպես էլ միջկառավարական, միջպետական, տարածաշրջանային և միջազգային փոխհարաբերությունների հիմնական գործոնների շարքը: Իրականում պետության գործառույթները քաղաքական համակարգի գործոններ կարող են դիտարկվել միայն համակարգի սոցիալ–քաղաքական և հոգևոր–մշակութային, միջավայր/շրջապատի ազդանշան/տեղեկությունների և դրանց նկատմամբ վերաբերմունքի հետ կապված հարաբերությունների իրավական կարգավորման համատեքստում: Իսկ այն բոլոր դեպքերում, երբ իրավական կարգավորման շրջանակներն անհարկի ընդլայնվում են, ինչպես դա կատարվում է ամբողջատիրական վարչակարգերի պայմաններում, քաղաքական համակարգի ոչ պետական հաստատությունների ու միավորումների (թերևս, բացառությամբ քաղաքական կուսակցությունների) կազմավորման, գործունեության և փոխհարաբերությունների վերաբերյալ հարցերը, որպես կանոն, չեն դարձվում քննական վերլուծությունների առարկա:

1. *Аристотель.* Соч. Т. 2. М., 1978. С. 463.
2. *Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р.* Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор. М., 2002. С. 74.
3. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 79–81.
4. Տե՛ս Политология / Под ред. *Н. И. Матузова* и *А. В. Малько.* М., 1999. С. 84.
5. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 185.
6. Տե՛ս *Мельник В. А.* Политология. Минск, 1996. С. 130.
7. Политология / Под ред. *М. А. Василика.* М., 2001. С. 202 .
8. *Венгеров А.Б.* Теория государства и права. М., 1998. С. 198.
9. Նույն տեղում, էջ 191.

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ И НОРМАТИВНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ОБЩЕСТВА

Туманян В.С.

Резюме

В политологической литературе наиболее значимыми объектами исследования являются вопросы становления, структуры и функционирования политической системы общества вообще или ее отдельных звеньев, в основном государственных и партийно–политических институтов, в частности.

Существует множество толкований сущности политической системы общества, особенностей становления, нормативных основ и механизмов функционирования и взаимоотношений ее институтов. Разные подходы к пониманию и теоретическому осмыслению сущностных вопросов политической системы общества, применение многомерных методологических средств обусловлены ее сложностью и многогранностью. Во многих концептуальных подходах к проблемам политической системы общества немало ценных представлений, с точки зрения научности познания закономерности ее становления и функционирования. Однако, немало и фактов их одностороннего или ошибочного понимания. Они в основном относятся к сущностным и структурно–функциональным определениям политической системы общества. Во многих концептуальных подходах необоснованно расширяются рамки политической системы общества, включая в нее фактически все явления общественно–политической жизни – институты, процессы, отношения, демократию, политическое участие, нормативные основы, политическую культуру и разного характера духовных ценностей. Неприемлемы и те подходы, в которых непомерно сужаются рамки политической системы общества, отождествляя ее с государством, функционирование органов государственной власти, рассматривая как функции политической системы.

В исследованиях политической системы общества недостаточное внимание обращается на ее нормативные основы или же в качестве нормативных основ и средств регулирования функциональных отношений указываются лишь правовые нормы, игнорируется тот неоспоримый факт, что процессы становления политической системы общества, образования и функционирования ее институтов происходят не только на основе права, но и на основе других социальных, в том числе политических, уставных, религиозных, моральных и иных корпоративных норм, а также общепризнаниых традиций и обычаев. Политологический анализ всех нормативных основ политической системы общества, осмысление сущности, механизмов, их взамосвязей и функциональных ценностей имеет важное научно–теоретическое и практическое значение.

СТАТЬИ

ВОПРОСЫ АРМЯНСКОЙ ШКОЛЫ В ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ ГРУЗИИ

Маилян Б. В.

Создание демократического государства – это долгий и трудный процесс. Еще более долгий и трудный процесс ожидает большинство стран на пути становления подлинно гражданского общества, особенно если это общество полиэтническое и поликонфессиональное. Как свидетельствует всемирная история, этот процесс может длиться долгие десятилетия, а ускоренные шаги, как правило, не всегда приводят к нужным результатам. На этом пути, возможно, и доминирующее национальное (или конфессиональное) большинство и этнические (или религиозные) меньшинства должны быть готовыми избавиться от своих стереотипных представлений и предрассудков. В полиэтнических государствах вопрос цивилизованного межнационального общения и гармонии интересов является жизненно важным для их внутренней стабильности. Защита прав и свобод этнических меньшинств требует комплексного подхода, находящего свое выражение в признании и гарантированности личных, политических и социально-экономических прав человека и гражданина.

Исторически сложилось так, что Грузия на протяжении веков традиционно являлась полиэтнической страной. В ней всегда проживали представители различных народов, которые внесли свой существенный вклад в развитие общегрузинской культуры и государственности. В современной Грузии дела обстоят так, что продолжает существовать проблема дальнейшего сохранения нацменьшинствами своей культурной и языковой самобытности через систему образования. К великому сожалению, приходится констатировать, что экспертами были даже зафиксированы случаи дискриминационного отношения соответствующих властей к армянским школам в Грузии[1]. На этом беспокойном фоне возникает особый научный интерес к методам решения вопросов школьного образования этнических армян в период существования первой предшественницы нынешней независимой республики – в Демократической Грузии. Тем более, что проблемы ее истории изучены еще не в полной мере, а указанная выше тема вообще оказалась вне поля зрения исследователей.

Имевшие место после падения российской монархии известные события не могли не оставить своего отпечатка также в сфере народного образования,

которая, по мнению критически мыслящей части общества, нуждалась во всестороннем и радикальном реформировании. После ликвидации старого режима передовая общественность поднимала вопрос коренного преобразования школьного дела, считая это наилучшим залогом в деле создания нового, прогрессивного и демократического строя. Оказавшись на пороге колоссальных изменений во всех сферах общественной жизни, народы Закавказья в череде важнейших проблем, требующих скорейшего решения, определили и вопрос школьной реформы, как составной части национального самоопределения. Сама жизнь настойчиво требовала серьезного пересмотра результатов политики русификации проводившейся царским правительством, которая и прежде вызывала резкую критику со стороны интеллигенции, представляющей различные народы России. Идя навстречу этим настойчивым требованиям, новые демократические власти образовали при подчиненном ОЗАКОМу краевом комиссариате просвещения совет по делам школы с совещательными функциями из представителей наиболее многочисленных закавказских народностей и российских партий, который должен был выработать соответствующие предложения. Этот совет особое внимание уделил вопросу дерусификации и переводу обучения в государственных школах на национальные языки, который в эти революционные дни приобрел особое значение в общественно–политической жизни края. Хотя 10 сентября 1917-го ОЗАКОМ и принял решение о проведении так называемой «национализации» школы в 1917–1918 учебном году, но из–за осложнившейся общеполитической обстановки осуществление этого постановления не было выполнено в полной мере[2]. Представители же грузинской, армянской и тюрко–татарской общин в школьном совете договорились и солидарно решили неукоснительно осуществить «национализацию» всей сферы государственного школьного образования в следующем учебном году. Скажем, однако, что «национализация» по существу являлась только малой частью насущной прогрессивной реформы всего школьного дела, и, в силу этого, не могла отвечать всем вызовам времени. Межнациональный школьный совет не справился (ради справедливости надо заметить, что в сложившихся политических условиях и не мог справиться) с поставленной задачей. Не была выработана программа широких реформ, предусматривающая коренную ломку консервативных отношений в школьной системе, столь долго насаждаемых прежним русским монархическим режимом. Узко понятые задачи все свели к простой «национализации», которая обернулась вместо прежней «русификации» обычной «арменизацией» или «грузинизацией» сферы образования. Такая постановка вопроса, имея, конечно же, горячих приверженцев, вызвала также немало скептических замечаний. Так, тифлисское отделение Кавказского учительского союза находило, что «национализация» школьного дела должна проходить постепенно, чтобы болезненным образом не обострять национальные чувства учащихся[3].

По постановлению правительства Демократической Республики Грузии в начале 1918–1919 учебного года осуществилась «национализация» главным образом государственных средних учебных заведений (гимназий), которые по языку обучения должны были подразделяться на грузинские, армянские и русские школы. В столице Грузии действовало 6 мужских государственных гимназий, в которых обучалось 4800 учеников, из них – 2000 русских, 1600 армян и 900 грузин[4]. Решением Министерства народного просвещения

1–я, 2–я, 5–я мужские гимназии стали грузинскими, 4–я и 6–я остались русскими, а 3–я была выделена для обучения учеников–армян[5]. По той же схеме были разделены и шесть тифлисских женских гимназий. После перегруппировки ученического состава по национальному признаку в двух государственных средних школах и на армянских отделениях 4–й и 5–й гимназий в 1918–1919 учебном году обучалось 2868 учеников (учениц) армянской национальности[6]. Переданные для обучения армянских детей государственные средние школы являлись “армянскими” лишь номинально. В старших классах языком обучения продолжал оставаться русский. Преподавание на родном языке было введено в первом (А) классе гимназий и в прогимназиях (соответствовали первым 4–м классам классической гимназии). Оно оставляло желать лучшего. В государственных гимназиях преподавали большей частью учителя–армяне с русским университетским образованием, которые в целом слабо владели родным языком[7]. Задача обучения учеников на армянском языке в выделенных для этой цели соответствующих государственных средних школах фактически не была выполнена. На армянском учащиеся проходили лишь родной язык и литературу, а также историю Армении[8]. Преподавание большинства общеобразовательных предметов в основном осуществлялось на русском языке. Эти учебные заведения по своему характеру не могли отвечать задачам построения армянской национальной школы в Грузии.

Следующая категория учебных заведений находящихся в ведении государства – были начальные школы (училища). На балансе Министерства просвещения, по сообщению директора департамента начального образования Г. Чумбуридзе, в 1920 году находились 84 школы с армянским языком обучения[9]. По данным же школьного отдела Исполкома Армнацсовета в провинции действовали лишь 13 государственных начальных школ, а в столице таковых было 19 единиц[10]. Последняя цифра нашла некоторое подтверждение на страницах прессы, которая сообщала о существовавших в то время в Тифлисе 18–ти армянских городских начальных школах с полным обучением на родном языке (для сравнения: в 1917 году на балансе городского самоуправления находилось 10 таких школ)[11]. Значительная часть учительского корпуса этих учебных заведений принадлежала к категории так называемых «цензовиков», то есть тех, кто имел свидетельства об окончании высших начальных школ. Национальные же кадры составляли главным образом выпускники армянских учительских семинарий или церковных епархиальных училищ. В августе 1918 года в Тифлисе был создан Армянский учительский совет, который первоначально объединял 194 члена. В декабре 1919 года он был переименован в Профессиональный союз учителей армянских школ Грузии[12].

В Министерстве просвещения Грузии не было выработано четко выраженной политики в отношении негрузинских национальных школ. Многое по разным причинам откладывалось в долгий ящик, а также в основном увязывалось с будущей конституцией республики. Однако, в этот переходный период были отдельные случаи, когда некоторые должностные лица, ссылаясь на закон о государственном языке, совершенно спонтанно в качестве основного языка обучения для национальных меньшинств пытались ввести грузинский язык. Так, в селении Кавтисхеви (Горийский уезд) земская администрация потребовала осуществлять преподавание в местной армянской начальной школе на грузинском языке, одновременно разрешив изучение родного языка только с

3–го класса[13]. В Велисцихе (Телавский уезд) школа стала грузинской, несмотря на то, что 3/4 ее воспитанников были армяне[14]. В селе Ваке (Горийский уезд) решением земской управы армянская школа вообще была закрыта[15].

Возникший в августе 1918 года Армянский национальный совет Грузии обратился в Министерство просвещения с предложением – открыть свободный доступ его представителям в государственные школы с целью контроля за постановкой учебного процесса по преподаванию армянского языка, о чем просил министра народного просвещения Гиоргия Ласхишвили дать распоряжения соответствующего характера. Для совместной работы с чиновниками министерства Армнацсовет назначил своего члена, известного ученого–арменоведа Ерванда Тер–Минасяна[16]. Армнацсовет опирался на известное постановление ОЗАКОМа, которое закрепляло за национальными представительными органами приоритетное право разработки и внедрения учебных программ в «национализированных» школах[17].

Эта инициатива, однако, не встретила взаимопонимания. Решение вопроса об участии уполномоченных Армнацсовета в регулировании учебного процесса в государственных школах с преподаванием армянского языка ответственными лицами было отложено, как разъяснялось, до тех пор, пока в законодательном (конституционном) порядке окончательно не будет выяснена форма и объем культурной автономии национальных меньшинств в Грузии.

Как известно, идея о национально–культурной автономии возникла в среде европейских социалистов и ее авторами были видные австрийские социал–демократы Отто Бауэр и Карл Реннер. Эта идея в свое время нашла своих горячих сторонников в России, в частности, в среде грузинских политических и общественных деятелей. В своих выступлениях с трибуны IV Государственной Думы Николоз Чхеидзе, Акакий Чхенкели и Варлам Гелована ратовали за осуществление основных принципов национально–культурной автономии для народов Кавказа[18]. Впервые же в законодательном порядке широкая (экстерриториальная) культурно–национальная автономия была закреплена за польским и еврейским населением в Украинской Народной Республике[19]. В эстонском независимом государстве ею пользовались русская, немецкая, шведская и еврейская общины вплоть до известных событий 1940 года.

После обретения независимости образовался широкий разброс мнений в вопросе дальнейшего правового положения национальных меньшинств в Грузии. Один из лидеров грузинских социал–демократов Ираклий Церетели говорил, что малым народам Грузии «мы должны дать те права, которые мы сами требовали от старой России»[20]. Полемизируя с заявлениями такого характера, председатель «конституционной комиссии» Учредительного собрания Грузии П.Р. Сургуладзе (партия национал–демократов) возражал, что «мы не создадим у себя другой нации, не образуем в государстве новое государство, не допустим ни курии, ни автономии, ни другой организации с общественно–публичными правами...»[21].

В границах Демократической Республики Грузии проживало около 400 тысяч армян. Армнацсовет исходя из общедемократических принципов, провозглашенных в независимой Грузии, разработал проект экстерриториальной национально–культурной автономии для армянской общины[22]. Еще во времена господства русского царизма армянское население империи, согласно известному «положению» от 11 марта 1836 года, пользовалось школьной ав-

тономией. В развитие этого принципа проект предусматривал, что «дело армянского народного образования целиком передается Армянской Национальной Автономии, школьное образование осуществляется на армянском языке. В начальных, средних и высших общеобразовательных и специальных школах как определение и утверждение учебных программ, так и дело руководства ими полностью переходит к Национальной Автономии. В высших начальных и средних школах преподавание грузинского языка обязательно»[23].

Армнацсовет был отстранен де–факто в какой–либо форме от участия в процессе формирования общеобразовательных программ в государственных школах, предназначенных для обучения армян. Эти «национализированные» школы большей частью всего лишь ограничивались преподаванием армянского языка и, по определению многих, не могли являться очагами национальной культуры. Армнацсоветом в Грузии была поставлена задача создать такую школу, где молодое поколение не только могло бы обучаться на армянском языке, изучать родную историю и литературу, но и воспитываться в национальном духе, что избавило бы его в будущем от угрозы ассимиляции. В Демократической Республике Грузии усилиями Армнацсовета и под его управлением возникла и действовала автономная система армянских народных школ. Эта система, хотя и не имела официального признания властей, однако по поводу их автономного статуса было достигнуто устное соглашение с ответственными лицами Министерства просвещения. Было сказано, однако, что до принятия конституции республики правовое оформление фактического положения армянских народных школ в Грузии является преждевременным[24].

В большинстве своем приходские школы, находящиеся в ведомстве Грузино–Имеретинской епархии Армянской Апостольской Церкви, были переподчинены Армнацсовету. В то время большая их часть находилась в незавидном положении[25]. В 1918–1919 учебном году помещения многих из этих школ были заняты беженцами. Только в Тифлисе по этой причине временно не действовали церковно–приходские школы при армянских храмах св. Вифлеема, св. Геворга, св. Саргиса, св. Карапета, св. Богородицы и Ванка[26]. Положение сравнительно лучше было в Сухумском и Сочинском округах, где местные Армнацсоветы на основе церковно–приходских школ создали системы армянских начальных школ (соответственно, 12 и 14 единиц) под управлением собственных окружных инспекторов[27]. Вопрос о включении армянских учебных заведений как церковно–приходских, так и частных в систему народных школ, созданную Армнацсоветом в Грузии, решалась в каждом отдельном случае их попечительскими советами. Однако, желание последних не всегда совпадало с намерениями властей. Сигнахская армянская (прежде – Мариинская женская) школа по распоряжению Министерства просвещения была выведена из–под компетенции местного Армянского комитета и передана на баланс городского самоуправления[28]. Попечительский совет знаменитой семинарии «Нерсисян» воздержался от присоединения к школьной системе Армнацсовета из–за неясного правового положения последнего[29]. В целом, однако, Армнацсовету удалось объединить под своим началом большинство действующих в то время в Грузии армянских школ. В 1919–1920 учебном году под фактической юрисдикцией Армнацсовета находились 53 народные школы, из коих три были средние. В начале 1920–1921 учебного года Армнацсовету подчинялись 8 учебных заведений в столице Грузии и 41 школа в про-

винции[30]. Последние были расположены в городах Кутаиси, Гори, Сигнахи, Телави, Ахалцихе, Ахалкалаки и др., а также в селах уездов – Тифлисского, Горийского, Душетского, Сигнахского, Телавского, Ахалкалакского, Борчалинского и Шорапанского[31].

В процессе становления армянских народных школ возник сложный вопрос о языке обучения для детей грузиноязычных армян. В период господства российской монархии грузиноязычные армяне григорианского вероисповедания, как правило, отдавали своих детей в приходские школы Армянской Апостольской Церкви[32]. В начале 1918–1919 учебного года Министерство просвещения распорядилось весь процесс их обучения осуществлять на грузинском языке, а преподавание армянского ввести в программу как отдельный предмет[33]. Однако, эта инициатива в ряде случаев не нашла понимания. В Велисцихе после закрытия армянского отделения в местной государственной школе родители только 40 из 115 учеников согласились продолжить обучение своих детей на грузинском языке[34]. Армнацсовет главнейшей из своих обязанностей считал обеспечение культурных потребностей всех армян Грузии, вне зависимости от их разговорного языка. В развитие этого принципа Армнацсовет принял решение об основании собственных школ в селениях с грузиноязычным населением[35]. В начале 1920 года Министерство просвещения поставило в известность Армнацсовет, что для открытия новых армянских школ требуется особое разрешение, а преподавание для детей грузиноязычных армян должно вестись неукоснительно и в обязательном порядке на грузинском языке[36].

По решению Парламента Грузии, с 1 декабря 1918 года отменялось преподавание религии в светских учебных заведениях республики. Это постановление вызвало неоднозначные отклики. Так, на страницах газеты «Сакартвело» утверждалось, что «грузинский Золотой век был взращен на обучении Библии; эта книга воспитала лучшие качества нации; она должна остаться наиболее почитаемой и обязательной книгой для будущих поколений...»[37]. Мнения в Армнацсовете по указанному поводу также разделились. Арменовед Ерванд Тер–Минасян настаивал, что «преподавание религии имеет исключительно большое значение для той школы, которая желает быть национальной»[38]. Согласившись по существу с решением Парламента, Армнацсовет выражал сомнения по поводу ее формы, так как она нарушала автономию армянских народных школ[39]. В мае 1919 года Армнацсовет все же решил исключить из программы своих школ религию как обязательный предмет[40].

Особенно большие надежды в вопросе урегулирования вопроса национально–культурной автономии связывались с Учредительным собранием и разрабатываемым ее депутатами проектом будущей Конституции Грузии. Государственный строй Грузии со стороны ее социалистических лидеров замышлялся как «унитарная демократическая республика»[41]. Следовательно, образование национально–территориальных автономных единиц в ее составе было взято под сомнение. В качестве органов местной власти были избраны уездные земства, которые наделялись автономными функциями. Каждый уезд превращался в местную (административную) автономию. На уровень уездного и городского самоуправления передавалось руководство органами народного хозяйства, образования и культуры[42]. Со стороны представителей официальных кругов Грузии в приватных беседах с членами Армнацсовета высказыва-

лось недоумение по поводу желания национальных меньшинств вообще, и в частности армян, иметь культурную автономию. Это стремление рассматривалось не иначе, как скрытое проявление сепаратизма[43]. Летом 1920 года съезд правящей социал–демократической партии пришел к выводу, что демократический строй в Грузии является наилучшей гарантией для защиты прав национальных меньшинств и, следовательно, удовлетворение их культурных и просветительских запросов не только возможно, но и необходимо передать на уровень местного земского и городского самоуправления[44]. Еще ранее эту идею выдвигало и поддерживало правое крыло грузинского политического спектра. Кроме того, по мнению этих деятелей, парламент Грузии, в числе депутатов которого было несколько негрузин, в достаточной степени выражал чаяния всего народа республики. Существование отдельных структур, представлявщих интересы национальных меньшинств, грузинские традиционалисты считали излишним[45]. Таким образом, в 1920 году наиболее влиятельные грузинские политические силы пришли к консенсусу по вопросу о будущем правовом положении национальных меньшинств в Грузии. Последним было отказано в желании иметь национально–культурную автономию как в общегосударственном масштабе, так, по существу, и на местном уровне. Этот принцип был зафиксирован в 12 статьях (ст. 144–155) 14–ой главы проекта конституции. Эти положения проекта были опубликованы в прессе[46] и вызвали отклики, в частности, Армнацсовета. Его представители высказали мнение, что положение армян в Грузии, по сравнению с тем, каким оно было при царском режиме, когда они пользовались значительной школьной автономией, в независимом грузинском государстве возможно даже стало клониться к ухудшению[47].

Правительство Грузии пришло к выводу, что еще до принятия закона, регулирующего отношения в сфере народного образования, уже с 1919–1920 учебного года необходимо передать все начальные школы уездным земствам и городским самоуправлениям[48]. В развитие этого решения земства Сухумского округа первыми заключили соглашение с Министерством просвещения о переводе всех национальных школ округа под свою юрисдикцию[49]. Под эту категорию попадали также армянские народные школы. Под началом Сухумского окружного Армнацсовета находились 30 начальных школ, в которых обучались 1567 учеников и учениц[50]. Местное самоуправление в Абхазии, однако, само испытывало серьезные материальные затруднения. Самурзаканское земство обратилось с просьбой к Министерству просвещения о финансировании Гальской начальной школы[51]. В Гудаутском уезде 6 школ, находящиеся на балансе местного земства, в 1919–1920 учебном году продолжали оставаться закрытыми[52]. Даже в Тифлисе с целью сокращения бюджетной нагрузки, были ликвидированы такие учебные заведения, как 8–я гимназия, женское училище св. Нины, 2–я коммерческая школа[53]. На страницах прессы, выражавшей мнения консервативных кругов грузинского общества, говорилось, что «многие школы существуют только номинально... всему этому причиной то, что у министерства просвещения нет никакой системы»[54]. Из–за отсутствия необходимых средств земства не смогли сразу же принять национальные школы на свой баланс и решение этого вопроса затянулось на неопределенное время. В сентябре 1920 года, когда из государственного бюджета поступило необходимое финансирование, Центральное управление уездных

земств Сухумского округа уведомило местный Армнацсовет о переводе армянских народных школ под свою юрисдикцию[55]. Что касается судьбы армянских народных школ в других частях Грузии, так министр внутренних дел Ной Рамишвили, не дожидаясь окончательного конституционного решения вопроса о культурной автономии, предлагал Армнацсовету теперь же передать все свои начальные школы земствам[56]. В Армнацсовете по этому поводу возникла серьезная дискуссия. Одна часть его членов считала, что все армянские школы должны находиться в сфере государственного управления, но при непосредственном участии и контроле Армнацсовета. Другая же, большая часть, продолжала придерживаться ранее принятой программы национально–культурной автономии армян в Грузии и даже предлагала требовать распространения компетенции Армнацсовета на земские школы[57]. Председатель Армнацсовета Баграт Топчян на пресс–конференции 12 февраля 1921 года заявил, что «проект конституции, в той ее части, которая относится к правам меньшинств, естественно ни в коей мере не может удовлетворить армянское меньшинство, чье историческое, социальное и культурное своеобразие [в Грузии] до сего дня никто не отрицает»[58].

В своем проекте национально–культурной автономии Армнацсовет в точности следовал теоретическим построениям европейских социалистов, которые в реальной жизни так нигде и не нашли своего полного отражения. Что касается, по нашему мнению, самой важной и существенной части этого проекта – школьной, то она частично была задействована в период существования Демократической Республики Грузии. В законодательном порядке автономия национальных школ так и не получила официального признания, однако, вне зависимости от этого факта, сей короткий, но очень поучительный опыт существования отдельной и самостоятельной педагогической системы, созданной Армнацсоветом для армянской общины Грузии в сфере школьного образования – в целом можно признать состоявшимся.

Несмотря на традиционный этнический и религиозный плюрализм, на политику в отношении национальных меньшинств в Грузии после образования там независимой республики стали оказывать влияние и националистические тенденции, и даже ксенофобия, существовавшие и прежде в определенных кругах грузинского общества. Так сложилось, что нацменьшинства, к сожалению, не воспринимались легитимной частью нарождающейся грузинской нации. Тем же, кто определялся как «грузины» по субкультуре и языку, намеренно стало отводиться в ней особое место. Политической культуре в Грузии в определенный момент стал присущ эксклюзивный этнический национализм, со временем ставшим столь глубоким и всесторонним, что нацменьшинства не воспринимались более в качестве полноценных граждан страны. Насаждаемый национализм стал рождать в обществе атмосферу в духе лозунга «Грузия для грузин». Следовательно, политика в отношении нацменьшинств Грузии стала страдать очевидной тенденцией к их «грузинизации». Хотя языки негрузинских этносов официально не запрещались, они тем не менее рассматривались как проблема при создании монолингвистического грузинского социума. Интеграция в доминирующее грузинское общество в основном понималась как неуклонная ассимиляция этнических меньшинств. Параллельно возникал даже соблазн решить проблемы, связанные с этими меньшинствами в Грузии путем их постепенного выдавливания из страны. Нежелание определенной

части грузинской политической элиты хотя бы в минимальной степени пойти на уступки в вопросах, касающихся нацменьшинств, привело к тому, что центральными властями Грузии принимались законы (о гражданстве, о языке и т. д.), которые даже при большом желании абсолютно не могли способствовать интеграции этих меньшинств в общественно–политические структуры Грузии. Однако, стремясь как можно быстрее получить видимые результаты от заявленной ранее политики в сфере «демократической» интеграции, власти Грузии форсировали свои мероприятия в данной области, особенно в языковых и образовательных вопросах, что привело лишь к обратным результатам: за эти годы этнические меньшинства стали относиться с заметной долей скептицизма к грузинскому государству. Они не очень–то верили широковещательным заявлениям, что грузинское государство в неопределенном будущем создаст и обеспечит наиболее приемлемые условия для сохранения их самобытности. Обещания официального Тифлиса конституционно закрепить права этнических меньшинств уже не могли изменить сложившуюся тенденцию. Тем более, что уже тогда из–за многочисленных фактов дискриминации на этнической почве со стороны грузинских чиновников, можно было с большей степенью уверенности утверждать о чисто фиктивном характере этих декларативных проектов.

Армянская часть населения Грузии в целом настороженно восприняла попытки форсировать процессы внедрения грузинского языка в школьные программы, априори, видя в этом потенциальную угрозу своему родному языку. Введение грузинского языка в систему иноязычного школьного образования относилось лишь к небольшому количеству предметов, однако, у очевидцев складывалось стойкое впечатление, что это может стать началом перехода на исключительно грузиноязычное обучение. Поэтому понятно, почему армяноязычная часть населения Грузии чувствовала некоторое беспокойство в связи с этим вопросом, так как статус армянского как языка обучения не был законодательно гарантирован. Но, с другой стороны, незнание или слабое владение государственным языком привело к тому, что все больше армян маргинализировались, а их попытки интеграции в политической, социальной и профессиональной сферах терпели крах в результате конкуренции с их грузинскими коллегами.

Проводившаяся в Демократической Республике Грузии этническая политика не только не способствовала интеграции национальных меньшинств, а наоборот, усилила уже складывающийся негативный потенциал межэтнических отношений. В этих обстоятельствах нацменьшинства почувствовали свою полную отчужденность от основных внутригосударственных процессов, в первую очередь в сфере механизма принятия решений. По происшествии определенного отрезка времени, с момента воссоздания грузинской государственности, большинство меньшинств (армяне, русские, осетины, абхазы, аджары, турки–месхетинцы, тюрко–татары и другие) все более и более дистанцировались от этого государства и не проявляли, по крайней мере, прежнего желания к интеграции в общественную и культурную жизнь страны. Нацменьшинства во главу угла стали, главным образом, выдвигать вопрос об осуществлении комплекса мер в целях сохранения их этнической идентичности. При этом культурно–национальная автономия скорее мыслилась как гарантия от возможной ассимиляции в сложившемся по сути унитарном

грузинском государстве. Только при соблюдении этих условий, как представлялось, этнические меньшинства могли еще почувствовать себя востребованными в качестве реальных и полноправных участников заявленных процессов построения демократического и гражданского общества в Грузии.

1. См.: *Минасян С.* Этнические меньшинства Грузии: потенциал интеграции на примере армянского населения страны. Ер, 2006. С. 138–139.
2. *Silogava V., Shengelia K.* History of Georgia: from the ancient times through the «Rose revolution». Tbilisi, 2007. P. 222.
3. Դպրոցի ազգայնացման խնդրի շուրջը//«Հորիզոն» (Թիֆլիս), 4. 08. 1918:
4. «Մշակ», 17.09.1918:
5. Թիֆլիսի արական գիմնազիաները//«Մշակ» (Թիֆլիս), 28. 08. 1918:
6. Национальный архив Армении (НАА). Ф. 441. Оп. 1. Д. 30. Л. 22.
7. Там же. Д. 43. Л. 2об.
8. Վրաստանի միջնակարգ դպրոցների դասացուցակը//«Աշխատաւոր» (Թիֆլիս), 7. 09. 1919:
9. *Чумбуридзе Г.* Еще об армянских школах//«Слово» (Тифлис), 16. 10. 1920.
10. *Հարութիւնեան Իս.* Դարձեալ պ. Ճումբուրիձեի հոդվածի առթիվ//«Աշխատաւոր», 29. 10. 1920:
11. Хроника: Городские школы//«Слово», 11. 03. 1920.
12. Հայ ուսուցչութեան ընդհանուր ժողով//«Աշխատաւոր», 24.12.1919:
13. Վրաստան. Ինչպես հասկանալ// «Աշխատաւոր», 29. 11. 1919:
14. Դպրոցական//«Նոր Աշխատաւոր» (Թիֆլիս), 2. 08. 1919:
15. Хроника: К закрытию армянской школы в селе Ваке//«Слово», 18. 02. 1920.
16. НАА. Ф. 441. Оп. 1. Д. 30. Л. 5.
17. *Silogava V., Shengelia K.* Указ. соч. С. 222–223.
18. *Купатадзе Б.* Вопрос автономии Грузии в IV Государственной Думе России//Грузинская дипломатия VI. Тбилиси, 1999. С. 230–232 (на груз. яз.).
19. *Симоненко Р.Г.* Национально–культурная автономия на Украине 1917–1918 годах// Вопросы истории, 1997, N 1 (97), с. 60–63.
20. См.: «Эртоба», 17. 06. 1920 (на груз. яз.).
21. Центральный государственный исторический архив Грузии. Ф. 1833. Оп. 1. Д. 157. Л. 178.
22. *Մախլյան Բ.Վ.,* Հայոց մշակութային ինքնավարության ծրագիրը Վրաստանի Հանրապետությունում 1920 թվականին//Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ XXVI: Եր., 2007, էջ 173–179:
23. «Թէզեր» Վրաստանի Հայոց Ինքնավարութեան Սահմանադրութեան, մշակւած Հայոց Ազգային Խորհրդի կողմից// «Աշխատաւոր», 25. 03. 1920:
24. «Աշխատաւոր», 15.03.1920:
25. *Խզմալեան Թ.,* Դպրոցական գործը//«Հորիզոն» (Թիֆլիս), 21. 08 .1918:
26. НАА. Ф. 441. Оп.1. Д. 43. Л. 24.
27. НАА. Ф. 441. Оп.1. Д. 26. Л. 15. Также см.: *Պնփացի.* Դպրոցական գործը Սոչիում 1918–1919 ուս. տարում // «Աշխատաւոր», 13. 08. 1919:
28. НАА. Ф. 441. Оп. 1. Д. 26. Л. 1, 4.
29. Վրաստանի Հայոց ազգային խորհուրդ//«Ժողովրդի ձայն» (Թիֆլիս), 19. 03. 1919:
30. Վրաստանի Հայոց ազգային խորհուրդը և նրան ենթակա դպրոցները//«Նոր խօսք» (Թիֆլիս), 27. 09. 1920:
31. См.: НАА. Ф. 441. Оп. 1. Д. 30. Л. 40.
32. *Ջամալեան Ա.,* Հայ–վրացական կնճիռը//«Հայրենիք» (Բոստոն), 1929, մարտ, էջ 118:
33. НАА. Ф. 441. Оп. 1. Д. 43. Л. 3. Также см.: *Տէր–Մինասեան* Եր. Վրաստանի հայոց դպրոցները. մաս II // «Աշխատաւոր», 3. 07. 1919:

34. НАА. Ф. 441. Оп. 1. Д. 48. Л. 48. Также см.: Տեղեկութիւններ Կախեթից//«Աշխատաւոր», 18. 06. 1919:
35. Լրատու՝ Նոր դպրոց//«Աշխատաւոր», 13. 11. 1919:
36. «Բանվորի ձայն» (Թիֆլիս) , 14.03.1920:
37. См.: Silogava V. Shengelia K. Указ. соч., с. 224.
38. *Տեր–Մինասեան Եր.,* Դարձեալ կրոնի դասավանդութեան վերացման մասին//«Ժողովրդի ձայն», 1. 01. 1919:
39. «Աշխատաւոր», 15. 03. 1920:
40. НАА. Ф. 441. Оп. 1. Д. 90. Л. 1.
41. См.: Речь Н.Н. Жордания в Учредительном собрании Грузии (5 декабря 1920г.)//«Борьба» (Тифлис), 8. 12. 1920.
42. Վրաստանի զեմստվօները և հայոց դպրոցները //«Մշակ», 9.02.1921:
43. НАА. Ф. 441. Оп. 1. Д. 140. Л. 1.
44. «Слово», 23.06.1920.
45. «Сакартвело», 1919, N 68 (на груз. яз.).
46. См.: «Слово», 23.06.1920.
47. К вопросу о правах национальных меньшинств//«Слово», 19. 06. 1920.
48. Լրատու՝ Աբխազիայի դպրոցներ // «Նոր Աշխատաւոր», 26. 08. 1919:
49. Земская и городская жизнь//«Борьба», 28. 12. 1919.
50. НАА. Ф. 200. Оп. 1. Д. 409. Л. 63.
51. Хроника: ходатайство самурзаканского земства//«Борьба», 5. 11. 1919.
52. Земская и городская жизнь//«Борьба», 28.12.1919.
53. Լրատու՝ Դպրոցների փակում//«Նոր Աշխատաւոր», 7. 08. 1919:
54. «Мица», 3. 12. 1920 (на груз. яз.).
55. Դաշնակցականները և Սուխումի Հայոց ազգային խորհուրդը//«Բանվորի ձայն», 3. 10. 1920:
56. «Նոր Աշխատաւոր», 30. 09. 1920:
57. НАА. Ф. 441. Оп. 1. Д. 91. Л. 25.
58. Հաղորդագրութիւն Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահից// «Մշակ», 13. 02. 1921:

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ ИДЕИ ПАНСЛАВИЗМА

Мирумян Р. А., Монета М. Г.

А между тем на Востоке действительно загорелась и засияла небывалым и неслыханным еще светом третья мировая идея – идея славянская, идея нарождающаяся, – может быть, третья грядущая возможность разрешения судеб человеческих и Европы.

Ф. М. Достоевский

В начале третьего тысячелетия Россия оказалась на очередной исторической развилке. Ее интеллектуальные силы находятся в постоянных дискуссиях относительно дальнейшего пути ее цивилизационного развития и соответственно – идеологических основаниях его. В данном контексте стержнем является идея цивилизационной слабости России в отрыве от своих исторических корней. Объясняется это тем, что именно обращение к истокам зарождения российской государственности, специфики политического бытия русского народа поможет восстановить недостающие звенья в познании прошлого, сущностных особенностей настоящего и возможных альтернатив будущего России. Попытка определения вектора дальнейшего развития вызывает необходимость обрисовки исторических и культурных контуров «русской цивилизации», рассматриваемые в рамках предшествующих эпох в контексте проблемы цивилизационного единства всего славянского народа. В данном ключе актуализируется мировоззренческое направление, в научной литературе определяемое через понятие «панславизм».

Социально–политические условия и национальные устремления конца XVIII – начала XIX веков способствовали очередному этапу пробуждения у славянских народов осознания своей общности по крови и культуре, что свелось к появлению так называемого славянского возрождения, отличительной чертой которого явилась основанная на признании принадлежности всех славян к единому великому целому, вера во всеславянское единство. Результатом подобного осмысления славянскими народами самих себя и своей роли в мире становится идея панславизма. Первая манифестация этой идеи встречается уже в работах живших и творивших в предшествующие эпохи Юрия Крижанича, Андрея Самборского, Василия Малиновского и Адама Франтишека. Однако, сам термин «панславизм» был предложен в начале XIXв. деятелем словацкого освободительного движения Яна Геркеля (1826г., Австрия). Идея панславизма легла в основу панславистской идеологии, направленной на осуществление политического объединения, имеющих этнокультурную общность славянских народов.

Панславистская идеология сформировалась во многом под влиянием потрясших устои старого мироустройства событий, начало которым было положено Великой французской революцией. Рубеж между XVIII и XIX веками был отмечен революционными потрясениями не только во Франции, но именно Французская революция явилась образцом наиболее решительной ломки старых устоев, прежних социально–политических

учреждений, отзвуки которой слышались, не затухая окончательно, весь последующий век. Анализируя влияние как самой революции, так и ее результатов на XIX век, Томас Карлейл в своей монографии «История Французской революции» характеризует это событие следующим образом: «Все, что раньше почиталось, одно за другим перестает внушать почтение: видимый пожар истребляет один замок за другим; невидимый–духовный, уничтожает один авторитет за другим. С шумом и ярким пламенем или беззвучно и незаметно исчезает по частям вся старая система…»[2].

Говоря о влиянии, оказанном событиями во Франции на социально–политические, культурные и национальные особенности многочисленных государств как в Европе, так и за ее пределами, необходимо остановиться на преобразованиях в самом институте государства и на сопутствующих этому процессу факторах. Первоначально Французская революция вдохновлялась идеей конституционных свобод и ограниченного правления по английскому образцу. Однако, как сам процесс протекания революционных процессов, так и результаты последних существенно разнятся. Причиной тому явились различные основания в соотношении двух основных теоретических конструктов: нации и государства. Национализм, сложившийся у англоязычных народов в течение ста лет между Славной революцией и началом Французской революции, исходил из идеи необходимости обеспечения гарантий частной жизни личности. Государство же рассматривалось как гарант этих прав. При этом игнорировалось следующее противоречие: сокращая полномочия государства и расширяя личные права и свободы, государство тем самым становится более беспомощным именно как гарант данных прав и свобод.

В рамках традиции западной политической мысли сложилось весьма устойчивое представление о том, что национализм Французской революции ставил акцент на то, что долг и достоинство граждан находится в полном единении с нацией–государством[4]. Однако, общим основанием идеи национализма на Западе в век Просвещения, явившегося идейным основанием Великой Французской революции, явилось создание концепции общества как некоего производного от политических факторов явления. Западный национализм, по существу, был ориентирован прежде всего на политическое движение, направленное на ограничение власти правительства и обеспечение гражданских прав населения. В результате наполеоновских войн национализм проник в страны Центральной и Восточной Европы, где структура общества имела специфическое отличие: средний класс был слаб, нации были разделены на феодальную аристократию и сельский пролетариат. Здесь национализм превратился в мощное культурное движение, ярким выразителем которого становится романтизм – целая эпоха западной культуры, в орбиту влияния которого вошла и европейская философско–политическая мысль конца XVIII – I–ой половины XIX веков. Поднимающийся национализм, как и все общественное и интеллектуальное развитие вне пределов Западной Европы, испытывал ее влияние, но само это влияние воспринималось негативно в духовной сфере народов данных стран, где креп «собственный» национализм. Это сводилось к сопротивлению «чужим» примерам и, прежде всего, имеющему западное происхождение либеральному мировоззрению. В итоге, указанные националистические тенденции стали искать свое оправдание в отличие от Запада, а именно: в наследии собственного прошлого, в своих исторических корнях, обращение к которым и составляет, собственно, духовную основу романтизма: «одно из важнейших завоеваний романтизма – историзм, живое ощущение движения времени, изменчивости форм общественного и частного бытия, пришедшего на смену статичному отображению жизни…. Романтизм обогатил мировое искусство чувством истории, без которого невозможно было осознание миропорядка, пришедшего на смену феодализму»[5].

Очевидно, что главные проблемы социально–политического и философского характера, которые ставились и решались романтизмом, обязаны своим возникновением Французской революции. При всем различии политических позиций мыслителей – романтиков, направление это едино в своем внутреннем стремлении дать оценку происходящим социальным сдвигам. Идеологи романтического мировоззрения, отталкиваясь от системы ценностей, господствовавших в эпоху Просвещения, а именно: от вопросов, касающихся изменения мировосприятия как отдельно взятого индивида, так и сообщества в целом, пришли к противоположным заключениям касательно проблемы соотношения «индивид–нация–государство». Общеизвестным является тот факт, что просветители исходили из идеи о том, что несколько простых рациональных принципов могут применяться всегда и везде во имя торжества разума, обладающего универсальным значением. Романтики рассматривали же данный постулат как слишком отвлеченный, их увлекала многоликость мира. Абстрактные истины они стремились дополнить конкретными наблюдениями относительно того, что мир людей и явлений не может быть простым, единообразным, разумно устроенным, но предстает сложным, многоликим и нередко иррациональным. Этим объясняется их интерес к истории, побуждающий изучать каждый народ в отдельности, прослеживая его непрерывно осуществляющуюся историческую жизнь посредством следующих одно за другим поколений. Подобный взгляд способствовал подъему культурного самосознания народов, процесса, сменившего преобладающие в XVIII веке национальные устремления и требования верности своему монарху. Спецификой нового национального сознания явилось восприятие каждой нации как уникальной сущности, высокая оценка ее особенного вклада в социально–политические и культурные сферы, составляющие достояние всей Европы. Основанием подобного сознания явилась идея национальной терпимости. По мысли К. Хюбнера, национальная терпимость «... на основании убежденности в ниспосланной Богом равноценности наций как многообразных форм выражения идеи бесконечного творения «человечества» являет собой аксиому романтической философии государства»[6].

На начальном этапе формирования романтизма как целостного мировоззренческого направления не была актуальной идея превосходства той или иной национальной культуры, а Европа воспринималась западными представителями романтизма, по образному выражению Дж. Мадзини, как букет, составленный из самых разных цветов, где каждый цветок занимает свое достойное место. Так, в Германии, являющейся полноправным членом западноевропейской семьи, или, выражаясь терминологией Н. Данилевского, германо–романского культурно–исторического типа, политические и культурные процессы развивались по несколько иной логике, нежели в других странах Европы. Призыв Французской революции и Просвещения были восприняты здесь весьма своеобразно, что связано с особым историческим, культурным и географическим контекстом Германии, которая в рамках Европы представляла собой наиболее «восточный» в парадигмальном смысле полюс, оставаясь при этом неотъемлемой частью западноевропейского мира. При рассмотрении социально–политических тенденций в Германии следует обратить внимание на то, что здесь – в отличие от Франции и Англии – преобладало консервативное мировоззрение. Если в Европе в целом (особенно во Франции, Англии и Италии) господствовало Просвещение, то в Германии возобладало «контрпросвещение», под которым понималась не реакция на Просвещение, не его опровержение, а некий духовно–культурный настрой, который даже современность переосмысливала в консервативном ключе. Если мыслители консервативного крыла во Франции предлагали пересмотреть принципы Французской революции в католико–консервативном ключе, то в Германии деятели Просвещения и идеологии романтизма – И. Гердер, И. Гете, Ф. Шиллер, братья Шлегели и другие – само Просвещение

воспринимали как национально–консервативную реальность. По мере перехода от одного культурного контекста к другому (в рамках единой западной системы) определенные учения и теории меняли свое содержание, то есть вливались в иное культурное поле, получали иное толкование и приобретали другое значение.

Исходя из вышеизложенного, можно признать справедливым утверждение о том, что философия немецких романтиков занимает особое место, явившись своеобразной философией политики, которая по своим основным параметрам оказалась антитезой западноевропейскому либерализму. В рамках немецкой политической философии обращение к «новому», к «освобождению», к «прогрессу» несет в себе несколько иной смысл, чем в либерализме. Это принципиально иной философско–исторический проект, проект крутого поворота к своим культурным основам и корням, необходимым образом предполагающий взгляд на историю как на циклический процесс. В философско–политических концепциях немецких романтиков наблюдается попытка преодоления узких рамок индивидуализма, стремление ко всеобщности, к теоретической модели, объединяющей принципы как единичного, так и всеобщего, специфически неповторимого и универсального. На сферу политики это проецировалось в виде создания моделей общества, где модернистские элементы «нового» сопрягались с консервативными тенденциями «монархизма» и «традиционализма». Именно в немецкой философии истории XVIII – XIX веков присутствуют несопоставимые на первый взгляд «консервативно–реформистские» элементы, претендующие на то, чтобы сплавить воедино историю и прогресс. В ней проявляется стремление вернуться к собственным истокам и направленность в будущее. В немецком политическом романтизме стали актуальными те изменения, которые были утрачены в западной культурной традиции. Более того, и это наиболее значимо в контексте рассматриваемой в данной статье проблемы, немецкий «национальный» романтизм оказал непосредственное влияние на формирование романтизма в России и других славянских странах, приобретшего форму разработанной Н. Данилевским славянофильской модели. Идеологической платформой этой модели явился романтизм в форме пангерманизма.

Начав как индивидуалисты под влиянием общей тенденции западного романтизма, немецкие романтики пришли к противоположному – к органичной народной общине, которая включает отдельную личность в неразрывную цепь традиций. Для немецких романтиков национальное или народное государство представлялось не общественной организацией, основанной на человеческих законах и целью которой было обеспечение свободы человека, а органической личностью, Божьим созданием. Указанные соответствия проявляются для них в том, что формы политического устройства должны учитывать внутренний (телеологический) принцип той или иной нации и не могут быть выведены из абстрактных принципов разума, как это утверждалось идеологами Просвещения. Данный подход наиболее отчетливо выражен у В. Гумбольдта: «Каждая форма государства, … рассмотренная как чисто теоретическое образование, должна изначально черпать во времени, обстоятельствах, национальном характере то материальное содержание своей жизненной силы, которое в дальнейшем просто развивается»[8]. Созвучную с данным положением мысль высказывает и представитель немецкой классической философии И.Г. Фихте в работе «Речи к немецкой нации». Для него государство питается «духом» нации: «Каждая нация должна сохранять свою специфику и самостоятельность, она должна сохранять и преобразовывать историю божественного, воплощенную изначально в ее языке, и передавать все это по традиции, действуя с такой серьезностью, как будто от нее одной зависит святость человечества»[9].

С целью обобщения различных подходов к проблеме соотношения нации и государства в политических построениях романтиков, К. Хюбнер приходит к следующему

заключению: «В основе романтической философии государства лежит богоугодная равноценность наций как многообразных форм выражения бесконечной идеи творения человечества»[7]. Однако подобное обобщение чревато угрозой выводов, прямо противоположных выделенному в данном высказывании принципу национальной неповторимости и вытекающей из нее идеи равноценности всех наций. По причине того, что миропорядок, сложившийся в результате изменений, вызванных революционными потрясениями, находился еще в процессе становления, и очертания его были размыты, романтическое мировоззрение часто оказывалось лишенным социально–политической конкретности, учета специфики того образования (территориального или культурного), в котором оно получило свое распространение и развитие. Существует огромное различие между миром сложных, переплетенных между собой образцов культуры и власти, границы которых размыты, и миром, который складывается из единиц, четко ограниченных друг от друга, выделенных по «культурному» признаку, гордящихся своим культурным своеобразием и стремящихся внутри себя к культурной однородности, расширенного до естественных границ. Стержнем идеологических построений немецких романтиков была попытка обоснования необходимости складывания таких образований, основу которых составлял национальный фактор. Таким образованием стал пангерманский союз, который, опираясь на идеи Э. Арндта, основали в 1891 году Э. Хазе и Г. Клаас. Пангерманисты требовали расширения германского «жизненного пространства», рассматриваемого ими весьма широко, призывая к союзу швейцарцев, голландцев и скандинавов с Германией, к «великому братству нордической расы». Немецкий национализм был основан на основе синтеза романтизма и национализма. Пангерманизм выступал за распространение власти германской империи на все германоязычные народы, включение их в единую «Великую Германию».

Панславизм, как и пангерманизм, был движением за распространение власти России посредством включения других славяноязычных народов в единую «Великую Россию», население и экономические ресурсы которой создали бы достаточную базу для развития и процветания всех «Славянских народов».

Зародившись в недрах «романтической философии» государства, оба данных идеологических направления черпали силы в расширении «жизненного пространства» как необходимого условия не только дальнейшего усиления и укрепления своих позиций, но и самого существования в пределах своих естественных границ. Эти философско–политические направления основывались на убеждении в том, что этническая и культурная (в самом широком смысле слова) принадлежность способнà обеспечить родство в рамках объединения. Однако, приведенные факторы сходства пангерманизма и панславизма не отменяют необходимости обращения к их отличиям, которые просматриваются уже на стадии их зарождения: если панславизм зарождался в условиях существования независимого, хотя и ослабленного русского государства, а само объединение соответствовало первым трем из выведенных Н. Данилевским пяти законов исторического развития[8], ключевыми составляющими которых являлись такие конструкты, как язык, политическая независимость и уникальность начал культурно–исторических типов, то пангерманизм оформился в условиях полной раздробленности Германии и отсутствия единого центра притяжения германоязычных народов, что не могло не сказаться на ходе развития и распространения данного идеологического течения. Обращаясь к проблеме раздробленности и отсутствия независимости большинства немецких государств в первой половине XIX века, Н. Данилевский в своем фундаментальном труде «Россия и Европа» в духе романтической идеологии эпохи пишет: «…... каждая историческая национальность имеет свою собственную задачу, которую должна решить, свою идею, свою отдельную сторону жизни, которые стремится осуществить,– задачу, идею, сторону жизни, тем более отличные и оригинальные,

чем отличнее сама национальность от прочих в этнографическом, общественном, религиозном и историческом отношениях. Но необходимое условие для достижения всего этого составляет национально–политическая независимость»[9]. По мнению русского мыслителя, политическое дробление в Германии переходит далеко за пределы, необходимые для развития, и вредные последствия этого не замедлили сказаться не только на политической силе, но и на самой культуре этой страны: «…случается слышать, – отмечает он, – что такая политическая раздробленность служила в Германии гарантией свободного развития науки и литературы; но …кажется мне, что если бы немецкий народ составлял одно великое политическое целое, то не нуждался бы в таких … гарантиях»[10].

Признавая подобный фактор существенным в ослаблении идеологической платформы пангерманизма, его идеологи пытались перенести акцент с государства на народ, живший на протяжении нескольких веков в разных государствах, представляя «раздробленную нацию», коллективная идентичность которой основывалась на этнической и духовной общности. Данные идеи в духе романтической идеологии во многом созвучны с выводами Н. Данилевского, для которого «…народности, национальности – суть, органы человечества, посредством которых, заключающаяся в нем идея, достигает в пространстве и во времени возможного разнообразия, возможной многосторонности осуществления…»[11]. Однако, подобное созвучие в установках идеологов пангерманизма и панславизма (Н. Данилевского) в вопросе о народности нисколько не затушевывает различия точек зрения пангерманистов и панславистов в характеристике собственно государства. Так, развиваемая Н. Данилевским идея панславистов относительно освобождения и последующего объединения славянских народов, созвучная ставящих во главу угла этнос, язык и культуру идеям идеологов пангерманизма, непосредственно связана с большой ролью в становлении русской идентичности государства и Православия. Более того, панслависты в своих политических построениях часто избегали использования термина «нация» для характеристики русского народа и тем более славянского, поскольку это угрожало самим основаниям идеи «Всеславянства». В основе панславизма лежал теоретический конструкт о типологизации народов, одним из которых является народ славянский. Теоретические посылки о самобытности исторического развития славянства служили основой для политических выводов о необходимости союза всех славянских народов во главе с Россией.

Само представление о славянской этнической общности было присуще культурным слоям различных славянских стран со времен средневековья и использовалось в политических и идеологических целях в качестве основания для обоснования этнического родства народов этих стран. В эпоху формирования нового общества основным следствием и одновременно элементом этнических процессов была трансформация патриархального местного самосознания в национальное. Резко возросшее внимание к славянской этнической общности, как было отмечено выше, относится к концу XVIII – I–ой половине XIX века. Это был период складывания социальной структуры буржуазного общества, формирования наций, зарождения национальных движений. Политические взгляды большинства славянских народов, идеи Великой Французской революции и немецкого романтизма, славянское национальное возрождение – факторы, которые привели к появлению среди западных и южных славян идей славянского единства и культурной общности. Теории славянской общности служили в качестве средства обоснования национальных интересов, особенно для некоторых славянских народов Австрийской империи: чехов, поляков, украинцев, сербов, хорватов, словенцев, словаков, а также лишенных государственности венгров и румын. Опыт национально–освободительной борьбы отмеченных народов принес соответствующие плоды. Он дал импульс более быстрому созреванию национального самосознания. Этому способствовало и выдвижение на по-

литическую арену плеяды национальных лидеров, идейно–политическое размежевание и оформление течений внутри национальных движений. Большое значение имело и то обстоятельство, что в ходе этой борьбы были выработаны такие идейные концепции национального развития, которые определили его направление на долгие годы вперед, тем самым способствуя образованию национально–политического единства. К таковым относится концепции К. С. Аксакова, А. Хомякова, И. Киреевского и других мыслителей, стержнем которых является идея национально–политического единства славянских народов и славянской взаимности. Понятие славянской взаимности универсально и включает исторические, языковые, культурные и идейные связи славян. Как свидетельствует история развития славянских народов, эта идея становилась основой для оформления панславистской идеологии, в основании которой лежит идея возвышения России. В панславистской идеологии важное место занимает тезис о главенствующей роли России в отношении славянских народов и о ее исторической миссии быть объединяющим эти народы началом. Н. Данилевский усматривает историческую миссию России в том, чтобы объединить единокровных, как он их называет, братьев–славян, образовать могучий культурный, политический, хозяйственный и военный Славянский союз во главе с Россией для того, чтобы устоять перед натиском враждебного Запада. Вторая цель – создание необходимых условий для гармоничного и беспрепятственного развития великой славянской культуры, составляющей, по Н. Данилевскому, высший культурно–исторический тип развития человечества. Поскольку именно Славянский мир, как убеждает русский мыслитель, призван разрешить все вопросы, поставленные перед человечеством развивающейся цивилизацией, и историческая роль России заключается в содействии этому процессу. Если попытаться обобщить основные положения панславистской идеологии, то можно прийти к следующему заключению: теоретические посылки о самобытности исторического развития славянства служили основой для политических выводов о необходимости союза всех славянских народов во главе с Россией. Однако на пути создания подобного союза, по мнению панславистов, стоит нерешенный славянский или восточный вопрос, под которым они рассматривали все многообразие проблем, связанных с культурным, этническим, а также политическим единством всех славян.

Восточный или славянский вопрос является стержнем политической концепции Н. Данилевского, трасформировавшего его в борьбу германо–романского и славянского культурно–исторических типов. Учитывая важную роль, которую играет идея объединенного Славянства в историософии Н. Данилевского и для понимания места этой идеи в общей панораме его представлений, необходимо кратко охарактеризовать эволюцию идеи славянского единства не только в русской мысли XIX века, но и в славянской общественной мысли вообще.

Важнейшим источником историософии работы Н. Данилевского «Россия и Европа» следует назвать работы чешских, словацких и хорватских панславистов: Ф. Палацкого, П. Шафарика, И. Юнгмана, Л. Гая, Я. Коллафа и других. К западным панславистам принадлежал и словак Людовиг Штур, книга которого «Славянство и мир будущего» имела значительное влияние на Н. Данилевского. Согласно Л. Штуру, основной бедой западного славянства было принятие католицизма, следствием чего их духовный центр оказался далеко за пределами славянских земель. Вне западнославянских земель в Вене оказался и их политический центр. Крайне отрицательно относился Л. Штур к конституционному движению: «...так называемые конституционные государственные формы оказываются несостоятельными, неудобными и даже лживыми»[12]. В отличие от Н. Данилевского с его идеей славянской федерации Л. Штур настаивал на включении славян в состав Российской империи. «Разве все наши национальные стремления имели бы ка-

кой–нибудь смысл, значение и будущее без России»[13], – писал он.

Политическая максима Л. Штура о том, что «священный долг каждого славянина состоит в том, чтобы всегда иметь в виду не частное, а общее, и восставать против частного, когда оно старается распространиться за счет целого, ибо лишь в целом оживается когда–нибудь все частное и достигает более счастливого, столь давно и горячо желаемого будущего»[14], у Н. Данилевского приобрела несколько иную форму. «Для всякого славянина: русского, чеха, серба, хорвата, словенца, болгара (желал бы прибавить, и поляка), – после Бога и Его святой Церкви, – идея Славянства должна быть высшей идеей, выше свободы, выше науки, выше просвещения, выше всякого земного блага, ибо ни одно из них для него недостижимо без ее осуществления, – без духовно–, народно– и политически – самобытного, независимого Славянства; а напротив того, все эти блага будут необходимыми последствиями этой независимости и самобытности»[15], – утверждал русский мыслитель.

Говоря о преемственной связи некоторых положений концепции Н. Данилевского с идеями чешских, словацких и хорватских панславистов, необходимо указать и на сходство некоторых построений русского мыслителя и с представителями так называемой «официальной народности» и, прежде всего, М. Погодина, чей взгляд на деятельность как Петра I, так и дальнейшей сверки русских часов с западно–европейскими, почти тождественнен взгляду русского мыслителя.

Очевидно, что при создании своей философии истории Н. Данилевский опирался на мощную, имеющую давние корни, духовную традицию. Так, традиционная идеологическая формула русского консерватизма «православие, самодержавие, народность» в творчестве Н. Данилевского дополнилась двумя элементами: идеей всеславянства и славянской взаимности и принципом национально–политического единства России. Как справедливо отметил П. Струве, Н. Данилевский связал славянофильское учение с конкретными вопросами и запросами общественной и государственной жизни России: «Восточный вопрос» и русский панславизм, «Польский вопрос» и критика национального сепаратизма, «Прибалтийский вопрос» и проблемы национальной политики на окраинах государства.

В своем труде Н. Данилевский следует историософскому принципу, обосновывавшему иную, нежели представлялось ранее, структуру человеческого единства. История представляется им не как процесс некоего общего разума, некой общей цивилизации. Вслед за немецким историком Генрихом Рюккертом[16] мыслитель предлагает в качестве действительных носителей исторической жизни несколько обособленных «естественных» групп – замкнутых дискретных сверхнациональных общностей – культурно–исторических типов. Культурно–исторические типы, будучи высшим выражением социального единства, не имеют судьбы. Что касается их самобытности и своеобразия, то они определяются природными, этнографическими факторами. Значение и влияние Н. Данилевского на русскую историософию В. Зеньковский видит не столько в учении о «культурных типах», сколько в утверждении принципа единства законов природы и истории[17].

Самобытность всех культурно–исторических типов Н. Данилевский понимает в том смысле, что они черпают содержание своей жизни из особенностей своей духовной природы и внешних условий жизни, хотя и реализует это содержание не с одинаковой полнотой. Это означает, что начала цивилизации одного культурно–исторического типа не заимствуются народами другого типа. Каждый тип сам определяет эти начала при определенном (большем или меньшем) влиянии предшествовавших или современных ему цивилизаций. В данном случае влияние понимается Н. Данилевским в смысле «почвенного удобрения». Вследствие этого, определяющее образовательное воздействие чуждых каждому типу образовательных начал отрицается им полностью. Утвердив прин-

цип непередаваемости культурных начал и ценностей в качестве исторического закона, Н. Данилевский тем самым опровергает просветительскую идею о единой линии развития человечества. Теория культурно–исторических типов делает невозможным ранжирование культурных типов по уровню развития и представление движения истории «по прямой». Каждый культурно–исторический тип является сложным природно–социальным организмом, проходит, как все живое, полный витальный цикл – детство, зрелость, старость и погибает, уступая место следующему, более молодому типу. Тем не менее мыслитель не отказывается от идеи прогресса, понимаемого им не как движение в одном направлении, а как разнонаправленное движение. Подобное толкование идеи прогресса, по сути, сводится к отрицанию причинно–следственной связи между различными историческими этапами человечества. Вместе с тем, русский мыслитель признает наличие у истории цели, определяемой им как движение «во всех направлениях» культурной деятельности всех или одного исторического типа.

Учение о естественном разнообразии культурно–исторических типов является обоснованием научной несостоятельности идеи универсализма европейской культуры. «Общечеловеческой цивилизации не существует и не может существовать, потому что это была бы только невозможная и … нежелательная неполнота. Всечеловеческой цивилизации, к которой можно было бы примкнуть, также не существует и не может существовать, потому что это недостижимый идеал, или … идеал, достижимый последовательным или совместным развитием всех культурно–исторических типов, своеобразною деятельностью которых проявляется историческая жизнь человечества в прошедшем, настоящем и будущем»[18]. Развитие человечества Н. Данилевский характеризует как «разноместное» и «разнонаправленное» движение, благодаря чему и анализируются различные стороны его культурного существования: религиозная, собственно культурная (наука, промышленность, искусство), политическая и социально–экономическая. Каждый культурно–исторический тип реализует свой духовный потенциал в одной или нескольких из этих сфер, что и обуславливает его специфику, вектор развития, историческую миссию, а также вклад в духовную сокровищницу человечества. В случае, если духовный потенциал какого-либо культурно-исторического типа проявляется во всех четырех указанных сферах, то можно говорить о том, что через культурную деятельность этого типа осуществлена провиденциальная цель истории, а именно: прохождение «исторического поля во всех направлениях».

Этим объясняется тот факт, что ранжирование истории на древнюю, среднюю и новую мыслитель считает правомерным лишь в рамках отдельных цивилизаций, а не в границах так называемой всемирной истории. Тем самым в основе всемирного исторического процесса он ставит культурно–исторический тип как структурный элемент всего мироустройства: «Культурно–исторические типы соответствуют великим лингвистико–этнографическим семействам или племенам человеческого рода. Семь таких племен или семейств народов принадлежат к арийской расе. Пять из них выработали более или менее полные и совершенно самостоятельные цивилизации; шестое – кельтское, лишенное политической самостоятельности еще в этнографический период своего развития не составило самостоятельного культурно–исторического типа, не имело свойственной ему цивилизации, а обратилось в этнографический материал для римского, а потом, вместе с его разрушенными остатками, для европейского культурно–исторического типа и произведенных им цивилизаций»[19].

Согласно Н. Данилевскому, Славянское племя составляет седьмое из арийских семейств народов. Наиболее значительная часть славян составляет политически независимое целое – Великое Русское царство. Остальные славяне, хотя не составляли са-

мостоятельных политических единиц и перманентно подвергались угрозе – немецкой, мадьярской и турецкой, не потеряли своей самобытности, сохранив язык, нравы и в значительной части принятую ими форму христианства – православие. По мнению автора труда «Россия и Европа», «... народное и общеславянское сознание пробудилось как у турецких, так и у австрийских славян, и надобны лишь благоприятные обстоятельства, чтобы доставить им политическую самобытность. Вся историческая аналогия говорит…, что и славяне, подобно своим старшим, на пути развития арийским братьям, могут и должны образовать свою самобытную цивилизацию, что Славянство–есть термин одного порядка с Эллинизмом, Латинством, Европеизмом, – такой же культурно–исторический тип, по отношению к которому Россия, Чехия, Сербия, Болгария должны бы иметь тот же смысл, какой имеют Франция, Англия, Германия … по отношению к Европе…»[20].

В качестве иллюстрации к своей мысли мыслитель обращается к чешской истории, к борьбе чехов за сохранение своего языка в литургии. Он рассматривает гуситское движение как отзвук влияния православного предания. Проводя параллель с аналогичными процессами у хорватов, словаков и словенцев, у которых еще сохранились предания «старой» (православной) веры, он высказывает надежду на то, что у них интересы национальные пересилят интересы чуждого их духовной природе навязанного им вероисповедания. Н. Данилевскому претило распространяющееся влияние на эти народы Австрии, чья политика рассматривалась как попытка «обезнародить» славян, превратить их в материал для германо–романской культуры. В противовес австрийским панславистам он утверждал, что сама по себе Австрия Славянскою империей не будет, а численное преобладание славянских племен «окатоличенных и онемеченных» не будут существенным подспорьем, поскольку ни один из семи славянских народов, входящих в состав Австро–Венгерской империи, несмотря на свою специфику, не имеет сам по себе мирового значения, а, следовательно, не может служить тем объединяющим началом, каковым становится католицизм под эгидой монархии Габсбургов. Такое объединение ведет, по справедливому мнению Н. Данилевского, к связи славянских племен с латинской духовностью и с западным миром, что неизбежно сводимо к утрате ими своих индивидуальных черт.

Далее русский мыслитель предостерегает, что в случае, если по каким–либо причинам Славянство будет не в состоянии выработать самобытной цивилизации – живого и деятельного органа человечества, то ему ничего не останется, как раствориться и обратиться в этнографический материал, потеряв тем самым свой формационный или образовательный принцип. Однако, в случае достижения Славянством ступени единого культурно–исторического типа, в выигрыше окажутся не только славяне, но и вся всечеловеческая цивилизация, поскольку отдельно взятая цивилизация ранее могла реализовать себя в одной из четырех сфер бытия: религии, культуре, политике и общественно–экономической организации (например, еврейская – в религии, греческая – в искусстве). Однако по мере накопления человечеством знаний культурно-исторические типы усложняются, реализуясь в двух и более сферах. Так, уже германо-романский культурно–исторический тип проявил себя в двух сферах (двуосновной политико–культурный тип) с преимущественно научным и промышленным характером культуры. Анализируя результаты деятельности предшествующих славянскому культурно–историческому типу локальных цивилизаций и сравнивая их с проявившимися с момента зарождения Славянского мира особенностями этого типа, Н. Данилевский приходит к выводу о том, что славянскому культурно–историческому типу предстоит синтез различных сторон культурной деятельности, – в результате осуществления которого он превратиться в четырехосновной культурно–исторический тип. Особенно оригинальною чертою последнего, по мнению мыслителя, должно быть самобытное решение общественно–экономической задачи в ус-

ловиях постоянного противодействия со стороны Западной цивилизации, хотя и находящейся на пике своего развития, но неизбежно идущей к своему «закату». Н. Данилевский задается следующими вопросами. Какое взаимное отношение займут в славянском культурно–историческом типе другие три стороны культурной деятельности? Какая из них сообщит ему преобладающую окраску? Не будут ли они преемственно занимать эту главную роль? Какой качественный характер примет собственно культурная деятельность? В поисках ответа на эти и другие вопросы автор «России и Европы» рассматривает задатки славянского типа. В сфере духовно–религиозного развития, значение русских велико, так как именно они являются носителями подлинно христианской религии (православия) в отличие от Запада, отклонившегося, по мнению мыслителя, от священных основ подлинного вероучения. В политической области славяне также продемонстрировали успехи, однако особые надежды Н. Данилевский связывает с деятельностью русских в области общественно–экономической. Дело в том, что Россия представила совершенно новую модель землевладения, отличительными чертами которой является крестьянский надел и общественное землевладение. Незначительные, по сравнению с греческим и германо–романским культурно-историческими типами, успехи русских и других славянских народов в науке и искусстве Н. Данилевский объясняет сравнительной молодостью этих народов, а также тем, что большая часть их сил поглощалась государственной деятельностью.

Русский мыслитель следующим образом завершает свои размышления о будущем славянского культурно–исторического типа: «Главный поток всемирной истории начинается двумя источниками на берегах древнего Нила. Один – небесный, божественный, через Иерусалим и Царьград достигает в невозмущенной чистоте до Киева и Москвы; другой – земной, человеческий, в свою очередь дробящийся на два главных русла: культура и политика, течет мимо Афин, Александрии, Рима – в страны Европы, временно иссякая, но опять обогащаясь новыми …водами. На Русской земле пробивается новый ключ, справедливо обеспечивающий народные массы общественно–экономического устройства. На обширных равнинах Славянства должны слиться все эти потоки в один обширный водоем»[21].

Однако, для достижения этого необходимо институциональное оформление. Государственной формой будущего славянского культурно–исторического типа, по мнению Н. Данилевского, должна стать федерация, обеспечивающая не только гармоническое развитие составляющих ее частей, но и отвечающая четвертому закону исторического развития, согласно которому именно она станет основой для объединения во главе с русским царем и столицей в Константинополе. На пути к этой цели у славянства есть два важнейших препятствия. Первое препятствие внутреннее: склонность подражать во всем западноевропейской цивилизации, которую мыслитель назвал «болезнью европейничанья». В этой связи он пишет: «Болезнь эту, вот уже полтора столетия заразившую Россию, все расширяющуюся и укореняющуюся… приличнее всего… назвать европейничаньем; и коренной вопрос, от решения которого зависит вся будущность, вся судьба не только России, но и всего Славянства, заключается в том, будет ли эта болезнь иметь такой доброкачественный характер, которым отличались и внесение государственности иноплеменниками русским славянам, и татарское данничество, и русская форма феодализма; окажется эта болезнь прививкой, которая, не оставив за собою вредных неизгладимых следов, подтачивающих самую основу народной жизнедеятельности»[22]. Н. Данилевский выделяет три формы «европейничания»: а) искажение народного быта и замена его форм иностранными формами; б) заимствование различных иностранных учреждений; в) стремление смотреть на явления внутренней и внешней жизни сквозь «европейские очки». Нигилизм, аристократизм и демократизм Н. Данилевский считал толь-

ко частными проявлениями «европейничания», побочным эффектом его было признание европейского общественного мнения судьей России и славянства в целом.

Помимо мировоззренческих проблем Н. Данилевского занимали и вопросы государственного строительства в славянских странах. Так как становление новой государственности у освобожденных балканских славян проходило в окружении народов, имеющих длительную историю государственного развития, он предостерегал их от некритического перенесения чужого опыта на славянскую почву, полагая, что в заимствовании форм таится немало опасностей.

Что касается самой России, то он считает, что духовное развитие России и подлинная национальная политика немыслима без осознания ее славянского призвания, а русские политические интересы не могут быть поняты вне связи с интересами России как славянской державы. Однако, он указывает на то обстоятельство, что у самой России нет ни стремлений к захватам, ни замыслов на политическое преобладание, но что она желает только свободы духа и жизни славянским племенам. Задачей России мыслитель считал поддержку процесса развития национального самосознания славянских народов, помощь в их противостоянии влиянию Запада, стремлению части «просвещенного общества» отказаться от своих национальных корней. Не отрицая необходимости обогащать свое национальное сознание опытом жизни и духовного труда всего человечества (несводимого к Западу), Н. Данилевский утверждал, что необходимо не только «переосознавать» чужое сознанное, но и возводить в сознании явления своей самобытной жизни. В этой связи он не раз напоминал, что та западноевропейская самобытность, которую преподносят им в виде высшего «общечеловеческого развития», на деле, по отношению к Славянству, является лишь «национальной самобытностью европейца»[23].

Второе препятствие внешнее – это натиск на славянство увядающего агрессивного германо-романского культурно-исторического типа, который свое наиболее яркое отражение получил в Восточном вопросе, приобретшем для всего Славянства жизненно важное значение.

Восточный вопрос, как было ранее указано, является продолжением древневосточного вопроса, заключавшегося в «борьбе римского типа с греческим». В современное Н. Данилевскому время он трансформировался в борьбу германо-романского и славянского типов. Давая характеристику данному вопросу, мыслитель отмечает: «Восточный вопрос не принадлежит к числу тех, которые подлежат решению дипломатии. Мелкую текущую дребедень событий представляет история канцелярского производства дипломатии; но свои великие вселенские решения, которые становятся законом жизни народов на целые века, провозглашает она сама без всяких посредников…»[24]. Именно такую важность и представляет Восточный вопрос – вопрос восточных славян.

Исходя из анализа исторических реалий XIX века, автор «России и Европы» отмечает, что данный вопрос вступил в период, содержанием которого должен стать отпор Востока Западу, славяно–греческого мира – миру германскому. Однако, наилучшее решение восточного вопроса, элементами которого являются конфликт России с Турцией и неполноправное положение славян в Австрии, возможно лишь в рамках всеславянской федерации с центром в Константинополе (Царьград в данном контексте воспринимается не только как политический, но и духовный центр). Все происходящие события и положения каждого отдельного народа Н. Данилевский предлагал рассматривать через призму единого Славянского вопроса. Так, согласно ему, в политической сфере нет частных, противоречащих друг другу славянских вопросов, но есть лишь один Славянский вопрос. Именно всеславянский союз есть единственная твердая почва, на которой может возрасти самобытная славянская культура – это главный вывод всего исследования.

И для общества, и для нации и для культуры жизненно важна способность адекватно и оптимально реагировать на внешние и внутренние, т.е. возникающие в рамках социокультурной системы «вызовы», поэтому весьма справедливым кажется суждение мыслителя о том, что с целью обеспечения исторического пространства для Славянства жизненно необходимо обретение такой формы социокультурной и политической системы, которая была бы в состоянии противостоять вызовам эпохи. Таковой он считал федерацию.

Детально анализируя мировоззренческие основания панславизма и соизмеряя их с реалиями исторического развития славянства как своего времени, так и предшествующих эпох, Н. Данилевский относит искомые основания к области теории, признавая тот факт, что на практике они, к сожалению, носят лишь программный и декларативный характер. Разбирая данное положение, автор «России и Европы» апеллирует к утвержденной в немецкой философии идее о том, что отвлеченные понятия становятся действительной силой истории лишь тогда, когда обособляются и конкретизируются в каком–либо реальном явлении. С этой точки зрения национальная идея приобретает значение «двигателя истории», когда воплощается в живой организм с резко выраженной индивидуальностью. Для воплощения идеи всеславянства, по мнению русского мыслителя, необходимо найти нечто общее, некое высшее начало: этическое и, прежде всего, духовное родство. Отводя огромную роль вопросу «единородности», Н. Данилевский предупреждает об угрозе умаления роли других не менее важных вопросов. Так, по его мнению, без единоверия единоплеменность ослаблена, только вера, как начало, не только личное, но и общественное, может явиться у славян таким объединяющим началом. Она же служит и разъединению славян по различию вероисповедания (пример Польши). В этой связи Н. Данилевский выражал надежду на то, что православные славянские народы обретут форму единства, поскольку у них есть главное объединяющее начало. Для католических же славянских племен единоверие не может иметь значение объединяющего элемента, поскольку это объединяющее начало противоречит их национальному интересу. Панславизм в таком случае, не являясь действительной исторической и политической силой, важен как идея, пробуждающая национальное самосознание и стимулирующая поиск объединяющего начала. Панславизм для русского мыслителя имеет бытие как присущее различным ветвям Славянского племени сознание их славянской общности или единоплеменности, которое составляет основание бытия политического.

Таким образом, философско–историческая концепция Н. Данилевского явилась итогом развития идеи панславизма, развернутой программой русского панславизма. Сформулированная Н. Данилевским идея самобытности и самодостаточности каждого культурно–исторического типа была направлена на обоснование принципа о неправомерности тенденции к синтезу западной и славянской культурной модели в силу своеобразия славянской культуры и принципиального ее отличия от культуры западно–европейской.

1. *Карлейл Т.* История Французской революции. М., 1991. С. 248.
2. Данный подход был сформулирован в работах *Хюбнера К., Геллнера Э., Хобсбаума Э., Смита Э., Кона Г., Эберкромби Н., Хилла С.* и *Тернера С.* и др.
3. История зарубежной литературы XIX века. Под ред. *Михальской Н.* В 2–х ч. Ч. I. М., 1991. С. 10.
4. *Хюбнер К.* Нация: от забвения к возрождению. М., 2001. С. 138.
5. Там же. С. 124.
6. *Фихте И. Г.* Речи к немецкой нации http://ihtika.net:8080/?fileid=87272&userid=98631
7. *Хюбнер К.* Нация: от забвения к возрождению. М., 2001. С. 129.

8. Данилевский Н. сформулировал следующие пять законов исторического развития, на основе классификации явлений и процессов общественно–политической жизни, что, по сути, свелось к формулировке культурно–исторических типов, которые в науке принято называть цивилизациями: Закон 1. Всякое племя или семейство народов, характеризуемое отдельным языком или группой языков, довольно близких между собою для того, чтобы родство их ощущалось непосредственно, без глубоких филологических изысканий, – составляет самобытный культурно–исторический тип, если оно вообще по своим духовным задаткам способно к историческому развитию и вышло из младенчества; Закон 2. Дабы цивилизация, свойственная самобытному культурно–историческому типу, могла зародиться и развиваться, необходимо, чтобы народы, к нему принадлежащие, пользовались политической независимостью; Закон 3. Начала цивилизации одного культурно–исторического типа не передаются народам другого типа. Каждый тип вырабатывает их для себя при большем или меньшем влиянии чуждых, ему предшествовавших или современных цивилизаций; Закон 4. Цивилизация, свойственная каждому культурно–историческому типу, тогда только достигает полноты, разнообразия и богатства, когда разнообразные этнографические элементы, его составляющие, не будучи поглощены одним политическим целым, пользуясь независимостью, составляют федерацию или политическую систему государств; Закон 5. Ход развития культурно–исторических типов всего ближе уподобляется тем многолетним одноплодным растениям, у которых период роста бывает неопределенно продолжителен, но период цветения и плодоношения – относительно короток и истощает раз и навсегда их жизненную силу (*Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германо–Романскому, М., 2003. С. 95–96).
9. *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа. С. 34.
10. Там же. С. 106.
11. Там же. С. 217.
12. *Штур Л.* Славянство и мир будущего. СПб., 1909. С. 91.
13. Там же. С. 141.
14. Там же. С. 125.
15. *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа. С. 128.
16. Рюккерт Генрих (1823–1875) – немецкий историк и исследователь германских древностей, сын Фридриха Рюккерта (1788–1866), немецкого поэта и ученого, профессора восточной литературы в Эрлангенском и Берлинском университетах. Был профессором в Йене и Бреславле.
17. *Зеньковский В. В.* История русской философии. Л., 1991. Т.I. Ч. 2. С. 262.
18. *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа. С. 125.
19. Там же.
20. Там же. С. 125–126.
21. Там же. С. 489.
22. Там же. С. 260.
23. Там же. С. 189.
24. Там же. С. 291.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԶԴԵՑԻԿ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

Մելիքյան Վ. Հ.

Անդրկովկասյան կառավարության գործունեության առանձին ոլորտ է ընդգրկում ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական բնագավառը:

Այն իր առաջնային նշանակությամբ և հրատապությամբ գերակայում էր սոցիալ–տնտեսական, հասարակական կյանքի հիմնահարցերի նկատմամբ և, չնայած այս ոլորտներում Կոմիսարիատի ընդունած որոշումների և օրենքների բազմազանությանն ու առատությանը, միևնույնն է, երկրամասի համար կարևորագույն հիմնախնդիրները շարունակում էին մնալ ռազմաճակատի պաշտպանության, քաղաքական կողմնորոշման, ռազմաքաղաքական նոր դաշնակիցներ ձեռք բերելու և այլ հարցերը:

Հարկ ենք համարում կանգ առնել Կոմիսարիատի նախագահ և միաժամանակ արտաքին հարաբերությունների նախարարության գծով կոմիսար Ե. Գեգեչկորիի գործունեությանը նվիրված տեղեկանք–հաշվետվությանը:

Նախ՝ Կոմիսարիատի կազմավորման սկզբում նպատակահարմար համարվեց արտաքին հարաբերությունների բնագավառի ղեկավարումը հանձնարարել Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նախագահին՝ չառանձնացնելով այն որպես Հատուկ կոմիսարություն[1]: Ուշագրավ է, որ Ե. Գեգեչկորիի թեկնածության հարցը քննարկման անգամ չդրվեց հատկապես ՀՀԴ կողմից: Պատճառը միասնական համերաշխ ընտանիքում՝ Կովկասում, համատեղ գործելու «լուսավոր տեսլականն էր»:

Ըստ փաստաթղթի հեղինակ և արտաքին հարաբերությունների կոմիսարության քարտուղար Մ. Թումանովի կարծիքի՝ դա բացատրվում էր Կոմիսարիատի ժամանակավոր բնույթով՝ ելնելով նրանից, որ Անդրկովկասը որպես Ռուսաստանյան պետության բաղկացուցիչ մաս չունի ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն[2]:

Կոմիսարիատի գործունեության առաջին իսկ օրերից բարձրացավ Պարսկաստանում ռուսաստանյան դիվանագիտական առաքելության հետ կապերի հաստատման խնդիրը, որը ժողովրդական կոմիսարների իշխանությունը չճանաչելու հետևանքով հայտնվել էր լիակատար մեկուսացման մեջ: Առաքելության հետ նոր համաձայնության կնքումը դիտվում էր անհրաժեշտ նախապայման՝ հաշվի առնելով հրատապ բազմաթիվ հարցերի անհետաձգելիությունը: Պարսկաստանում գործող դեսպանորդ Էտտերը, գիտակցելով առաքելության և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի միջև մշտական կապի անհրաժեշտությունը, իր նախաձեռնությամբ Թիֆլիս է գործուղում առաքելության առաջին քարտուղար Դ. Մինորսկիին: Նրան հանձնարարվում է տեղեկություններ փոխանցել պարսկական գործերի մասին և հասնել համաձայնության Անդրկովկասյան ժամանակավոր կառավարական մարմնի և Պարսկաստանում ռուսաստանյան ներկայացուցչության միջև[3]: Ե. Գեգեչկորի և Դ. Մինորսկիի միջև կայանում է հետևյալ համաձայնությունը. 1) Անդրկովկասյան կոմիսարիատը Թեհրանի ռուսական դիվանագիտական առաքելությանը ցույց կտա համակողմանի աջակցություն՝ պայմանով, որ վերջինս չճանաչի «ժողովրդական կոմիսարների» իշխանությունը, 2) բոլոր հյուպատոսական

ներկայացուցիչները, ովքեր չեն ճանաչի այդ իշխանությունը, կարող են վստահ լինել Կոմիսարիատի լիարժեք աջակցության վրա, 3) դիվանագիտական առաքելությունը պետք է տեղյակ պահի Կոմիսարիատին իր դիվանագիտական բոլոր քայլերի մասին, 4) այս ժամանակավոր համաձայնության մասին պետք է իրազեկվի պարսկական կառավարությանը: Միաժամանակ կոմիսարիատը, ելնելով Թիֆլիսում պարսկական գլխավոր հյուպատոսի ներկայության անհրաժեշտությունից, նպատակահարմար չէր համարում այդ հյուպատոսի նշանակման հետագա ձգձգումը և հայտնում էր Պարսկական կառավարությանը, որ որպես գլխավոր հյուպատոս ճանաչում է Շերիֆ էդ–Դոուլեին, որի հաստատումը Ռուսաստանյան հանրապետության կողմից հետաձգվել էր «ժողովրդական կոմիսարների» կողմից իշխանությունը զավթելու պատճառով: Այդ նույն ժամանակ, կովկասյան հյուպատոս Վիլդենբրանդտը, որի գործունեությունը բազմաթիվ դժգոհություններ էր առաջացրել, Կոմիսարիատի կողմից հետ կանչվեց: Տվյալ պահին Կոմիսարիատը հաստատել էր գործնական գրագրություն: Բացի ընթացիկ հարցերից, անդրկովկասյան իշխանությանը մեծապես մտահոգում էր Իրանական Ատրպատականից ռուսական զորքերի դուրսբերման հետ կապված հարցերի խումբը և, ինչպես նշվում էր, «նահանջի գոտում պարսկական բնակչության շահերի ապահովումը»[4]: Ակնհայտ է, որ հետ քաշվող ռուսական զորամասերի և գրավված տարածքներում բնակվող մասնավորապես հայ ազգաբնակչության ճակատագիրը ամենևին չէր հետաքրքրում հաշվետվության հեղինակ Մ. Թումանովին ու այդպիսով նաև Ե. Գեգեչկորիին ու Կոմիսարիատի վրաց–թաթարական ղեկավարությանը:

Վերջում նշվում էր, որ Կոմիսարիատի նախագահի միջոցով ստացվում են նաև Ռուսաստանում ձևավորված ինքնիշխան պետական միավորումների մասին տեղեկությունները[5]: Կոմիսարիատի հակախորհրդային քաղաքականության մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ երկրամասային իշխանությունը չէր ճանաչում Ժողկոմխորհի նշանակած Ռուսաստանի հյուպատոս Բրավինին: Նրան չէր ճանաչում նաև Պարսկաստանի ռուսական գաղութը, որից ելնելով՝ Կոմիսարիատը միջոցներ էր ձեռնարկել արգելելու վերջինիս մուտքը Թեհրան[6]:

Այսպիսով՝ կարելի է հետևություն անել, որ հաշվետու ժամանակահատվածում Կոմիսարիատի արտաքին հարաբերությունների գծով կոմիսարության գործունեությունը սևեռվել էր երկու գերակա ուղղությունների՝ Իրանի և հակախորհրդային պետական կազմավորումների վրա, որոնց հետ ձևավորվող հարաբերությունները մեկ գլխավոր նպատակ էին հետապնդում՝ դրանց աջակցությամբ ամրապնդել հակաբոլշևիկյան ճամբարը, այդպիսով նաև ամրացնել Կոմիսարիատի իշխանությունը:

Այն, որ հաշվետվության մեջ խոսք անգամ չկար Անտանտի պետությունների մասին, վկայում է Թուրքիային որպես գլխավոր դաշնակից ընտրելու Կոմիսարիատի քաղաքականության մասին:

1917 թ. նոյեմբերին, թե՛ ժամանակագրական առումով և թե՛ համառուսաստանյան հիմնահարցերի թելադրանքով, Կոմիսարիատը ներգրավվեց Հարավարևելյան միության հետ բանակցությունների ասպարեզը:

Փոխհարաբերությունների հաստատման նախաձեռնությունը պատկանում էր արդեն կազմավորված հակախորհրդային պետական միավորմանը, որը հակաբոլշևիկյան պայքարի միասնական ճամբարում որպես միավորված ռազմաքաղաքական նոր դաշնակից տեսնում էր իր անմիջական հարևանին՝ Խորհրդային իշխանությունը չճանաչած Անդրկովկասյան կոմիսարիատին: Կարևորում ենք գեներալ Ա. Դենիկինի գնահատականն այս հարցում. «Իր մտահղացմամբ և քաղաքական նշանակությամբ առավել ծանրակշիռ էր ներկայանում 1917 թ. սեպտեմբերի վերջին ձևավորված Հարավարևելյան միությունը: Ստեղծվելով Կուբանի նախաձեռնությամբ՝ այդ միավորումը պետք է ընդգրկեր երեք կազակական շրջաններ – Դոնը, Կուբանը, և Թերեքը, «լեռնեցի

ու տափաստանային ազատ ժողովուրդներին», որոնց մեջ հասկանում ենք Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին: Հետագայում նախատեսվում էր միության կազմի մեջ ընդգրկել Ուրալի (Յաիկի), Աստրախանի բանակները և, հնարավոր է, Անդրկովկասը…»:[7] Միությունը ձևավորվել է 1917 թ. հոկտեմբերի 20–ին Վլադիկավկազում, իսկ նոյեմբերի 16–ից Եկատերինոդարում սկսում է գործել միասնական կառավարությունը:

Միության գաղափարը, սակայն, պրակտիկ իրագործում չգտավ: Սեպտեմբերի վերջին ստեղծվեց Հարավարևելյան միության Միացյալ կառավարությունը՝ Վ. Խառլամովի գլխավորությամբ, ձևական մի կառավարություն՝ ոչ միայն այդ դժվարին ժամանակ (1917 թ. վերջ – 1918 թ. սկիզբ) իրադարձությունների վրա որևիցե ազդեցություն չունենալով, այլև Հարավի բնակչության համար պարզապես աննկատ անցնելով: Անիշխանությունը, մարզային կառավարությունների անզորությունը, դրամական միջոցների, զինուժի բացակայությունը և գլխավորը՝ բնակչության աջակցության բացակայությունը, զրկեցին կազակական մտավորականության այս նախաձեռնությունն ամեն տեսակ իրական նշանակությունից[8]:

«Известия мусульманского комитета» թերթը, քննելով Եկատերինոդարի խորհրդակցության որոշումը՝ Հյուսիսային Կովկասում Հարավարևելյան դաշնակցության կազմակերպման մասին, գրում էր, որ այն օգտակար է երկու տեսանկյունից՝ «1. այդ ինքնուրույն միավորները, ինչպես բարձր լեռները, կպաշտպանեն մեզ անարխիայի փոթորիկներից, որոնք փչում են հիմա Ռուսաստանում, 2. կպաշտպանեն հակահեղափոխությունից, որը կարող է ավարտվել պրոլետարիատի դիկտատուրայով: Այժմ Անդրկովկասի ազգությունների այդ ահարկու ուրվականից կպաշտպանի հզոր կենդանի պատը՝ կազմված ազատասեր լեռնեցի արծիվներից»[9]:

Նոյեմբերի 20–ին (դեկտեմբերի 3) Կոմիսարիատի հերթական նիստը քննարկում է ռազմածովային նախարարության գծով կոմիսար Դ. Դոնսկոյի զեկուցումը՝ Կուբանի միացյալ կառավարության նախագահի տեղակալի հեռագրի կապակցությամբ: Հակախորհրդային կառավարությունը ցանկություն էր հայտնում Անդրկովկասի ներկայացուցիչների հետ համատեղ քննարկելու տնտեսական, ֆինանսական, քաղաքական և ազգային հիմնահարցերը: Որոշվում է նոյեմբերի 27–ին (դեկտեմբերի 10) Թիֆլիսում հրավիրել խորհրդակցություն, որտեղ ներկայացված կլինեն Կուբանի, Թերեքի կազակային զորքի, Հյուսիսային Կովկասի լեռնեցիների միացյալ կառավարությունները[10]: Խորհրդակցությունն ըստ երևույթին չի կայանում, բայց դրա փոխարեն նոյեմբերի 29–ին (դեկտեմբերի 12) կոմիսարիատի նիստը քննարկման է ներկայացնում Հյուսիսային Կովկասի կառավարությունների հետ Անդրկովկասի կոմիսարիատի փոխհարաբերության հաստատման հարցը: Նախկին Օզակոմի նախագահ, կադետ Վ. Խառլամովի[9] զեկույցից պարզվում է, որ Հարավարևելյան միության կազմի մեջ էին մտնում Դոնի, Կուբանի, Թերեքի, Աստրախանի, Օրենբուրգի և Ուրալի կազակային զորքերը, Աստրախանի կալմիկական ազգությունը, Դաղստանի բոլոր ազգությունները, Թերեքի և Կուբանի բոլոր լեռնեցիները, Թերեքի տափաստանային ցեղերը: Սպասվում էր նաև, որ միությանը կմիանան Ստավրոպոլի նահանգի տափաստանային ազգությունները: Համագործակցության հիմքում դրվում էր 1917 թ. հոկտեմբերի 20–ին (նոյեմբերի 2) կնքված միութենական պայմանագիրը[11], որը ինչպես գեներալ Լ. Կոռնիլովի միապետական խռովության, այնպես էլ ակտիվացող բոլշևիզմի դեմ ստորագրված ռազմաքաղաքական դաշինք էր և հիմնականում ուղղված էր երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանմանը:

Այսպես, Դոնի Բանակային կառավարության նոյեմբերի 11–ի (24) նիստում Վ. Խառլամովը առաջարկում էր վերահսկողություն սահմանել քարածխի պաշարների բաշխման և վաճառքի վրա: Դա փաստացի նշանակում էր Դոնից քարածխի արտահանման արգելք, այլ խոսքով՝ տնտեսական պատժամիջոցներ Խորհրդային կառավարության դեմ: Այս կապակցությամբ, Թիֆլիսում ԱՄՆ հյուպատոս Ֆ. Սմի-

թի կողմից պետդեպարտամենտին հղված նոյեմբերի 28–ի (դեկտեմբերի 11) հաղորդագրությունը հայտնում էր, որ Հարավարևելյան միությունը բոլշևիկների դեմ ուժերի միավորման նպատակով բանակցություններ է վարում նաև Ուրալի կազակների, ուկրաինական կենտրոնական Ռադայի, 1–ին լեհական լեգիոներների կորպուսի հրամանատար, գեներալ Յու. Դովբոր–Մուսնիցկիի, «Սիբիրի հետ»[12]:

Հարավարևելյան միության նպատակներն էին. 1. Ռուսաստանյան դեմոկրատական դաշնային հանրապետության շտապ հիմնումը. ճանաչվում էին նրա առանձին նահանգների կողմից միության բոլոր անդամները, 2. այլ ժողովուրդների և շրջանների աջակցությանը հասնելը, որոնց նպատակը ևս դաշնային հիմքի վրա Ռուսաստանյան պետության կառուցումն է. 3. դեմոկրատական ամուր իշխանության հաստատումը: Ռուսաստանյան պետության ամբողջականության պահպանման, տրոհված մասերի հավաքման ճանապարհով նրա հզորությունը վերականգնելու նպատակով Միությունն անհրաժեշտ էր համարում առանձին պետական միավորների ստեղծումը, որոնք, ամրացնելով ծայրագավառները, կամրապնդեին և կենտրոնը: Հարավարևելյան միությունը չէր հետապնդում անջատողականության գաղափարներ, միութենական կառավարությունների անջատում պետական ամբողջից՝ հավասարապես չունենալով նաև միապետության վերականգնման նպատակներ: Միությունը նպատակ էր դնում՝ պայքարելու արտաքին թշնամու դեմ և պատվավոր դաշինք կնքելու, պաշտպանելու ներքին կարգը, խաղաղությունը՝ որպես ինքնապահպանման հիմքեր: Միության առանձին անդամներին տրամադրվում էր ներքին կառավարման լիակատար անկախություն: Միությունը նպատակ ուներ համաձայնություն հաստատելու Ուկրաինայի, Անդրկովկասի, Սիբիրի հետ, բայց որպես մոտակա հարևան՝ առաջնությունը տալիս էր Անդրկովկասին: Բանվորական և զինվորական պատգամավորների խորհուրդները (այսուհետև տե՛ս բ.գ.պ. խորհուրդներ) շարունակելու էին գործել, բայց ոչ որպես իշխանության կամ էլ հեղափոխական վերահսկողության մարմիններ, այլ որպես հասարակական կազմակերպություններ: Հարավարևելյան միության կազմի մեջ մտնող առանձին կառավարությունների փոխադարձ համաձայնագիրը հավերժ չէր, նրա հատուկ նպատակն էր պայքար մղել ավերածության, անարխիայի դեմ և Ռուսաստանյան պետության հզորության վերականգնման համար: Համառուսաստանյան հանրապետական կառավարման կարգի հաստատման հետ մեկտեղ, Հարավարևելյան միությունը մտնում էր Ռուսաստանյան հանրապետության կազմի մեջ, բայց ոչ իր այժմյան կառույցի տեսքով, այլ որպես առանձին կանտոն[13]:

Կոմիսարիատի նախագահ Ե. Գեգեչկորին գտնում էր, որ թեև երկու կառավարությունների միջև առկա են համաձայնության գալու բոլոր օբյեկտիվ պայմանները, սակայն դեռևս վաղ էր համարում քննարկել հնարավոր համաձայնության ձևերի հարցը, մանավանդ որ օրակարգում Թերեքի և Կուբանի կառավարությունների հետ մի քանի կարևոր հարցերի շուրջ համաձայնության գալու խնդիրն էր շոշափվել: Կարծիք հայտնվեց նաև, որ իրենց մեծամասնության մեջ կազակները չունեն սոցիալիստական տրամադրություններ և, միաժամանակ, մոնարխիստներ չեն: Մասնավորապես, Ա. Կալեդինը կասկածից դուրս էր հակահեղափոխությանը պատկանելու հարցում: «Դոնից նա չի հեռացել,– ասվում էր նիստում,– չի ճնշել ոչ մի շարժում, Կոռնիլովի օգտին ագիտացիա չի վարել»[14]:

Կոմիսարիատի նոյեմբերի 30–ի (դեկտեմբերի 13) նիստում, լսելով Հարավարևելյան միության հետ միավորվելու հարցը, Ե. Գեգեչկորին հայտարարում է, որ, ելնելով ներկա քաղաքական իրավիճակից, Հարավարևելյան միության հետ Անդրկովկասի անդամակցության խնդիրն առայժմ լուծվում է բացասաբար: Նա միաժամանակ նշում էր, որ Անդրկովկասի նպատակներն ընդհանուր առմամբ համընկնում են Հարավարևելյան միության հարցադրումների հետ: Գլխավոր նպատակը՝ նորաստեղծ ինքնուրույն պետական կազմավորումների հետ միավորման ճանապարհով Ռուսաստանյան պետության հզորության վերականգնումը, ընդունելի էր: Արդարացված էր նաև Միության առանձին

միավորների ներքին ղեկավարման հարցերում լիակատար ինքնավարության պայմանը: Սակայն, ըստ Ե. Գեգեչկորիի, ընդհանուր քաղաքական պայմանները թեև ժամանակավորապես, բայց միևնույնն է, իշխում են և Անդրկովկասում, ուստի առանձին հարցերի շուրջ համաձայնությունը անհետաձգելի էր համարվում և անհրաժեշտ, սակայն առանց Միության կազմում Անդրկովկասի փաստացի ներգրավման[15]:

Այս տեսանկյունից և բոլորովին ուրիշ նախապայմանների առկայության շեշտադրմամբ է հանդես գալիս Ա. Չխենկելին (ներքին գործերի նախարարության գծով կոմիսար): Նա բարձրացնում է վրացական ազգային շրջանակների գլխավոր մտահոգությունը՝ երկրամասում Կովկասյան բանակի զորամասերի ոչ ցանկալի ներկայության խնդիրը: «Անդրկովկասի թիկունքում կանգնած է հսկայական, կեսմիլիոնանոց բանակը,– նշում էր նա,– որը, բոլշևիզմի գաղափարներով վարակված, ոչ այնքան բարեկամաբար է տրամադրված Անդրկովկասին»[16]: Մյուս ժողովուրդների ազգային շահերի իրավունքն ու պատասխանատվությունն իր և վրացական մենշևիզմի լիազորությունը դարձնելով՝ Ա. Չխենկելին այդ ուժի մեջ էր տեսնում երկրամասում իշխանության այլընտրանքի, Կոմիսարիատի գոյության հարցը: Նա գտնում էր, որ ազգային զորամասերը կազմակերպված չեն, իրական ուժ չեն ներկայացնում, որի վրա կարող է հենվել երկրամասի իշխանությունը[17]: Այս հարցում ևս արհեստական հավասարության նշան էր դրվում, այն դեպքում, երբ վրացական գործիչներին հայտնի էր, որ հայկական ազգային զորամասերը բավարար կազմակերպված են, և որ օրակարգի հարցը Հայկական կորպուսի ստեղծման ավարտական փուլն էր: Ավելին՝ ազգային զորամասերի կազմավորման գործընթացի նկատմամբ Անդրկովկասի բոլշևիկյան ղեկավարների բացասական վերաբերմունքը Ա. Չխենկելին հմտորեն վերաձևում էր երկրամասի ժողովուրդների նկատմամբ ռուս ազգի, ռուսական տարրի թշնամական պահվածքի որակավորմանը՝ մեկ անգամ ևս հիմնավորելով Ռուսաստանից անջատման արդարացիությունը:

Ասվածի լավագույն ապացույցներից է այն հանգամանքը, որ մենշևիզմի առաջնորդներից մեկն այդ հարցում մեղադրանք էր ներկայացնում Կովկասյան բանակի սպաների, գիտակից զինվորների հանդեպ, որոնք ներկայացնում էին ս.–դ. և էսէռական կուսակցությունները և ածանցյալ ձևով խոչընդոտում էին ազգային զորամասերի ձևավորումը: Ա. Չխենկելին պարզապես չէր ուզում ընդունել, որ բացի բոլշևիզմի վտանգից և Անդրկովկասում խորհրդային կարգեր հաստատելու վախից, ռուսական այդ զորամասերի ներկայությունը նաև ռուսաստանյան միասնական պետության ամբողջության պահպանման գրավականն էր՝ լիներ դա ժողովրդավարության կամ բոլշևիզմի դրոշի ներքո: Այդ նկատի ուներ գեներալ Ա. Դենիկինը՝ նշելով, որ «Արտաքինից ամեն ինչ բարեհաջող էր թվում. Կիևը, Նովոչերկասկը, Եկատերինոդարը, Թիֆլիսը խոսում էին համադաշնության և կենտրոնական կառավարության կոալիցիոն կազմի մասին: Բայց գործնականում այլ պատկեր էր ստացվում… Թիֆլիսը պահանջ էր ներկայացնում Կովկասյան ռազմաճակատի համապետական ահռելի միջոցների վրա»[18]:

Հարավարևելյան միության հետ դաշինքի հիմքում նա դնում էր Անդրկովկասի տարբեր ազգերի միջև նախնական համաձայնության սկզբունքը՝ կանխավ հասկացնելով, որ վրացական կողմը դեմ է այդ միությանը, քանի որ այն դարձյալ վերադարձ էր կանխորոշում դեպի միասնական համառուսական ընտանիքը:

Հ. Օհանջանյանը միանում է Ա. Չխենկելիի գնահատականներին և նշում, որ Հարավարևելյան միության հետ համաձայնությունը լայն արձագանք է գտել հայկական դեմոկրատիայի շրջանում: Նա առանձնացնում էր պարենային և բանակի զորացրման հարցերի շուրջ համաձայնության, նույնիսկ միության ստեղծման խնդիրը[19]:

Երկրամասի մի փոքր անկյունում՝ Սուխումի օկրուգում աբխազները ևս ցանկություն էին հայտնում վրացի բնակչության հետ միասին անդամագրվելու Հարավարևելյան միությանը[20]: 1918 թ. հունվարի 4–ին (17) Անդրկովկասյան կոմիսարիատը Եկատերի-

նողարից հրավեր է ստանում՝ Ռոստովում հունվարի 25–ին (փետրվարի 7) հրավիրվող համագումարին մասնակցելու կապակցությամբ: Համագումարում պետք է քննարկվեին Հարավարևելյան միության և Անդրկովկասի քաղաքական, տնտեսական և ֆինանսական միավորման հետ կապված հարցերը[21]:

Այսպիսով՝ հոկտեմբերյան հեղաշրջումից անմիջապես հետո՝ 1917 թ. նոյեմբեր – 1918 թ. հունվար ժամանակահատվածում, հակախորհրդային այլ պետական կազմավորումների շարքում Հարավարևելյան միությունը հանդես եկավ միասնական հակաբոլշևիկյան դաշինքի ձևավորման նախաձեռնությամբ և համապատասխան առաջարկով դիմեց Անդրկովկասյան Կոմիսարիատին:

Այդ համագործակցության գործընթացը դարձավ «միացյալ, անբաժան Ռուսաստան» կարգախոսի և նրա հետևորդների հավատարմության ու հետևողականության ստուգման կարևորագույն փորձաքարը: Սկզբից ևեթ ի հայտ եկավ վրացական մենշևիզմի և ՀՀԴ միջև ընթացող առայժմ ոչ բացահայտ անհամաձայնությունը:

Թեև ընդհանուր հակառակորդի՝ բոլշևիզմի դեմ պայքարում վրացական դիրքորոշումը ենթադրում էր հակախորհրդային հզոր խմբավորման հետ համաձայնության կայացում, սակայն ազգային–տարածքային տարանջատման առաջնային խնդիրը բնեռային հակասություն էր առաջացնում միավորման հարցում, այն էլ հակառուսական տրամադրությունների պարագայում: Ռուսական, պետականամետ ռազմաքաղաքական ուժերի հետ կայուն դաշինքն առավելապես բխում էր հայ իրականության շահերից, քանի որ, նախ՝ բացահայտ չէր բարձրացվում ազգային ինքնիշխանության մերժման խնդիրը, ապա և Արևմտյան Հայաստանում դեռ կանգնած Կովկասյան բանակի զորամասերի ներկայությունը երաշխավորվում էր նաև ռուսաստանյան կենտրոնամետ ուժերի միջոցով Հայկական հարցի բարենպաստ լուծումը: Այլ կերպ ասած՝ հայությանը ձեռնտու էր ռուսական ներկայությունը Անդրկովկասում և գրավյալ Արևմտյան Հայաստանում, անգամ բոլշևիզմի տեսքով, իսկ վրաց–թաթարական դաշինքի համար այդ ներկայությունը գլխավոր խոչընդոտն էր Ռուսաստանից հեռանալու և նոր դաշնակիցների աջակցությամբ անկախության ու այդպես նաև տարածքային ձեռքբերումների ճանապարհին: Այս մարտավարությունը ՀՀԴ կողմից դրսևորվեց երկու անգամ՝ 1918 թ. մարտին և սեպտեմբերին, երբ ուշացած փորձ արվեց Ստ. Շահումյանի և հայանպաստ Բաքվի կոմունայի ուժերով իրականացնելու հեռահար ազգային ծրագիրը:

Այժմ, սակայն, Դաշնակցության գերակշիռ և ազդեցիկ զանգվածը ենթարկվում էր վրացական մենշևիկների որդեգրած քաղաքական ուղուն:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասի կյանքի բոլոր բնագավառները պտտվում էին մեկ առանցքի՝ Կովկասյան ռազմաճակատի տարաբնույթ հիմնահարցերի շուրջը: Սկիզբ էր դրվում բարդ, իրադարձություններով հագեցած մի գործընթացի, որն ընդգրկում էր Երզնկայի զինադադարից մինչև Բաթումի հաշտության պայմանագրի փուլը:

Ռուսաստանից անջատ գործելու առաջին գործնական քայլը տեղի ունեցավ Կոմիսարիատի ձևավորումից և հայտարարության հրապարակումից երկու օր անց: Կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական հրամանատարությունը նոյեմբերի 17–ին (30) հանդես էր եկել զինադադարի առաջարկությամբ՝ «հանուն մարդասիրության եղբայրասպան պատերազմին վերջ տալու նպատակով»[22]:

Զինադադարը Թուրքիային անհրաժեշտ էր Իրանում, Միջագետքում և Պաղեստինում վերջինիս բանակների ծանր դրության պատճառով: Բացի այդ, Կովկասյան ռազմաճակատի ուղղությամբ թուրքական բանակը չուներ բավարար ուժեր դեպի Կովկաս արշավանք կազմակերպելու համար, ուստի և ուժերի կենտրոնացման համար կենսական ժամանակ էր շահում:

Զինադադարի մասին հայտարարությամբ, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նոյեմբերի 21–ի (դեկտեմբերի 4) նիստում հանդես եկավ ռազմաճակատի գլխավոր հրամա-

նատար, գեներալ Մ. Պրժևալսկին՝ հայտնելով, որ Կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական բանակի հրամանատար Ֆերիք–Վեհիբ Մահմեդ փաշայից ստացվել է զինադադարի կնքման վերաբերյալ նամակ–առաջարկություն:[23] Որոշվեց, նկատի ունենալով Ռուսաստանում միասնական, կենտրոնական և բոլորի կողմից ճանաչված կառավարության բացակայությունը և այն, որ Գերագույն գլխավոր հրամանատարի շտաբը վերացված է քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով, ինչպես նաև հաշվի առնելով Ռուսաստանի ընդհանուր քաղաքական իրադրությունը, կոմիսարիատն ընդունում է, որ պետք է ընդառաջ գնալ թուրքական հրամանատարության առաջարկին և առաջարկել նրան անհապաղ դադարեցնել ռազմական գործողություններն ամբողջ Կովկասյան ռազմաճակատում՝ պայման ընդունելով, որ թուրքական կողմը չիրականացնի ոչ մի ռազմավարական վերախմբավորում, որոնք կվտանգեն Միջագետքի Անգլիական բանակին[24]:

Նույն օրը կոմիսարիատի վճիռը քննարկում է բ.ք.գ. պատգամավորների խորհրդի երկրամասային կենտրոնի արտակարգ նիստը, որը Ն. Ժորդանիայի նախագահությամբ հավանություն է տալիս զինադադարի որոշմանը: Ե. Գեգեչկորին տեղեկացնում էր, որ կոմիսարիատը միաձայն քվեարկել է այդ առաջարկի օգտին և զգուշորեն հարցնում էր կենտրոնի կարծիքը՝ այն առումով, որ եթե վերջինս հավանություն չտա, ապա կոմիսարիատը վայր կդնի իր լիազորությունները[24]: Ցուցադրվող ժողովրդավարական խաբկանքի ենթատեքստում, շեշտելով նաև ազգերի ներկայացուցիչների ակտիվ մասնակցության հանգամանքը, պարզապես անցկացվում էր հաղթած որոշումը, և երկրամասային իշխանության մի մարմնի ղեկավար, վրաց մենշևիկ Ե. Գեգեչկորին ստանում էր մյուսի՝ Ն. Ժորդանիայի հավանությունը: Հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 22–ին (դեկտեմբերի 5), Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը Էրզրում՝ թուրքական բանակի հրամանատարին է ուղարկում զինադադարի վերաբերյալ պատասխանը: Այստեղ ավելացվում էր միայն այն, որպեսզի թուրքական և ռուսական բանակների ներկայացուցիչներից ձևավորվի հստակ հանձնաժողով, որը կմշակի զինադադարի ընդունելի պայմանները[25]: Նույն օրը, գեներալ Մ. Պրժևալսկին և Ե. Լեբեդինսկին ստորագրեցին ևս երկու փաստաթղթեր: Առաջինում՝ Անգլիական Միջագետքի բանակի՝ Բաղդադում գտնվող հրամանատարին ուղղված հեռագրում, մեր ուշադրությունը գրավեց այն, որ Մ. Պրժևալսկին՝ որպես զինվորական գործիչ, իր անգլիական գործընկերոջը՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, ներկայացնում էր որպես «Անդրկովկասի ժամանակավոր կառավարություն»՝ դրանով հուսադրելով նրան ռազմաճակատում ռուսական Կովկասյան դեռևս դաշնակից բանակի ներկայության հարցում[26]:

Երկրորդ փաստաթղթի մեջ՝ «Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ուղերձը բանակին և Կովկասի ազգաբնակչությանը»[27], առկա են բացահայտ հակասական հիմնադրույթներ: Ելակետ ընդունելով այն սկզբունքը, որ զինադադարի ընթացքում կիրավիրվի Համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովը, որը և կմշակի հաշտության պայմանները, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ղեկավարությունն ընդգծում էր այն հանգամանքը, որ վերցնելով իշխանությունն իր ձեռքը՝ նա խոստացել էր, թե «կովկասյան բանակը ոչ մի ավելորդ օր չի կռվի և կպահպանի Ռուսաստանյան ռազմաճակատի հետ միասնությունը»: «Պատերազմն է ծնել հեղափոխությունը,– ասվում էր կոչում,– մեծ հեղափոխությունն էլ կվերացնի պատերազմը»[28]: Հակասությունը նախ նրանում է, որ երկրամասի «դեմոկրատական» կառավարությունը տվյալ դեպքում հանդես էր գալիս բոլշևիկյան կարգախոսով, այլապես ի՞նչ է նշանակում «չկռվել ոչ մի օր», երբ Ռուսաստանյան դեմոկրատական Ժամանակավոր կառավարության կարգախոսն էր. «Պատերազմ մինչև հաղթական ավարտը», որն ինքնին նաև Կոմիսարիատի կողմից բոլշևիզմի դեմ պայքարի գլխավոր միջոց ու երաշխիք էր դիտարկվում: Թիֆլիսի կադետների առաջնորդ Ի. Սեմյոնովը և կուսակցության «Народная свобода» թերթը գտնում էին, որ Անդրկովկասի կոմիսարիատն իրագործում էր «Լենինի և Տրոցկու ծրագիրը»: Հաշտությունը համարելով դավաճանություն՝ թերթը գրում էր. «Ինչու՞ բոլշևիկներն իրենք կատարեն այդ սև գործը, քանի դեռ Ռուսաս-

տանի հանձնարարությամբ նրանց փոխարեն այդ դավաճանությունը կարող են անել մենշևիկները, էսէռներն ու դաշնակցականները»[29]:

Այս տեսակետը կիսում էր նաև զորավար Անդրանիկի անկուսակցական «Հայաստան» թերթը: «Կովկասեան կոմիսարիատը,– գրում էր թերթը,– որ ամեն կերպ կաշխատի առաջն առնել պոլշևիկական շարժումի մը և կամ բոլորովին չենթարկուիլ Լենինի կառավարութեան, այսու ամենայնիւ իր յայտարարութիւններով և մասնաւորապէս վերջերս զինադադար և հաշտութեան խնդիրներու վերաբերմամբ կարծես ոչ մէկ տարբերութիւն ունի պոլշևիկներու տեսակէտներէն: Զինադադարի խնդրին մէջ Կովկասեան Քոմիսարիաթը, Բեթրոկրատի ժող. կոմիսարներու կառավարութենէն աւելի փութկոտութիւն մը ցոյց տուաւ Կովկասեան ֆրոնտի վրայ»[30]: «Կովկասեան Քոմիսարիաթը թէպէտև չենթարկուեցաւ պոլշևիկներուն,– գրում էր թերթը 1918 թ.,– բայց բաժնեց անոնց շատ մը գաղափարներն ու գործունէութիւնը»[31]:

Երկրորդ՝ Կոմիսարիատի ղեկավարությունը չէր ուզում ընդունել, որ Կովկասյան բանակի զորամասերի գերակշիռ մասը 1917 թ. դեկտեմբերին արդեն բոլշևիկացել և սկսել էր դասալքել ռազմաճակատը: Հարց է առաջանում՝ խաղաղություն և հող ստացող զինվորը ինչպես պետք է վերջ տար պատերազմին, եթե ոչ անջատ, բոլշևիկյան հաշտությամբ: Երրորդ՝ թերևս անբացատրելի է Կոմիսարիատի հարցադրումն այն մասին, որ Կովկասյան բանակը համառուսաստանյան ռազմաճակատի հետ միշտ կպահպանի միասնություն: Քաղաքացիական պատերազմի պայմաններում այդ ո՞ր ռազմաճակատի կամ ո՞ր բանակի մասին էր խոսքը գնում, մի՞թե դարձյալ Կովկասյան բանակի բոլշևիկացող զորամասերի, որոնք վերադառնում էին Ռուսաստան՝ համալրելու Կարմիր բանակի շարքերը:

Եվ վերջապես, ինչո՞վ է հիմնավորված Կոմիսարիատի ղեկավարության կազմում դաշնակցական կոմիսարների անվերապահ համաձայնությունն այս հարցում: Ռազմաճակատը, որտեղ այլևս «ոչ մի կռիվ չէր լինելու», ընդգրկում էր Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը, իսկ սկսված Բրեստ–Լիտովսկի բանակցությունները ոչ մի հայանպաստ որոշում հեռանկարում չէին ուրվագծում:

Դաշնակցական Ար. Ջամալյանը պարտվողական դիրքերից պատասխանում և հիմնավորում էր ասվածը. «Թուրքերի առաջարկը լուրջ քաղաքական մտավախություն էր պատճառում հայ ժողովրդին, որը զգում էր թշնամու հետ առանձին հարաբերությունների մեջ մտնելու վտանգը: Սակայն Անդրկովկասի կոմիսարիատը որոշեց զինադադար կնքել, և մենք համակերպվեցինք նրան, այն միտումով, թե անհրաժեշտ է հարևան ժողովուրդների հետ ընթանալ»[32]:

Զինադադարի առաջարկության ընդունման մասին լուրը կոմիսար Խ. Կարճիկյանը հայտնում է Երևանի նահանգային գործադիր կոմիտեի նախագահ Ս. Թորոսյանին. «Շուտով կը որոշուեն զինադադարի պայմանները. կարող է որոշուել երկրի բախտը. անհրաժեշտ է շուտափոյթ, բայց և պատասխանատու որոշումներ ընդունել. անհրաժեշտ է ներկայութիւնը բիւրոյի բոլոր անդամների, բոլոր պատասխանատու ընկերների և կենտրոնականի ներկայացուցիչների՝ արտակարգ կոնֆերանսի համար»: Ուղիղ հեռագրակապով նրան պատասխանում են Դրոն, Արամը, Ս. Թորոսյանը՝ վստահեցնելով, որ «սահմանները յամենայն դէպս ի վնաս մեզ չեն փոփոխվի»[33]:

«Զանգ» թերթի նույն համարի խմբագրականը մերժում էր այս լավատեսական հեռանկարը. «Այժմ որտե՞ղ պետք է մնայ խելագար բոլշևիկների «ազգերի ինքնորոշման» սկզբունքը… ի՞նչ հայրենիքի վերականգնում, երբ ինքը՝ հսկայ Ռուսաստանը, գերի է գնում Գերմանիա»[34]:

Փաստորեն, Անդրկովկասի կոմիսարիատը ռազմաճակատի հրամանատարության հետ միասին, իրականացնում էր բոլշևիկների նախաձեռնությամբ գերմանական խմբավորման հետ զինադադարի և անջատ բանակցությունների գործընթացը՝ այն պարզապես տարածելով Կովկասյան ռազմաճակատի վրա և հարմարեցնելով երկրամասի

ռազմաքաղաքական իրադրությանը: «Պարտված Ռուսաստանը Պետրոգրադի ժողկոմխորհի և Անդրկովկասեան կոմիսարիատի անուններով դիմեց պատերազմող պետութիւններին,– գրում էր «Վան – Տոսպը»,– եռամսեայ զինադադարի առաջարկով»[35]:

Այս առումով, մեր պատմագրության կողմից անտեսվել է մի շատ կարևոր հանգամանք, ինչը որոշակիորեն պարզաբանում է մտցնում Կոմիսարիատի և նրա մենշևիկյան ղեկավարության ինքնակամ և անհեռատես ռազմավարության ընտրության հարցում:

Խնդիրը նրանում է, որ նոյեմբերի 23–ին (դեկտեմբերի 6) Կոմիսարիատի նիստը քննում է դաշնակից պետությունների հյուպատոսների հրատարակած բողոքը: Այնտեղ զայրույթ էր հայտնվում այն մասին, որ առանց դաշնակից կառավարությունների իրազեկության, Կովկասյան ռազմաճակատում Թուրքական բանակի հետ զինադադարի պայմաններ են մշակվում: Զավեշտալի է, բայց կոմիսարիատի նիստը որոշում է այդ բողոքն «ընդունել ի գիտություն»[36]:

Ազդեցիկ հայկական քաղաքական կուսակցություններն ու հոսանքները զինադադարի և հաշտության առաջարկի վերաբերյալ անմիջապես հայտնեցին իրենց ոչ միանշանակ վերաբերմունքը:

Թիֆլիսում գումարվում է ՀՀԴ արտակարգ խորհրդակցություն: Դաշնակցության մամուլի բազմաթիվ հրապարակումները վկայում են, որ կուսակցությունը, նրա ղեկավարությունը հիմնականում տարաձայնություններ չունեին Կոմիսարիատի և նրա դաշնակցական կոմիսարների որոշումների հետ, լիովին համակերպվել էին անջատ հաշտության մասին բոլշևիկյան մարտավարությանը:

«Բոլշևիկները ապստամբութիւնը ակներև դարձրեց միանգամայն,– գրում էր «Աշխատանքի դրոշակ»–ը,– որ երկիրը այլեւս կռուել չի կարող, որ հաշտութիւնը ոչ միայն պետութեան ստիպողական պահանջն է, այլև նրա գոյութեան իսկ պայմանը»[37]: Միաժամանակ, զինադադարի ստորագրումից հետո, առկա է նաև ՀՀԴ մի վճռական հատվածի, տվյալ դեպքում «Հորիզոնի» մոտեցումը, որը կատարվածից հետո միայն ահազանգում էր, թե «Վէրին աստիճանի խանգարուած մտքի տէր պէտք է լինել այս բանը չնկատելու համար, և, դժբախտաբար, մենք այդ չէնք նկատում, կամ աւելի ճիշտ թուլամորթորեն փակում ենք մէր աչքէրը գալիք ահաւոր վտանգի առջեւ: Մէր հեղափոխական կազմակերպութիւնները կլանուած են ներքին ցաւերով: Մեր ազգային հաստատութիւնները անձնատուր են եղած համեմատաբար երկրորդ հերթին լուծելիք հարցերով»[38]:

«Գալիք ահավոր վտանգ» ասելով՝ ՀՀԴ գործիչները նկատի ունեին թուրքական անխուսափելի արշավանքը և ոչ միայն Արևմտյան, այլև Արևելյան Հայաստանի որոշ տարածքների կորուստը:

Բրեստ–Լիտովսկի բանակցություններից նրանց հայտնի էր դարձել, որ թուրքերը որպես հաշտության պայման պահանջելու են նաև Կարսը, Ալեքսանդրապոլը, Արդահանը: Ցավալի է, բայց Դաշնակցությունը դեռ վստահ էր այն հարցում, որ Ռուսաստանը չի համաձայնվի. «Անհաւանական չէ, որ Էնվէր–թալեաթեան կառաւարութիւնը առաջ քաշի այսպիսի պայման, և որովհետեւ պարզ է, որ Ռուսաստանը չի կարող համաձայնել, ուստի կռուի առիթը պատրաստ կը լինի»[39]: Ստացվում է, որ Բրեստի բոլշևիկյան քաղաքականությունը դաշնակցության համար դեռևս լիովին պարզ չէր, չնայած զուգահեռ և շատ նպատակամղված տարվում էր հայկական զորքի զորակոչի աշխատանքը:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի անջատ հաշտության կնքման նկատմամբ արմատական ընդդիմադիր կեցվածք որդեգրեց Հայ ժողովրդական կուսակցությունը: Դա բացատրվում է ոչ միայն և ոչ այնքան երկրամասային իշխանության կազմում կուսակցությունը չընդգրկելու և Դաշնակցության հանդեպ ունեցած փոխադարձ անհանդուրժողականության մեկնակետով, որքան տվյալ պահին առավել կշռադատված, սթափ և համազգային շահով մտահոգվելու հանգամանքով: Նոյեմբերի վերջից «Մշակ»–ը հեղեղվում է բախտորոշ վճիռը քննարկող և վերլուծող հոդվածներով: Այդ շարքում առանձնանում է թերթի խմբագիր

և ՀԺԿ գաղափարախոս Հ. Առաքելյանի «Ինչ է լինելու Հայաստանի ապագան» հոդվածաշարը[40]: Ի դեմս հեղինակի՝ ՀԺԿ հարցադրումները հանգում էին հետևյալին:

Հայ ժողովրդական կուսակցությունը լիովին նույնացնում էր բոլշևիկյան կառավարության և Կոմիսարիատի անջատ հաշտության վերաբերյալ մարտավարությունը՝ իսկապես չհասկանալով և չհավատալով քաղաքական հակադիր բևեռներում կանգնած կառավարությունների և կուսակցությունների գործելակերպի նմանությունը: «Երևի դա ևս որոշ տակտիկա է,– գրում էր նա,– չը ճանաչել պաշտօնապէս, de jure, բօլշեւիկների իշխանութիւնը, բայց իրողապէս, de facto, իրագործել նրանց ծրագիրները»[41]: Հայ ժողովրդի երկու հատվածների համար անջատ հաշտությունը միանշանակ դիտվում էր որպես հայ ազգի, *Հայաստանի* հասկացության և Հայկական հարցի կործանում:

Որպես հավանական մոտակա հետևանքներ էին դիտարկվում Կովկասյան ռազմաճակատի մերկացման գործընթացի վերջնական ավարտը, դրա հետևանքով թուրքական անխուսափելի արշավանքը, 40 հազար զինված քրդերի աջակցությունն այդ հարցում, այն, որ «հաշտություն առանց անեքսիայի և ռազմատուգանքների» կարգախոսը ենթադրելու էր Արևմտյան Հայաստանի վերադարձ Թուրքիային, և որ «ազգերի ինքնորոշման իրավունքի» բոլշևիկյան պայմանը օգտակար է լինելու ոչ թե հայաթափված Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության, այլ այնտեղ մնացած թուրքերի և քրդերի համար, որ ցեղասպանության արդյունքում մեծամասնություն են կազմել[42]: Այնուհետև, չունենալով բավարար քանակությամբ ազգային զորամասեր, հայությունը ի վիճակի չէր նաև կազմակերպել և իրականացնել շուրջ 400 հազար արևմտահայ գաղթականների վերադարձի խնդիրը[43]:

ՀԺԿ–ն առանձնահատուկ կերպով կարևորում էր այն հանգամանքը, որ անջատ հաշտությամբ, որին փաստորեն կոմիսարիատի կազմում մասնակցում էին նաև հայերը, հայկական տարրը դեմ էր գնում դաշնակիցների ռազմավարությանը: Թեև դեռ չէր հրապարակվել «Թուրքահայաստանի մասին» բոլշևիկյան հրովարտակը, սակայն միանգամայն պարզ է դառնում, որ ՀԺԿ–ն Հայկական հարցի լուծումը կապում էր միմիայն դաշնակիցների աջակցության հետ, ուստի և այս քայլը հիմնավորապես որակում էր դավաճանություն: Նկատի ունենալով, որ հողագրավումների փոխարեն արևմտահայությանը տրվելու է ինքնորոշման իրավունք, «Զինադադարը» հոդվածում Հ. Առաքելյանը համոզված էր, որ «Թուրքիան միշտ հնարաւորութիւն կը գտնի խուսափելու դրա իրագործումից»[44]: Կուսակցությունն իրավացի էր նաև այն հարցում, որ Կոմիսարիատի կազմում անջատ հաշտությանը հավանություն տվող երեք հայազգի անդամները, որոնք դաշնակիցների աչքում ընկալվում են որպես հայ և ոչ կուսակցական, լիազորված չէին հայ ժողովրդի կողմից, երեք կոմիսարները (2 դաշնակցական և մեկ ս.–դ.) չէին արտահայտում հայ ժողովրդի շահերը: Հ. Առաքելյանը նորից հիշեցնում էր ՀԺԿ–ի առաջարկած «35–ի ժողովի», այսինքն՝ Ազգային ժողովի հրավիրման անհրաժեշտությունը[45]: «Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Բելգիայի, Ամերիկայի աչքում մենք՝ հայերս, նկատվում ենք նույնպիսի դաւաճաններ, որպիսին նրանք այսուհետև համարելու են ռուսներին, որոնք միջազգային դաշնագիրը ճգեցին «աղբի զամբիւղը»,– գրում էր Հ. Առաքելյանը»[46]:

Հեռատես և վերլուծական այս եզրահանգումներում, որոնց մեծ մասը, ցավոք, իրականություն դարձավ, բյուրեղանում և վեր է հառնում ողջ հետհոկտեմբերյան քաղաքական զարգացումների, այժմ էլ՝ հաշտության հիմնահարցի շուրջ ձևավորվող գլխավոր հակասությունը: Դա այն էր, որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի՝ որպես իրեն երկրամասային միացյալ կառավարություն հռչակած մարմնի քաղաքականությունը չէր կարող բխել այն ներկայացնող չորս ազգի շահերից: Այժմ միանգամայն ակնհայտ էր դառնում, որ վրաց–թաթարական ամրապնդվող դաշինքը բացահայտ պայքար էր հայտարարում ռուս–հայկական շարունակվող համագործակցությանը, Կոմիսարիատի գերակշռող և ազդեցիկ վրաց–թաթարական մեծամասնությունը, Թուրքիայի հետ մերձենալով, անկախ կուսակցական պատկանելությունից, հակառուսական պայքարի սկիզբ էր հռչակում, մինչդեռ

դաշնակցական կոմիսարներին իրենց գործընկերների հետ կապում էր առավելապես մերկապարանոց հակաբոլշևիզմը և ոչ ավելին: Կոմիսարիատի հոչակած՝ առաջին հայացքից նույն հակաբոլշևիզմը միևնույն ձևով ու բովանդակությամբ չէր ծառայելու վրացիներին, հայերին, մահմեդականներին: Այս ճրբությունն էին որսացել երկուստեք՝ թուրքական ռազմաքաղաքական գործիչներն ու Կոմիսարիատում տոն տվող վրացական մենշևիզմը: Բացահայտ էր, որ վրացիներն ու թաթարները Թուրքիայի միջոցով փորձել էին լուծել տարածքային և ազգային ինքնիշխանության խնդիրներ և այդ ասպարեզում, ի տարբերություն հայերի, կորցնելու մեծ բան չունեին, «մի հարվածով Բեռլինի դաշնագիր չէին ոչնչացնում», Արևմտյան Հայաստան չէին կորցնում, հակառակը՝ հայության հաշվին և Թուրքիայի հետ նոր ձեռքբերումներ էին ակնկալում:

Այս իմաստով, ՀԺԿ գլխավոր եզրահանգումն ուղղվում էր ի դեմս Կոմիսարիատի հայ անդամների, մասնավորապես, Դաշնակցության դեմ: [47]Հ. Առաքելյանը գիտակցում էր, իհարկե, որ երբ Խորհրդային կառավարությունը և ռուսական հրամանատարությունը կամենում են անջատ հաշտություն կնքել, «հայերը ոչինչ անել չէին կարող, և ոչ ոք հայության կարծիքը կամ հավանությունը չէր հարցնում»: «Բայց թող սեպարատ հաշտութիւն կնքեն առանց մեզ,– գրում էր հեղինակը,– մեր մասնակցութիւնը այդտեղ չը պէտք է լինի»[48]: Հ. Առաքելյանն իր կուսակցության տեսանկյունից ընթերցողին էր ներկայացնում պատերազմի փուլում ՀՀԴ որդեգրած քաղաքականության և այժմ տարվող միանգամայն հակադիր վարքագծի հակասությունը: «Չունենալով երաշխիքներ և ապահովութիւն,– Դաշնակցությանը կշտամբում էր Հ. Առաքելյանը,– Կոմիսարիատի դաշնակցական հայ անդամները չը պետք է ստորագրէին: Նրանք արդէն մի անգամ խաբվեցին Վօրօնցով–Դաշկովից, երբ առանց ունենալու դրական երաշխիք՝ հավատացին նրա խոստումներին, թե Հայաստանին կը տրվի ինքնավարութիւն, և կազմելով կամաւորական խմբեր՝ ենթարկեցին Թուրքիայի հայութիւնը պատմութեան մէջ անօրինակ աղէտների, գոնէ այս անգամ պէտք է խրատվէին և յախուռն քայլ չանէին: Երբ Ռուսաստանը այնպիսի դրութեան մէջ է գտնվում, որ անկարող է այլևս օգնել մեզ, գոնէ մենք չը պէտք է թշնամացնէինք Անգլիան, Ֆրանսիան մեզ հետ, որոնք դեռ ապագայում շատ պէտք կարող են գալ մեզ»[49]:

Նա պահանջում էր նաև, որ եթե կոմիսարիատի անդամների ստորագրությունը անհատական բնույթ է կրում, ապա այդ մասին ՀՀԴ–ն պետք է հանդես գար հայտարարությամբ[50]: Ի պաշտպանություն ասվածի՝ ՀԺԿ ղեկավարներից մեկը՝ Հ. Առաքելյանը, վկայակոչում էր օրերս բացված Հայկական Զինվորական միության համագումարի ընդունած գլխավոր որոշումը, ըստ որի՝ կոմիսարիատից պահանջում էին, որպեսզի հաշտության պայմաններից մեկը լինի Արևմտյան Հայաստանի լիակատար ինքնորոշումը, թուրքական լծից նրա լիակատար ազատագրումը[51]:

«Զինադադարը եւ մեր երկիւղը» հոդվածում այդ գլխավոր տագնապով էր մտահոգված նաև «Վան–Տոսպ»–ը: «Վերջապէս կատարուեց այն, որից մենք սարսափում էինք,– գրում էր շաբաթաթերթը,– մեր քննութեան նիւթը այն է, թե ինչպէս պիտի անդրադառնայ Ռուսաստանի անջատ հաշտութեան փաստը մեր հայրենիքի՝ Հայաստանի ճակատագրի վրայ... թիւրքական մի փաշայի առաջարկին հաւանութիւն էր տրւում, եւ որի տակ ստորագրել էին նաև կոմիսարիատի դաշնակցական անդամները: Անհասկանալի է մեզ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչների ստորագրութիւնը յիշեալ թուղթի վրայ»[52]:

Զինադադարի բանակցությունները սկսվեցին 1917 թ. դեկտեմբերի 2–ին (15) Երզնկայում: Ձևավորվում է զինադադարի պայմանների մշակման հանձնաժողով, որը ռուսական բանակի կողմից նախագահում էր Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբի պետ, գեներալ–մայոր Ե. Վիշինսկին: Վերջինիս նախապես տրամադրվում են գլխավոր հրամանատար, գեներալ–մայոր Ե. Լեբեդինսկու և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հավանությանն արժանացած համապատասխան հրահանգները, որոնք էլ կազմում են զինադադարի պայմանագրի հիմքը: Տասներեք կետերից բաղկացած ցուցումներում՝ զուտ

ռազմական և ռազմավարական նախապայմանների շարքում, մեզ հետաքրքրեց 4–րդ կետը. այնտեղ նշվում էր, որ պատերազմի իրավունքով զբաղեցրած տարածքում պետք է պահպանվեին ռուսական քաղաքացիական վարչակարգը ներկայացնող անձանց իրավունքները, այնպես, ինչպես դա իրականացվում էր մինչև զինադադարի ստորագրումը[53]: Դա նշանակում էր, որ առայժմ, ինչպես համառուսաստանյան, այնպես էլ Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարությունը, գնալով Թուրքիայի և Գերմանիայի հետ զինադադարի քայլին, լիահույս էին, որ ռուսական բանակի կողմից գրավված տարածքները, այդ թվում և Արևմտյան Հայաստանը կմնան Ռուսաստանի կազմում:

1917 թ. նոյեմբերին ևս ՀՀԴ–ն Սահմանադիր ժողովին շարունակում էր ներկայացնել Փետրվարյան հեղափոխությամբ իր որդեգրած սկզբունքը՝ «Դաշնակցութիւնը պահանջում է հաշտութիւն առանց անէքսիայի և կոնտրիբուցիայի»[54]: Բացառություն էր Երևանի ՀՀԴ «Աշխատանք» թերթի վերաբերմունքը: Արամ Մանուկյանի շուրջ համախմբված գործիչները, մեծմասամբ ՀՀԴ անդամներ լինելով, այնուամենայնիվ վերկուսակցական, համազգային դիրքորոշում էին որդեգրել և իրենց հայացքներում ու մարտավարության մեջ կայուն ու հետևողական էին մինչև վերջ:

«Աշխատանքին» զայրացրել էր հատկապես «Возрождение» թերթի մեջ թաքար Ախլինի հոդվածը, որտեղ, մասնավորապես, ասվում էր, թե «շարունակել պատերազմն անկարող ենք, քանի որ այլևս չունինք ո՛չ դրամ, ո՛չ զօրաբանակ, ո՛չ կարգապահութիւն, ո՛չ ոգևորութիւն, ո՛չ ևս պատերազմի նպատակ: Որոշ նպատակ ունին միայն հայերը, որոնք կուզեն խլել Թուրքիայէն անոր Հայաստան կոչուած երկիրը, որու համար հազիւ թէ միւս ազգերը ջերմօրեն պաշտպանեն այդ պահանջը, ինչպէս հայերը, այդ իսկ պատճառով վրացիները չեն երթար թուրքերու դեմ պատերազմելու, քանի որ Թուրքիան անմիջապէս չի սպառնար Վրաստանին. ռուսները իրենք կը հեռանան ռազմաճակատէն, իսկ մուսուլմանները չեն պատերազմեր թուրքերու դեմ՝ իրենց համար խորթ գաղափարի և նպատակի, այսինքն՝ Հայաստանի ազատութեան համար»[55]:

«Աշխատանքը» ընդվզում էր միաժամանակ մի քանի հիմնահարցերի դեմ, որոնք իր ժամանակին արդեն Հայոց պատմության և Ցեղասպանության կեղծարարության հիմքերն էին կառուցում: Խմբագրականի հեղինակին հունից հանել էր Ախլինի խորհուրդը հայերին՝ լինել շրջահայաց, սուր չճոճել թուրքերի դեմ, որովհետև դա աղետավոր հետևանքներ կունենա, ինչպես եղավ հազարավոր հայերի համար, որոնք «այդ նպատակով պատերազմեցան և գտան յաւիտենական գերեզման»[56] :

«Աշխատանքի» համախոհները վճռականապես դեմ էին անջատ հաշտությանը, մասնավորապես, երբ այն կնքվելու էր «հայաստանցիների հաշվին»:

Հասկանալի է, որ «Աշխատանքը» ինչ–որ տեղ խնայում էր Կոմիսարիատի հայ անդամներին, իր կուսակիցներին, որոնք այս հարցում անօգնական և անհասկանալի վիճակում էին հայտնվել, բայց և աջակցություն էին ստանում Ազգային խորհրդի և ՀՀԴ ղեկավար մարմինների կողմից:

Ցավոք, Թիֆլիսից հրահանգներ ստանալու միտումը շարունակվեց մինչև անկախությունների հռչակումը՝ թե՛ Էրզրումի անկման պահին, թե՛ Տրապիզոնի բանակցություններում, թե՛ Կարսի հանձնման ժամանակ և անգամ անկախություն հայտարարելիս: Ցավալի էր նաև այն, որ Դաշնակցություն կուսակցության այս թևը չէր տոն տալիս և ուղղորդում երկրամասի քաղաքական զարգացումներին, պատերազմի և հաշտության կենսական հիմնահարցերի առթիվ լուծումների և որոշումների կայացմանը:

Զինադադարը ստորագրվեց դեկտեմբերի 5–ին (18): Նրա լրիվ անվանումն է «Պայմանագիր զինադադարի մասին՝ ռազմական գործողությունների թուրք–կովկասյան թատերաբեմում գործող ռուսական և թուրքական բանակների միջև՝ դեմարկացիոն գծերի և դրանց սխեմաների հաստատման վերաբերյալ»[57]: Դեկտեմբերի 7–ին (20) գեներալ–մայոր Ե. Վիշինսկին Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարին է ներկայաց-

նում զինադադարի պայմանագրի բնօրինակ փաստաթղթերը, այդ թվում` պայմանագրի ռուսերեն և թուրքերեն տեքստերը, դեմարկացիոն գծերի մասին ակտը և սխեման[58]: Ավելացնենք, որ գեներալ Օդիշելիձեն ցանկալի էր համարում դեմարկացիոն գծերի փոխարեն չեզոք գոտի հաստատել[59]:

Երզնկայի զինադադարի պայմանագիրը բաղկացած էր երկու բաժիններից, որոնցից առաջինը` 14 կետից: Ռուսական Կովկասյան բանակի կողմից այն ստորագրեցին Կովկասյան բանակի շտաբի պետ, գեներալ–մայոր Ե. Վիշինսկին, Ելիզավետպոլյան 158–րդ գնդի հրամանատարը, զինվոր Ալ. Սմիրնովը (ս.–դ.), դաշնակցական Արշ. Ջամալյանը և պրիվատ–դոցենտ Վ. Թևզայանը (ս.–դ.), թուրքական բանակի կողմից` 3–րդ բանակի շտաբի պետ գնդապետ Օմար Լյուֆթի Բեյը և շտաբի կապի բաժնի պետը: Ներկայացուցչական նման անհամամասնությունը վկայում էր, որ ռուսական կողմը, այդ թվում և Անդրկովկասյան կոմիսարիատը ավելի շահագրգռված էին զինադադարի ստորագրմամբ, մի հանգամանք, որն օբյեկտիվորեն բխում էր և թելադրվում խորհրդային կառավարության կողմից:

Երզնկայի զինադադարի կնքման գործընթացի ժամանակ արդեն պարզ էր, որ վրաց–թաթարական դաշինքը ամեն գնով Թուրքիային է նվիրելու Արևմտյան Հայաստանը, ինչը հիմնավորվում է նաև Կովկասյան բանակի հանդեպ ցուցաբերած հետևողական, թշնամական դիրքորոշմամբ: Մեզ համար առավելապես կարևորվում է այն միտումը, որ, ի դեմս կոմիսարիատի հայ անդամների, նախ դրսևորվում էր բացահայտ հակահայկական քաղաքականություն և, որ ավելի կարևոր է, այդ քաղաքականության դեմ ոչ մի գործնական քայլ չէր ձեռնարկվում, դասեր չէին քաղվում, և շարունակվում էր նույն պարտվողական մարտավարությունը, այն էլ ներքին քաղաքական անհաշտ հակասությունների պայմաններում:

Չգիտես ինչու, հայ ս.–դ. մենշևիկների գաղափարախոս–առաջնորդներից Գևորգ Ղարաջյանը (Արկոմեդ) համոզված էր, որ Թուրքիայի յուրաքանչյուր ռազմավարական քայլը, որը թելադրվում էր Գերմանիայի կողմից, չհասկացվեց «վրացական սոցիալ–դեմոկրատ, կարճատես, գերմանոֆիլ, չխենկելիատիպ գործիչների»[62] կողմից: Իրականում ամեն ինչ այլ կերպ էր ընթանում. հայ մենշևիկները չէին հասկացել և յուրացրել այն, ինչը վաղուց իր քաղաքական սպառազինության օրակարգն էր ընդգրկել վրացական մենշևիզմը, որն առաջնորդվում էր ոչ թե սոցիալ–դեմոկրատիայի, այլ զուտ վրաց ազգի կենսական հրատապ շահերով:

Երզնկայի զինադադարը մեծ հիմնահարցի նախերգանքն էր միայն: Դրան անմիջապես հետևում է Թուրքիայի և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու ռազմաճակատի հրամանատարության միջև բանակցությունների գործընթացը: 1918 թ. հունվարի առաջին կեսին երկուստեք շարունակվող հաղորդագրություններն ու քննարկումները վկայում են, որ պատերազմում հակառակորդներ, իսկ այժմ` Կոմիսարիատի անկախության հռչակումից ու դրանով իսկ Խորհրդային Ռուսաստանը չճանաչող երկրամասի իշխանությունների և հարևան Թուրքիայի միջև սկսվում են բոլորովին նոր որակի հարաբերություններ:

1918 թ. հունվարի 1–ին (13) Կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական զորքերի հրամանատար Ֆերիկ–Վեհիբ–Մեհմեդ փաշայի կողմից Կովկասյան բանակի նորանշանակ հրամանատար, գեներալ–լեյտենանտ Օդիշելիձեին[60] հասցեագրված նամակում առաջին անգամ թուրքական հրամանատարությունը բարձրացնում է Անդրկովկասի քաղաքական կարգավիճակի ճշգրտման խնդիրը[61]: Միջնորդավորված հարցումներով, գեներալ Վեհիբ Մեհմեդը գլխավոր հրամանատարի պաշտոնակատար Էնվեր փաշայի համար նրբորեն փորձում էր պարզել, թե ինչ է նշանակում Երզնկայի զինադադարի ստորագրման ժամանակ կիրառված «Անդրկովկասյան անկախ կառավարություն» հասկացությունը, քանի որ, ի դեմս գեներալ Ե. Վիշինսկու, Կովկասյան բանակի հրամանատարությունն այդ կառավարության անունից էր սկսել բանակցությունների գործընթացը, և ինչ ճանապարհով է նրա-

րավոր վերականգնել հարաբերությունները այդ կառավարության հետ: Էնվեր փաշայի առաջարկով «Կովկասյան անկախ կառավարության» մայրաքաղաք՝ Թիֆլիս է գործուղվում պատգամավորական հանձնաժողով՝ երկու կողմերի միջև խաղաղ հարաբերություններ հաստատելու և այդ ուղղությամբ առաջարկներ մշակելու նպատակով[62]:

1918 թ. հունվարի 5–ին (18) բոլշևիկները Պետրոգրադում ցրեցին Սահմանադիր ժողովը՝ իրականացնելով կրկնակի հեղաշրջում և բացահայտելով կուսակցության ու Ժողկոմխորհի իրական ռազմավարությունը:

Նույն օրը Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նիստը քննեց այդ բեկումնային իրադարձության հարցը: Դ. Դոնսկոյը բոլշևիկների քայլը հիմնավորում էր նրանով, որ «նրանց ամեն գնով անհրաժեշտ էր հաշտություն, որը ձեռնտու է գերմանական իմպերիալիզմին»[63]: Եթե անգամ Դ. Դոնսկոյի՝ որպես զինվորական գործչի եզրահանգումը կիսատ էր հնչում, միևնույնն է, նրա դիտարկումը տեղին է, քանի որ քաղաքական տեսանկյունից բոլշևիկների գործարքը գերմանացիների հետ լիովին արդարացվում էր իշխանությունն ամեն գնով պահելու համատեքստում:

Քննարկումների արդյունքում արվեց սպասվող հետևությունը՝ երկրամասն ամրապնդելու նպատակով անհրաժեշտ է հրավիրել տեղական Սեյմ՝ բաղկացած Սահմանադիր ժողովի անդամներից[64]: Ի հայտ եկան երկու մոտեցումներ. մի մասը գտնում էր, որ ծայրագավառներն ամրապնդելով միայն կարելի է թուլացնել, մեկուսացնել բոլշևիկներին և հրավիրել Սահմանադիր ժողովը, իսկ մյուսները նշում էին այն հանգամանքը, որ մինչև ազգային ծայրագավառները կամրանան, բոլշևիկները իրենց ոճով հաշվեհարդար կտեսնեն թե՛ կենտրոնի, թե՛ շրջանների հետ, իսկ տեղական սեյմերի հրավիրումը կնպաստի նրան, որ Սահմանադիր ժողովը երբեք չի հրավիրվի[65]: Երկրորդ մոտեցումն անվիճելիորեն ճիշտ էր և ելնում էր նախ և առաջ բոլշևիզմի դեմ միասնական պայքարի ելակետից, ինչը լիովին անտեսվում էր վրացական մենշևիկների կողմից:

1918 թ. հունվարի 12–ին (25) բ. գ. գ. պ. երկրամասային կենտրոնը Սահմանադիր ժողովը ցրելու վերաբերյալ ընդունեց որոշում, որտեղ մասնավորապես ասվում էր. «Սահմանադիր ժողովի ցրումը կտրեց այն վերջին թելը, որը կարող էր միավորել ամբողջ Ռուսաստանը և համառուսաստանյան հեղափոխական դեմոկրատիան: Սահմանադիր ժողովի համար պայքարը պայքար է Ռուսաստանի միասնության և հեղափոխության հաղթանակի համար: Սահմանադիր ժողովի ցրումը Անդրկովկասը կրկին տրամադրեց իր սեփական ուժերին: Երկրամասի կենսական շահերը պահանջում են մոտակայում հրավիրել Անդրկովկասից Սահմանադիր ժողովի համար ընտրված պատգամավորների ժողով, որն էլ կստեղծի ուժեղ և հեղինակավոր իշխանություն»[66]:

Անդրկովկասի անկախացման ճանապարհին Երզնկայի զինադադարը դարձավ առաջին գլխավոր ջրբաժանը, երբ Կոմիսարիատն իր որդեգրած անկախացման և, այդպիսով, նաև Թուրքիայի հետ մերձենալու նախաշեմին իրեն ավելի բաց դրսևորեց, սկսեց գործել առավել համարձակ: Պաշտոնական փաստաթղթերի մեջ միանգամից մուտք գործեց «Կովկասի անկախ կառավարություն» ձևակերպումը, որը նախ շեշտում էր Ռուսաստանից վերջնականապես հեռանալու առաջնահերթ հարցադրումը, ապա և Անդրկովկասը Կովկաս կոչելով՝ հետապնդվում էր պանթուրքիզմի դեռևս չիրականացված ծրագիրը՝ հակառուսական դաշինքի մեջ ներառելով նաև Հյուսիսային Կովկասի մահմեդականներին: Միայն Վեհիբ փաշայի նամակում այդ նոր ձևակերպումը կրկնվում էր հինգ անգամ: Ժամանակին դա նկատել էր նաև Ալ. Խատիսյանը, նա գրում էր. «Տաճիկների համար անկախ Կուկաս մը բաղձալի պատնէշ մըն էր Թուրքիոյ և Ռուսիոյ միջև: Թիֆլիսի մէջ այդ բանը զգացին, բայց դեռ ոչ ոք չէր ուզէր բացահայտօրէն խոսել Ռուսիայէն անջատելու մասին: Համենայն դեպս, ուշադրութեան արժանի է, որ անկախութեան գաղափարը և այդ գաղափարի հրահրումը եկավ Թուրքիայէն»[67]: Ալ. Խատիսյանի եզրահանգումը մեկ անգամ ևս հիմնավորում է Կոմիսարիատի կազմում հայազգի կոմիսարների կայացրած

լուռ համաձայնությունը՝ Ռուսաստանից անջատվելու և Թուրքիայի հետ մերձենալու վերաբերյալ: Մեր կողմից բերված փաստարկները, սակայն, հիմնավորում են այն մոտեցումը, *որ վերոհիշյալ գործընթացը սկսվել է ոչ թե Թուրքիայի, այլ վրացական մենշևիզմի նախաձեռնությամբ՝ բոլշևիկյան հեղաշրջման արդյունքում:*

Թուրքական առաջարկին զուգահեռ, Սահմանադիր ժողովի ցրումն արագացրեց միայն և վճռականություն հաղորդեց ռազմաքաղաքական նոր դաշնակցի ընտրության գործընթացին, ինչը վրացական մենշևիզմի համար սպասված, անգամ փորձարկված գաղափար էր (նկատի ունենք վրաց–թուրքական 1914 թ. գաղտնի համաձայնագիրը, որը պատերազմի նախօրեին ուղղվում էր Ռուսաստանի դեմ – Վ.Մ.):

Միաժամանակ, Բրեստ–Լիտովսկի բանակցությունների ուղղվածության համատեքստում Թուրքիան ուժեղացնում էր ճնշումը Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրա՝ նրանց պահանջելով կնքել հաշտության անջատ պայմանագիր:

Այսպիսով՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, երկրամասային կենտրոնի և Կովկասյան բանակի հրամանատարության հետ համատեղ, հավանություն տալով Էնվեր և Վեհիբ փաշաների կողմից բարձրացված հաշտության առաջարկին, եզրափակեց հետհոկտեմբերյան վայրիվերումների փուլը, Թուրքիայի հետ մերձենալով՝ գործով ապացուցեց, որ երկրամասը Ռուսաստանի մաս չէ այլևս, իսկ Սահմանադիր ժողովի ցրումից հետո նրանք օբյեկտիվորեն վերածվեցին դաշնակիցների:

«Ռուսներին չեն սիրում վրացիք, թուրքերը, դաղստանցիք, լեհերը,– 1917 թ. գրում էր Ավ. Իսահակյանը,– միայն մենք, և դա մեր թշվառության պատճառը եղավ, մեր դժբախտության պատճառը: Մեր սիրո համար սկսեցին մեզ ատել և վնասել ռուսատյացները, մեր քաղաքականությունը հակառակ եղավ նրանց քաղաքականությանը»[68]:

Ժամանակի օրհասական վտանգի տագնապն ենք կարդում Բաքվից Զապել Եսայանի կողմից դեկտեմբերի 8–ին Արշակ Չոպանյանին ուղղված նամակում. «Թերեւս մինչև իմ նամակի տեղ հասնելը, դաշնակիցները պաշտոնապէս խզած ըլլան Ռուսիայի հետ, և մենք անգամ մը ևս գտնվինք թշնամի երկրի մէջ: Հաղորդակցութիւնը Կովկասի և Ռուսաստանի հետ խզված է արդեն: Կովկասը մինչև այժմ աւելի հանդարտ է և ապահով, մեկ օրէն միւսը ամեն ինչ կարող է փոխուել. ուղղակի հրաբուխի վրա ենք. այսպիսի դրութեան մէջ մեր հայ ժողովրդի, մասնավորապես, թրքահայ ժողովրդի վիճակը այնքան ճգնաժամային է, որ մարդ կկորսնցնէ իր անհատական անապահուութեան զգացումը: Թերեւս այդ է պատճառը, որ ես շատ պաղարյուն եմ և հակառակ մեր հավաքական անել դրութեան՝ հույսս չեմ կորսնցուցած, որ որեւէ անսպասելի բանով մը պիտի փրկվենք»[69]:

Ռազմաքաղաքական սրընթաց գործընթացների զավեշտը և հակասությունն այն են, որ Թուրքիայի հետ մերձեցումն ընթանում էր Գերմանիայի հետ Ժողկոմխորհի սկսած անջատ բանակցությունների համատեքստում: Փաստորեն, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, երկրամասում և Կովկասյան ռազմաճակատում որդեգրելով բոլշևիկյան կառավարության ռազմավարությունը, ևս մի անջատ դաշինքի էր գնում այդ նույն Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիայի հետ, բայց ոչ թե Գերմանիայի նման բոլշևիկներին երաշխիքներ տալու, այլ վերջինիս իշխանությունը չճանաչելու ճանապարհով:

1. Տե՛ս Центральный Государственный Исторический Архив Грузии (ЦГИА). Ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 55:
2. Տե՛ս նույն տեղում:
3. Տե՛ս նույն տեղում:
4. Տե՛ս նույն տեղում:
5. Տե՛ս նույն տեղում:

6. Տե՛ս Հորիզոն, Թիֆլիս, 1918, 3 հունվարի, թիվ 1:
7. Деникин А. И. Очерки русской смуты. М., 1991. С. 96.
8. Там же. С. 96.
9. Տե՛ս Беленький С., Манвелов А. Революция 1917 г. в Азербайджане (хроника событий). Баку, 1927. С. 175–176:
10. Տե՛ս ЦГИА Грузии. Ф. 1, оп. 2, д. 116, л. 28:
11. Վ. Խաղլամովը կազակ սպայի ընտանիքից էր, նոյեմբերի սկզբից Դոնի բանակային կառավարության կողմից ստեղծված տնտեսական խորհրդի նախագահն էր, 1918 թվից՝ Դոնի Շրջանի նախագահ: Իր գործունեության մեջ կողմնորոշվում էր դեպի Ա. Դենիկինը:
12. Տե՛ս ЦГИА Грузии, նույն տեղում, թ. 53:
13. Տե՛ս Политические деятели России, 1917. Биографический словарь. М., 1993. С. 333.
14. ЦГИА Грузии. Ф. 1, оп. 2, д. 116, л. 53
15. Տե՛ս նույն տեղում:
16. Տե՛ս նույն տեղում:
17. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 59:
18. Տե՛ս նույն տեղում:
19. Деникин А. И, Նշվ. աշխ, էջ 86:
20. ЦГИА Грузии. Ф. 1, оп. 2, д. 116, л. 59.
21. Տե՛ս Республика. Тифлис, 1917, 2 ноября, N 96:
22. Տե՛ս Հայաստանի Ազգային Արխիվ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 30, II մաս, թթ.154–158:
23. ЦГИА Грузии. Ф. 1, оп. 2, д. 12 л. 30.
24. Տե՛ս նույն տեղում:
25. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919. С. 12–13.
26. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 14:
27. Տե՛ս Республика, 1917, 23 ноября, N 113:
28. Տե՛ս Аркомед С.Т. Материалы по истории отпадения Закавказья от России. Тифлис, 1923. С. 13.
29. ЦГИА Грузии. Ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 30.
30. Տե՛ս նույն տեղում:
31. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13:
32. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 14:
33. ЦГИА Грузии. Ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 31.
34. Народная свобода. Тифлис 1917, 23 ноября.
35. Տե՛ս Հայաստան, Թիֆլիս, 1917, 12 դեկտեմբերի, թիվ 173:
36. Նույն տեղում, 1918, 1 հունվարի, թիվ 1:
37. Հայրենիք, Բոստոն, 1923, թիվ 3, էջ 124:
38. Տե՛ս Զանգ, Երևան, 1917, 26 նոյեմբերի, թիվ 6:
39. Տե՛ս նույն տեղում:
40. Տե՛ս Զանգ, 1917, 26 նոյեմբերի, թիվ 6:
41. Հորիզոն, 1917, 12 դեկտեմբերի, թիվ 260:
42. Տե՛ս Մշակ, Թիֆլիս, 1917, 25, 26 նոյեմբերի, թիվ 252, 253:
43. Տե՛ս նույն տեղում, 1917, 2 դեկտեմբերի, թիվ 257:
44. Տե՛ս նույն տեղում, 25 նոյեմբերի, թիվ 252:
45. Տե՛ս նույն տեղում, 2 դեկտեմբերի, թիվ 257:
46. Տե՛ս նույն տեղում:
47. Տե՛ս Մշակ, Թիֆլիս, 1917, 26 նոյեմբերի, թիվ 253:
48. Նույն տեղում:
49. Նույն տեղում:
50. Տե՛ս նույն տեղում:
51. Վան–Տոսպ, Թիֆլիս, 1917, 3 դեկտեմբերի, թիվ 43:
52. Տե՛ս Документы и материалы. С. 16–18:
53. Հորիզոն 1917, 12 նոյեմբերի, թիվ 242:

54. Աշխատանք, Երևան, 1918, 3 փետրվարի, թիվ 75:
55. Նույն տեղում:
56. Տե՛ս ЦГИА Грузии. Ф. 1876, оп. 1, д. 1, л. 1.
57. Տե՛ս նույն տեղում:
58. Տե՛ս Российский Государственный Военно—Исторический Архив. Ф. 2100, оп. 1, д. 32, л. 5:
59. Տե՛ս Аркомед С.Т. Նշվ. աշխ., էջ 13:
60. 1918 թ. հունվարի 15–ին (28) նիստում Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար է հիշատակվում Ե. Լեբեդինսկին:
61. Տե՛ս ЦГИА Грузии. Ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 3.
62. Տե՛ս Документы и материалы. С. 24—25:
63. ЦГИА Грузии. Ф. 1818, оп. 2, д. 141, л. 11
64. Տե՛ս նույն տեղում:
65. Տե՛ս նույն տեղում:
66. Տե՛ս Документы и материалы. С. 27—28:
67. *Խաթիսեան Ա.*, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրութ, 1968, էջ 30:
68. *Իսահակյան Ավ.*, Հայկական հարց, Երևան, 2005, էջ 76:
69. Տե՛ս Ե. Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), 1–ին բաժին, Ար. Չոպանյանի ֆ., թղթ. 1777:

ВОЕННО–ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЗАКАВКАЗСКОГО КОМИССАРИАТА И ПОЗИЦИЯ АРМЯНСКИХ ВЛИЯТЕЛЬНЫХ ПАРТИЙ

Меликян В. Г.

(Резюме)

После большевистского переворота, отдельной областью деятельности закавказского правительства – Комиссариата, является военно–политическая и дипломатическая сфера.

Первоначально, Комиссариат по внешним сношениям Закавказского правительства был сконцентрирован на двух приоритетных направлениях: по отношению к Ирану и к антисоветским государственным образованиям. Формирующиеся отношения с ними преследовали главную цель – с их поддержкой укрепить антибольшевистский лагерь в крае, укрепить власть Комиссариата. С ноября 1917 г. Комиссариат вовлекся в арену переговоров с Юго–Восточным союзом (Казачьи войска Дона, Кубани, Терека, Астрахани, Оренбурга, Урала, объединенные правительства Дона, Кубани, Терека, Горцев Северного Кавказа).

После Октябрьского переворота, общественно–политическая жизнь Закавказья сосредоточилась вокруг Кавказского фронта.

Начинался сложный, насыщенный событиями процесс, который охватывал период от перемирия в Ерзынка до Батумского договора. Фактически, Закавказский Комиссариат вместе с командованием Кавказского фронта, осуществлял инициативу большевиков – заключение перемирия и сепаратного мира с Германским блоком.

На пути к отделению Закавказья от России, перемирие в Ерзынка стало главным водоразделом, когда Комиссариат в преддверии сближения с Турцией, стал действовать более открыто.

Таким образом, Закавказский Комиссариат пошел дальше и заключил еще один сепаратный мир с союзницей Германии – Турцией, но не путем гарантий, данных Германией большевикам, а, наоборот, путем непризнания власти большевиков в России.

Армянские влиятельные партии и течения сразу же выразили свою неоднозначную позицию с предложением перемирия и мира. С оппозиционным настроем выступила и Армянская Народная партия (партия кадетского полка). Она полностью идентифицировала тактику большевистского правительства и Комиссариата по отношению к сепаратному миру. В этом смысле, главный удар партии был направлен против партии Дашнакцутюн, которая оказалась в противоречивой ситуации: с одной стороны она всячески стремилась сохранить фронт с целью защиты Западной Армении, с другой – фактически осуществляла политику Комиссариата.

ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО–ЭКОНОМИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ В АРМЕНИИ (XIX – XX вв.)

Аствацатуров С. В., Баблоян А. Г.

Исследование проблемы возникновения, проявления, функционирования и урегулирования исторических форм социально-экономических конфликтов в Армении, предполагая использование возможностей социологического изучения (в том числе историко-сравнительного метода), а также интерпретацию результатов анализа полученных социологических данных, нуждается, на наш взгляд, в уточнении методологической специфики подобного исследования. В основе такой специфики лежит допущение о возможности объединения нижеследующих обстоятельств: во-первых, речь идет о влиянии национального фактора на явления, события и процессы социально–исторического прошлого армянского народа; во-вторых, суть подхода состоит в особом ключе к анализу социально-экономических конфликтов. Рассмотрим каждый из этих пунктов в отдельности.

Несмотря на то, что задачи исследования социально-экономических конфликтов и форм их проявления в Армении не затрагивают напрямую проблематику этнической самобытности, становления, самосохранения и национального единства армянского народа, тем не менее их анализ, на наш взгляд, следует осуществить с учетом детерминированности тех или иных историко–социальных событий национальным фактором и, в частности, такой переменой, как наличие или отсутствие государственности и политической самостоятельности. В этом смысле особенно интересен подход некоторых армянских теоретиков, и прежде всего проф. К.Мирумяна, отмечающих ограниченность возможностей социологического метода в деле анализа исторического прошлого государств и народов, которые на протяжении многих веков были лишены политической самостоятельности, в результате чего исторические события и процессы предопределялись скорее национально-историческим фактором, нежели общественно–историческим[1]. Поэтому при историко-сравнительном анализе необходимо различать периоды наличия и отсутствия государственности в Армении, так как национальный фактор в некотором смысле может изменить содержание и формы проявления экономико-конфликтных процессов.

Второй аспект, будучи дополнением к первому, касается разработанных нами методологических основ исследования форм проявления социально-экономических конфликтов, которым соответствует их рассмотрение не только как атрибута и проявления экономических отношений, но и как системы, в рамках которой последние приобретают различные формы проявлений, как в экономической, так и политической, социально-трудовой, организационно-административной, социо-культурной, этнической и прочих сферах жизнедеятельности общества на различных (микро–, мезо–, макро–) уров-

нях протекания социальных процессов[2]. Такой характеристике форм проявления социально–экономических конфликтов соответствуют методологические принципы их исследования, а типология этих форм подводит к возможности выявления и изучения доминантных форм проявления социально–экономических конфликтов на различных этапах исторического и экономического развития армянского общества. Доминантные же формы проявления социально–экономических конфликтов предопределяют общие основы протекания всех других экономико–конфликтных процессов.

Таким образом, в качестве основополагающего принципа социологического изучения форм проявления социально–экономических конфликтов в Армении нами используется принцип методологического двуединства, позволяющий исследовать эволюцию доминантных форм проявления экономико–конфликтных процессов, их детерминант, выделить специфические факторы замедления или обострения конкретных конфликтных процессов, и особенности их урегулирования в армянском обществе с выделением трех исторических периодов: средневекового, досоветского и советского обществ. При этом обозначенные факторы предопределены спецификой системы социально–экономических отношений, социальной структурой общества и социально–культурными моделями взаимодействия субъектов.

В контексте вышеизложенного весьма интересным следует считать средневековый период. Представляется, что если в средневековой Армении в условиях наличия относительной политической самостоятельности (Айраратское царство, правление Арташесидов, Аршакуни, Багратуни, Киликийское государство) социально–экономические конфликты и формы их проявления существовали в чистом виде, как подсистема самостоятельного социального организма – армянского общества, то в периоды римского, византийского, персидского, арабского владычества формы проявления и механизмы урегулирования социально–экономических конфликтов могут анализироваться лишь с учетом их погруженности в чуждую социальную среду.

Социологическое и конфликтологическое изучение исторических материалов (включая использование методов традиционного анализа документов и экспертного опроса) позволяет представить фактическое множество экономических столкновений, которые проявлялись в форме открытого политического и экономического противостояния, вбирая в себя действия насильственного и ненасильственного характера в континууме от физического уничтожения противника до принятия законов и постановлений по урегулированию экономических отношений и использование неформальных механизмов смягчения конфликтов. В связи с угрозой потери национальной самобытности и политической независимости острота конфликтных отношений спадала, и уровень сотрудничества и социальной солидарности сильно увеличивался, так как нахарарская (феодальная) организация и армянская церковь брали на себя функции поддержания национального единства и сплоченности армянского народа. В иных условиях экономические конфликты между церковью и нахарарами (крупными феодалами) проявлялись в ярких формах конфронтационного поведения сторон. Кроме того, значимыми следует считать конфликтные отношения между духовенством, нахарарами и сектантскими общинами (и, прежде всего, павликианским движением) в V–IX веках, а также проявляющиеся на мезоуровне социальной системы армянского общества конфликты и

способы их урегулирования в Армении X–XIX–ого веков в сфере социально–трудовых отношений, касающихся простейших форм ремесленных и торговых организаций, называемых «амкарствами».

Следуя отмеченной логике, эволюцию форм проявления экономических конфликтов в досоветский и советский период можно представить, соответственно, конфликтными процессами в период с XVII века до начала XX в контексте исторического расчленения армянского общества между Западной и Восточной Арменией и социально–экономическими конфликтами в условиях существования Армянской ССР.

Анализ социально–экономического положения Западной Армении и особенностей проявления социально–экономических конфликтов проведен на основании изучения по большей мере армянских первоисточников, а также некоторых изданий, относящихся к описанию истории распада Османской Империи[3]. Мы отталкивались от фактов, указывающих на то, что, когда в конце XVIII начале XIX веков Османская Турция начала терять былую политическую и военную мощь, попадая в финансовую и экономическую ловушку, экономическое притеснение населения страны и преследование национальных меньшинств приобрели особенно явные формы[4]. Как известно, до 1860–ых годов христиане любой национальности в Турции не имели права выполнять какую–либо руководящую, высокооплачиваемую и престижную работу. Армяне, наряду с другими национальными меньшинствами, рассматривались как «гяуры» и подвергались политическому, экономическому и религиозному давлению[5].

Изучение экономико–конфликтных отношений и доминантных форм проявления социально–экономических конфликтов того периода невозможно осуществить без характеристики и учета социально–экономической системы турецкого государства. Верховным сюзереном государства являлся султан, обладавший неограниченной властью как в области мирских вопросов, так и в области духовной жизни[6].

Любой землевладелец являлся подчиненным воле султана и фактически нанимал у него землю, взамен обязуясь выплачивать налоги. Создавалась сложная кодифицированная система аграрных отношений, согласно которым земля султана могла использоваться в некоторых основных формах. Первая форма землевладения и самой земли называлась государственной (мирье). Владелец землей, кроме уплаты налогов, обязался выполнять службу при дворе султана, либо в его войсках. Мирье, таким образом, являлось своеобразной платой госслужащим, которые имели право собирать налоги с тех, кому в свою очередь сдавали землю. Среди мирье армяне были представлены малочисленной, однако достаточно весомой группой.

Вторая форма землевладения называлась вакуфной, владельцами которой являлись исламские и христианские священнослужители. Эчмиадзинские католикосы являлись вакуфами и имели огромные земельные владения, движимую и недвижимую собственность на территории Западной Армении[7].

Две другие формы землевладения являлись частной формой пользования землей – мюлки. Армяне–владельцы мюлки были более многочисленны. Представители армянской общины занимали твердые позиции в сфере торговли, ремесел, посредничества и других прибыльных профессий. Однако западноармянский торгово–ростовщический капитал развивался в специфи-

ческих условиях Османской Турции и поэтому имел свои особенности. Часть этого капитала была поставлена на службу турецкому государству и высокопоставленным чиновникам. Ввиду того, что сами турки, соблюдая религиозные предписания, не занимались банковским делом и не давали деньги под проценты, эту важную экономическую функцию выполняли представители армянской и греческой общин Турции[8].

Армянские общины Западной Армении были разбросаны по всем крупным десяти вилайетам или провинциям Турции, которые в свою очередь делились на более мелкие районы, подчинявшиеся как турецким, так и курдским правителям[9]. До 40–х годов XIX века западноармянской общиной руководили константинопольские богатые амира, сарафы–банкиры, имея своим представителем в турецком правительстве константинопольского патриарха.

Потеря турецким государством былой военно–политической мощи привела к тому, что крупные турецкие и курдские феодалы на местах фактически становились независимыми правителями, которые своенравно распоряжались землями и другими экономическими ресурсами, проводили свою налоговую политику, никоим образом не взаимодействуя с верховным сюзереном. Государство оказалось не способным вновь взять под контроль столь обширные территории и донести свою власть до каждой провинции некогда могущественной империи.

В этом смысле экономико–конфликтные процессы в Западной Армении можно обозначить на трех векторах противостояния, выраженных соответствующими доминирующими формами проявления: а) вектор армяно–курдского противостояния, б) вектор армяно–турецкого противостояния в) вектор внутриобщинного противостояния.

В первом случае, экономико–конфликтные отношения проявлялись в форме сугубо экономических или аграрных конфликтов, касающихся передела бывших армянских территорий и иных материальных ресурсов. Экономическое противостояние между армянскими и курдскими землевладельцами, а также курдским и армянским крестьянством, чаще всего выливались в насильственные столкновения. Лишь в некоторых случаях представители армянской общины делали попытки обратиться к политическим рычагам урегулирования подобных конфликтов через лоббирование своих интересов и подкуп высокопоставленных турецких чиновников.

Наибольший интерес представляет вектор армяно–турецкого противостояния, изучение которого позволяет утверждать, что доминантная форма проявления экономико–конфликтных процессов между представителями армянской общины и турецкими правителями обнаружилась в становящемся национально–освободительном движении, постепенно перераставшем в форму политической борьбы. Постоянное экономическое преследование армян, как представителей чуждой и опасной культуры, происходило при отсутствии каких–либо гарантий безопасности как для крупных армянских предпринимателей, купцов и посредников, так и для мелких торговцев, крестьян и каждого армянина. В условиях отсутствия правил игры и явного дисбаланса сил социально–экономические конфликты вновь характеризовались взаимотрансформирующимися сотрудническими и конфронтационными действиями: прослойка богатых амира была вынуждена сотрудничать с правительством, предпринимая в то же время некоторые попытки увеличить самостоятель-

ность собственной общины. Постоянное сдерживание экономико–конфликтных процессов, отсутствие каких–либо эффективных способов их урегулирования в плоскости сугубо экономических отношений, приводило к постепенной трансформации форм проявления экономических конфликтов и их переосмыслению и постановке в контексте национального вопроса сквозь призму возможностей его политического решения.

В этом смысле примечательно, что именно 70–90–ые годы XIX века принято считать периодом становления и расцвета национального самосознания и национально–освободительного движения в Западной Армении. Особый интерес представляют воззрения представителей либеральной буржуазии западноармянской общины в лице так называемых «мшакцев» (մշակականություն), раскрывающих в сущности национально–освободительной идеологии определенные формы социально–экономического противостояния. Известно, что газета «Мшак», редактором которой в этот период являлся выдающийся журналист и идеолог Григор Арцруни, достаточно полно освещала проблемы социально–экономического устройства Османской Империи, открыто призывая армян вступить на путь национально–освободительной борьбы.

По мнению Арцруни, турецкий феодализм являлся такой политико–экономической организацией, в которой разбой, беззакония, массовые убийства были закономерностью с лежащими в их основе объективными социально–политическими предпосылками. В этом смысле укрепление экономических позиций армян может быть «некой формой незаконных экономических отношений, которая своими корнями уходит в глубину государственной организации. Это – проблема длительного экономического противостояния, аграрной борьбы между крестьянином–землевладельцем и незаконным землевладельцем беком»[10]. Фактически, речь идет о необходимости развертывания национально–освободительного движения и политической борьбы, в том числе и как способа разрешения основных социально–экономических противоречий, назревших в обществе.

Причем, представители армянской либеральной мысли в качестве стороны конфликта видели не только армянскую общину. Реальной силой, способной вести вооруженную борьбу за освобождение Армении, считалось армянское крестьянство и ремесленники, которые в некотором смысле противопоставлялись армянскому феодализму или амирайству. Именно в этой плоскости высвечивается третий вектор экономического противостояния, обозначенный нами как внутриобщинный[11]. Можно заключить, что формы проявления экономико–конфликтных процессов в Западной Армении выходили за рамки национально–освободительного движения, постепенно приобретая формы политического противостояния, в том числе внутри армянской общины, между представителями различных социальных страт.

В таком ключе можно трактовать также исторические процессы общественно–политической борьбы, развернувшиеся в Константинополе в связи с созданием армянского конституционного собрания[12]. Как известно, средоточием власти западных армян являлось Константинопольское армянское патриаршество, где регулировались внутренние дела народа. Армянское население Константинополя было многочисленно и хорошо организовано, обладало достаточной экономической мощью, а константинопольская армянская церковь, имевшая право взимания церковного налога с христиан–армян,

представляла серьезную политико–экономическую силу[13]. В первые десятилетия XIX века, в связи с экономическими и социальными переменами в Османской империи, константинопольским армянам удалось добиться от османского правительства значительных политических уступок.

Так, в 1844 году неофициально, а в 1847 году особым ферманом правительство было вынуждено разрешить армянам избирать патриарха путем голосования и создать собрание депутатов. Уступив требованиям армянских ремесленников, Порта была вынуждена дать согласие учредить в Константинополе Армянское национальное собрание по принципу выбора депутатов как из числа амира и представителей духовенства, так и из иных социальных страт. Парламент включал два отдельных собрания – светское (20 делегатов) и духовное (14 делегатов). Половину представителей светского собрания составляли посланцы ремесленных союзов, с мнением которых были вынуждены считаться амира.

В 1860 году был принят программный документ, который далее был назван конституцией и вошел в армянскую историческую литературу как «западноармянская конституция»[14]. Несмотря на то, что достижение подобных уступок национальным меньшинством в составе османского государства несомненно являлось общественно–политическим событием исключительного исторического значения, назревавшие внутри западноармянской общины социально–экономические противоречия были настолько глубоки, что не нашли путей разрешения ни через демократические механизмы Национального собрания, ни в параграфах конституции. Вскоре стало очевидно, что амира и духовенство не были готовы к реальному вступлению ремесленных союзов в процесс принятия решений, многие стали игнорировать заседания собрания, а также принимаемые им акты.

Известно, что Национальное собрание начало пренебрегать правилами голосования. Кроме того, оно созывалось нерегулярно[15]. По существу, именно с неудачной попытки урегулировать финансовые дела и начались практические трудности в деятельности депутатов. После пленарного заседания, на котором проявилось упорное сопротивление антиконституционалистов правлению, в дальнейшем ни разу не удалось созвать всеобщее собрание с участием всех или большинства депутатов. Центральное управление пыталось как–то воздействовать на депутатов, систематически пропускавших заседания, но предпринятые меры не дали результатов[16]. Таким образом, формирование идеологии либерально–демократических воззрений внутри западноармянской общины, по сути дела, опередило создание необходимых социально–экономических предпосылок реализации подобного мировидения. Одновременно появилась новая плоскость проявления и урегулирования социально–экономических конфликтов – сфера политической деятельности, где социально–экономические конфликты начали принимать форму политических конфликтных процессов. Можно утверждать, что в данном случае перспективы национально–освободительного движения оказались подорваны именно в силу преобладания экономических противоречий и отсутствия возможностей их урегулирования.

Несмотря на это, следует вновь подчеркнуть чрезвычайную значимость национального фактора в истории армянского народа. Мы не склонны сводить глубокое содержание национально–освободительного движения армянс-

кого народа к сугубо экономическим детерминантам, нас скорее интересуют те отдельные его составляющие, которые предопределялись социально–экономическими предпосылками, и выступали в конкретных исторических условиях как формы, позволяющие экономико–конфликтным процессам проявляться и получать альтернативные пути урегулирования.

В смысле значимости такого консолидирующего фактора, коим являлось отсутствие государственности и нескрываемое стремление армянского народа к независимости, примечательны сведения, касающиеся самостоятельных армянских княжеств (իշխանապետություն), сохранявшихся в Западной Армении и Киликии до 30–ых годов XIX века. Здесь эффективное функционирование налаженных механизмов урегулирования экономических споров сдерживало диффузию экономико–конфликтных процессов и их проникновение в политическую сферу жизнедеятельности общества. Среди таковых особый интерес представляют Сасунское и Зейтунское княжества, описываемые как княжества с демократическим уклоном[17].

Известно, что княжество Зейтуна управлялось в начале двумя, а затем четырьмя княжескими семьями (Սուրենյանց, Յաղուբյաններ, Ենիտունյաններ, Շավրոյաններ). Княжеские фамилии обладали передающимися по наследству правами, однако на пост правителей избирались народом. Наряду с правящими князьями, в принятии основных решений участвовал специальный совет старейшин, а также архиепископ и священники. Все экономические споры разрешались легитимными для членов общины советами, которые по сути дела представлялись как альтернативный турецкому правосудию способ урегулирования конфликтов, как примитивная форма нейтрального посредничества. Высокий уровень групповой сплоченности, отсутствие глубоких социально–политических разногласий, революционных настроений внутри армянских общин отмечаются в многочисленных источниках, касающихся Зейтунского и Сасунского княжеств[18]. Это лишний раз позволяет увидеть суть экономико–конфликтных процессов как разновидности социальных процессов, предопределяемых особенностями социально–политической системы общества. Фактически, в контексте относительной независимости и отличной от османского способа правления социально–экономической структуры армянских общин, экономические различия между представителями социальных групп сглаживались, внутригрупповая интеграция повышалась, сотруднические формы урегулирования социально–экономических отношений становились наиболее распространенными.

Определенный интерес в плане исследования форм проявления социально–экономических конфликтов и способов их урегулирования в сфере организационно–трудовых отношений представляют исторические данные, касающиеся существовавших на территории Армении с X–ого века до конца XIX–ого простейших форм ремесленных и торговых организаций или союзов, называемых «амкарствами» или «эснафствами». Ряд авторов считает феномен «амкарства» характерным явлением для восточного и, в особенности, для армянского общества, возникшим в Средневековье как своеобразный механизм урегулирования отношений (в том числе конфликтных – А. С., Б. А.), внутри ремесленнических отраслей и на рынке сбыта[19].

Амкарства являли собой социальные организации различных размеров, в которые объединялись ремесленники с единой специализацией, а также

торговцы различного масштаба (совдакяры, бинагдары, базазы и чарчи), с целью представления и реализации общих экономических, административно–правовых, социальных и иных интересов как на рынке труда и сбыта, так и в обществе в целом. Известно, что амкарства имели своих богов и знамена с изображениями святых[20]. Число амкарств не ограничивалось: фактически, таковым считалось любое объединение людей со схожим занятием, которое обладало собственным письменным или устным кодексом правил, регулирующим основные принципы как экономической деятельности, так и повседневной жизни его членов. Кодекс амкарства включал описание его структуры, правила взаимоотношений ее членов и их семейств, вопросы организации финансово–производственной деятельности работников, а также некоторые аспекты регулирования семейных и религиозных вопросов.

Структура любого амкарства включала несколько основных звеньев: мастер, подмастерье, постоянные работники и ученики. Во главе амкарства стоял избранный мастер – «устабаши», который принимал основные решения и представлял интересы амкарства. Каждый мастер имел своих помощников «ахсахкалов» (աղսախկալէ), которые также обладали достаточной властью. Наиболее ответственным и уважаемым считался пост казначея – «ганзапа», на который назначался чаще всего самый старший, честный и мудрый член амкарства. Примечательно, что уже в Средневековье в составе амкарств выделялась позиция «игитбаши», представляющаяся как архаичная форма современной специальности по связям с общественностью, в функции которого входило распространение информации о событиях и принятых в амкарстве решениях, а также обеспечение обратной связи между членами организации. Больше всего обязательств и меньше всего прав имели ученики, которые не получали жалованье, однако находились под попечительством своих мастеров до тех пор, пока им разрешалось самостоятельно выполнять некоторые заказы. Высшим органом, принимающим важнейшие решения, являлось всеобщее собрание, которое созывалось в исключительных случаях.

Согласно специалистам, занимавшимся исследованием дошедших до наших дней амкарских кодексов, общей и главнейшей идеей любого свода правил подобных объединений (наряду с неразглашением секретов специальности) была идея взаимопомощи. Уже в средние века стало очевидно, что разрозненное существование ремесленников и торговцев, их нерегулируемая деятельность на рынке приводили к ряду трудностей финансового, административного, правового характера, часто оканчиваясь всеобщим банкротством целых отраслей, низкой конкурентоспособностью и иными проблемами. Постепенно осознание общности интересов привело ремесленников к созданию своеобразных объединений по взаимной помощи, которые позволяли им противостоять неконтролируемой конкуренции и давали возможность регулировать экономико–конфликтные процессы и социально–экономические отношения в данной отрасли. Вступая в состав амкарства, каждый ремесленник получал гарантии безопасности, страхуя себя от социальных рисков, получая уверенность в завтрашнем дне в обмен на беспрекословное подчинение правилам группы. По сути дела, идея взаимопомощи представляется как примитивная форма зарождавшегося патернализма, особого замкнутого круга взаимных сотруднических действий, обеспечивающих реализацию общих интересов.

Как было отмечено, духу амкарства претило стремление к монополии: ни один из его членов не мог скрывать от своих сотоварищей знания, доходы, средства производства. Сырье равномерно распределялось между всеми членами организаций, всячески исключалась конкуренция между ремесленниками одной отрасли. В деле взаимопомощи основной являлась роль общей казны амкарства, формирующейся из регулярных выплат мастеров – членов амкраства. Размеры выплат различались в зависимости от ступени, занимаемой членами (чем выше позиция, тем больше взносы), от размеров семьи и прочих социальных характеристик. Каждый новый член амкарства обязан был сделать членский взнос. Казна пополнялась и за счет штрафов, взимавшихся за нарушения предписаний, а также определенных кодексом сумм, на которые организовывались обеды (դաստուրիացե) в честь получавших право самостоятельно работать подмастерьев.

Особый интерес представляют механизмы разрешения социально–экономических и иных споров, налаженные и эффективно действовавшие в структуре амкарств. Известно, что «устабаши» и его помощники не только принимали основные решения и выступали от имени амкарства в отношениях с властями, но и выполняли функции «товарищеского» суда. Эта инстанция рассматривала дела, связанные с регулированием возникающих во взаимоотношениях между мастерами и подмастерьями споров, вопросы членства в амкарстве, а также семейные проблемы, споры, связанные с религиозными нарушениями, отношениями соседей и пр. Взаимоотношения между различными амкарствами, а также сложные споры регулировались через некие посреднические инстанции – советы старцев (ծերերի ատյան), состоявшие из 12 пожилых ремесленников–мастеров разных амкарств[21]. За работу в составе подобных советов мастера получали не только подарки, но и проценты от сделок, освобождались от некоторых выплат в казну. Эти посреднические советы разрешали споры в основном на базе кодекса амкарства, принимая решения, соответствующие духу взаимопомощи и единства амкарских организаций. Известно, что члены амкарств и их семьи предпочитали рассматривать свои проблемы в собственных организациях, избегая официальных судебных инстанций («даруга»), по большей мере именно благодаря авторитету и эффективности работы амкарских посреднических инстанций.

Амкарские цеха продолжали существовать в качестве единственно признанной государством организации ремесленников и нередко пытались регламентировать производство вплоть до конца XIX века. Вместе с тем, в этот период стали появляться небольшие группы наиболее зажиточных мастеров амкарств, которые, прикрываясь ограничениями писаных кодексов, старались монополизировать производство и сбыт тех или иных товаров. Постепенно такие мастера превращались в предпринимателей, в действиях которых все больше проявлялось стремление к единоличной выгоде и игнорирование идеи взаимопомощи.

В начале XIX века западноармянские цеховые организации из социальных общин взаимного сотрудничества стали превращаться в звенья предназначенного для рынка и рассчитанного «не на заказчика», а на покупателя производства, которое базировалось на отношениях наемного труда. Постепенно руководители эснафств в качестве средних и крупных предпринимателей, опираясь на определенные социальные группы, стали требовать права на

управление делами нации и места рядом с единоличными хозяевами положения, с богатыми амира[22].

Рассмотрим формы проявления экономико–конфликтных процессов во второй половине XIX и начале XX века в Восточной Армении, вошедшей в состав Российской империи.

Известно, что многие армяне Персии и Западной Армении получили возможность переселения на территорию Восточной Армении. Появились новые условия для развития экономической, политической и культурной жизни. Транспорт, промышленность и торговля вбирали в себя все больше людей, втягивая Восточную Армению в орбиту мирового товарооборота[23].

Армяне, которые в свое время не просто добровольно вошли в состав Российской империи, но и активно добивались этого в течение более чем 150 лет, а затем с оружием в руках помогали России овладеть Закавказьем, очень охотно шли на русскую государственную службу[24]. Позднее, с целью предотвращения дальнейшей национальной самоорганизации армян в Закавказье и подавления возможных волнений царским правительством была осуществлена политика по ограничению доступа армян к высоким государственным постам. В то же время социально необеспеченные группы численно возрастали, социальная депривация увеличивалась, приводя многих к осознанию социального неравенства и антагонизма интересов.

Становление относительно стабильной страты интеллигенции привело к возникновению в 1860–70 годах на территории Восточной Армении различных кружков, обществ и союзов национально–демократического направления, которые подготовили почву для создания национальных политических партий. Постепенно экономико–конфликтные процессы стали проявляться не только в контексте национально–освободительного движения, но и в характерных для обозначенного периода процессах становления политических организаций.

В основе программы первой армянской политической партии (партии Арменаканов) лежала идея освобождения и независимости Западной Армении, создания демократического государства. Экономическая платформа партии Арменаканов была достаточно расплывчата. Достижение основной цели – независимости армянского народа, могло было быть обеспечено любой ценой. Как отмечалось в программе партии, пути к намеченной цели были различны: вооруженная борьба, использование денег и помощи иностранных держав. Для того чтобы заручиться поддержкой представителей различных слоев общества, арменаканы пытались избегать категорических формулировок относительно основ будущего государства. Они пропагандировали либеральные идеи гражданского равенства и справедливости и выступали за частную собственность и развитие предпринимательства. Разрешение социально–экономических конфликтов они связывали с идеей создания независимой Армении, в которой произойдет единение и развитие нации, а истоки тяжелого социально–экономического положения крестьян и ремесленников видели в пагубности турецкого общественно–политического устройства[25]. В условиях отсутствия государственности арменаканы считали чрезвычайно рискованным углубление раскола между различными социальными классами внутри армянского общества. Особенно консервативно настроенные партийцы стали критиковать либеральную ориентацию в деятельности партии. В итоге, в 1921 году эта партия была преобразована в партию крупных промышленников и

банкиров «Рамкавар азатакан» (демократической свободы), которая провозглашала в своей программе полный отказ от любой вооруженной борьбы, приносящей армянам лишь новые несчастья, покорность политической власти и концентрацию всех сил на культурно–просветительской работе.

Представители партии «Гнчак» (Колокол) всячески критиковали капиталистический строй, высвечивали проблемы социального неравенства, подчеркивали необходимость коренных преобразований. В то же время конечная цель, выдвигаемая партией, вновь формулировалась, как создание независимого армянского государства с социалистической организацией. В качестве основного средства достижения цели гнчакцы выдвигали не столько революционное противостояние эксплуатируемых эксплуататорам внутри армянского общества, сколько в единении нации и вооруженной борьбе против турецкого ига[26]. Социализм и идеи марксизма для гнчакцев были делом далекого будущего. Явно проявлявшиеся социально–экономические противоречия они предлагали разрешить после победы национально–освободительной борьбы армянского народа. Именно поэтому историки советской эпохи называли гнчакскую партию мелкобуржуазной националистической организацией.

Программа Армянской Революционной Федерации («Дашнакцутюн») смыкалась с программой социалистов–революционеров (эсеров), однако как и в случае с арменаканами и гнчакцами была разработана с акцентом на национальный фактор. Согласно архивным данным, по своему социальному составу в 1907 году партия состояла из 165 тысяч членов, из коих около 23 тысяч были рабочие. Оставшуюся часть составляло крестьянство, мелкая городская буржуазия, городская и провинциальная интеллигенция[27]. Партия была достаточно сильна и хорошо организована. В программу партии был включен ряд пунктов, предлагающих некоторые механизмы разрешения социально–экономических разногласий и сглаживания социального неравенства, основанных на идее взаимопомощи. Однозначно утверждалось, что национальные интересы армянского народа должны стоять выше экономических интересов его отдельных слоев. Призыв к борьбе распространялся на все сегменты общества, каждый из которых мог внести свою лепту в дело достижения единой цели – освобождения армянского народа. Дашнаки также утверждали, что явные различия между нищенствующим крестьянством и богачами–«вашхару» предопределены чуждым армянскому народу социально–политическим устройством как Османской Турции, так и Царской России. Следовательно, создание независимого государства само по себе стало бы разрешением эскалирующих экономико–конфликтных процессов. В этом смысле примечательно, что партия предлагала бойкотировать правительственные учреждения, в том числе сельские и уездные суды, создавая так называемые общественные суды. Дашнаки считали, что решать споры внутри армянских общин возможно, только основываясь на сотруднических механизмах, функционировавших в Армении на протяжении долгих десятилетий. Обращение в правительственные учреждения лишь усугубляло, по мнению дашнаков, возникавшие разногласия, претило духу национального единения и приводило к пагубному для немногочисленного народа расколу между представителями различных слоев населения. Известно, что организованные партией «Дашнакцутюн» общественные суды в короткое время приобрели такой авторитет, что к ним стали обращаться также и мусульмане, живущие по соседству[28]. Последний

факт указывает на эффективность неформальных проблеморешающих способов урегулирования конфликтов в армянском обществе.

Таким образом, предопределенные осознаваемыми межклассовыми различиями экономико–конфликтные процессы в Восточной Армении досоветского периода воспринимались представителями общественно–политических течений (клерикально–феодальное, либерально–буржуазное и революционно–демократическое) как дисфункциональные с точки зрения поддержания социальной интеграции и равновесия в армянском обществе, способными привести к полному расколу и уничтожению нации. Однако игнорировать значимость социально–экономических противоречий было невозможно, а различие экономических интересов постепенно вклинилось в структуру социального действия политических партий. Отсутствие возможностей разработки и внедрения комплекса мероприятий по урегулированию экономико–конфликтных процессов приводило к неизбежному проявлению последних в форме политических разногласий как между представителями различных общественно–политических движений, так и внутри партий. Дальнейшая эскалация социально–экономических конфликтов, в комплексе с рядом сложных сопутствующих детерминант (международная политика, распространение коммунистических идей и пр.), привели к перерастанию экономического противостояния в форму открытой революционной классовой борьбы, которая привела к уничтожению образованной после мировой войны Первой Армянской Республики в начале XX века[29].

Особенности социально–экономического устройства, образа жизни, ценностно–нормативной системы и иных аспектов функционирования армянского общества советского периода соответствовали закономерностям общества советского типа[30]. В этом смысле анализ форм проявлений экономико–конфликтных процессов в Армении в советский период следует проводить в контексте подходов и теорий, касающихся советского общества в целом.

Становление советской власти — начало 20–х годов XX столетия – вызвало к жизни самые разнообразные и неожиданные противоречия в экономической, политической, социальной и духовной сферах общества. Вместе с тем, с начала 1930–х годов в Армении уже не возникало крупных социальных конфликтов, направленных против советской системы и выраженных в активно проявляемых формах социального противостояния. В этом смысле весьма типичной являлась проблема социально–трудовых конфликтов. В первые годы советской власти она оставалась актуальной, и на официальном уровне сохранялись некоторые посреднические институты примирения и согласования позиций участников конфликтов — такие, как расценочно–конфликтные комиссии (РКК), третейские суды, конфликтный отдел Наркомата труда, трудовые сессии народных судов. Согласно предписанию, именно на них было возложено «рассмотрение споров и конфликтов, возникающих между администрацией и рабочими или служащими предприятий»[31].

Однако, бесконфликтная парадигма развития социалистического общества не допускала существования каких бы то ни было экономико–конфликтных процессов в советском государстве. С 1933 года был предпринят ряд практических мероприятий по «упразднению» социально–трудовых конфликтов и структур по их урегулированию. Был закрыт Наркомат труда, из Устава профсоюзов было устранено положение о праве работающих на забастовки,

прекратился учет трудовых конфликтов. После упразднения Народного комиссариата труда СССР в 1933 году все его функции — социальное страхование трудящихся, охрана труда и т.д. — были переданы в ведение Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов. В том же году прекратили свое функционирование примирительные комитеты и третейские суды по рассмотрению трудовых конфликтов и споров.

Таким образом, факт существования социально–трудовых конфликтов в советском обществе был полностью опровергнут. В поле зрения отечественных ученых и государственного аппарата попадали лишь внутриорганизационные и межличностные конфликты на предприятиях, которые рассматривались как факторы повышения или снижения эффективности производства. Коренные причины происходящих конфликтов усматривались не в социально–экономических предпосылках, а в индивидуальных различиях людей[32].

В СССР в результате ликвидации частной собственности на средства производства и огосударствления основных социальных институтов удавалось не допускать укрепления социально значимых добровольных негосударственных общественных, хозяйственных и политических организаций, способных открыто защищать интересы своих членов. При этом в армянском обществе, как обществе советского типа, представители власти действовали не только с точки зрения сугубо экономических интересов, но и в целях воспроизводства собственных властных позиций[33].

Тем не менее в таких условиях существовали некоторые формы скрытого, подавляемого или сдерживаемого противостояния на векторе управленцы–управляемые. Эти латентные экономико–конфликтные отношения особенно явственно высвечиваются при анализе взаимоотношений между партийно–государственной номенклатурой и «народом», с одной стороны, и между центром и периферией (в том числе союзными республиками)– с другой.

При этом надо отметить, что формы проявлений скрытых экономических конфликтов как в СССР в целом, так и в Советской Армении, не оставались неизменными в течение семи десятилетий. Можно выделить, по крайней мере, два крупных этапа социально–экономического развития советского общества, водоразделом между которыми послужила начавшаяся в середине 1950–х годов «хрущевская оттепель». Первый этап принято называть казарменным социализмом, а второй – патерналистским социализмом. Соответственно, для казарменного этапа, характеризующегося большой централизацией властных полномочий в центре, более жесткой административной иерархией, ограниченностью самостоятельности отдельных политических, хозяйственных, культурных корпораций, доминирующей формой экономико–конфликтных процессов являлись пассивные диссидентские движения, нещадно подавляемые массовой репрессивной машиной. «Бесконфликтность» в верхних слоях общества обеспечивалась за счет частых ротаций, периодических чисток кадров, а низшие слои удерживались в подчинении угрозой карательных мер.

Наибольший интерес представляет доминирующая на патерналистском этапе функционирования советского общества форма латентных экономико–конфликтных процессов, характеризующаяся общим размягчением иерархических порядков, переходом от прямого принуждения к социальному обмену. Каркас «вертикальных» обменных связей между вышестоящими и нижестоя-

щими звеньями иерархий скреплялся «горизонтальными» связями, как между центром и республиками, так и между корпорациями и отдельными работниками того же уровня. Основным механизмом своеобразного социального обмена являлся сам советский патернализм, реализующийся в процессе административного торга, который, в отличие от обычных рыночных отношений, вовлекает в себя ценности и институты, появление которых в виде товара на «капиталистическом» рынке чаще всего исключено.

Следует отметить, что плановая экономика в принципе не могла объективно отражать потребности предприятий в тех или иных ресурсах. Постоянные ошибки в расчете ресурсов (а это, по мнению Я. Корнаи, абсолютно неизбежно) приводили к недовыпуску товаров в каких–то отраслях–дефициту, а дефицит в этих отраслях порождал дефицит в других отраслях, которые при производстве своей продукции использовали продукцию первых. Таким образом, цепная реакция превращала всю плановую экономику в дефицитную. В своей модели Корнаи, описывая процесс приспособления производителей и потребителей к дефициту, вводит такое понятие, как «трение» (оно по сути дела является конфликтным процессом), которое, по его словам, возникает вследствие плохой информированности хозяйствующих субъектов о взаимных намерениях, когда сложно спрогнозировать, какие решения будут ими приняты, а также вследствие запаздывания субъектов с ответной реакцией на эти решения[34].

Как естественное следствие дефицита, потребители начинали искать различные возможности для того, чтобы удовлетворить свои потребности.

По мнению Е. Старикова, обосновывающего социальную дифференциацию в социалистическом обществе различием позиций по отношению к распределительной системе, и по сути дела, обозначающим потенциальные стороны латентных экономико–конфликтных процессов советского периода: «Редистрибуция служит структурообразующим основанием социальной дифференциации, рассекая общество на две большие функциональные части: а) рядовые производители, создающие прибавочный продукт; б) распорядители, изымающие и включающие его в редистрибутивную сеть»[35].

Т. Заславская и Р. Рывкина выделяют пять основных компонентов, раскрывающих причины экономико–конфликтных отношений в советском обществе: 1) изъятие всего прибавочного или части необходимого продукта через неравномерно низкие цены на производственную продукцию; 2) глубокое расхождение меры труда и меры потребления различных групп работников общественного производства 3) необоснованная неравномерность территориального и ведомственного распределения элементов социально–бытовой инфраструктуры; 4) присвоение дифференцированной ренты жителями южных районов; 5) теневая экономика, мафиозные группы[36].

Следовательно, обозначенные вектора действий в латентных конфликтных отношениях отражаются в соотношении структурных элементов, предложенных Т. Заславской в ее дальнейших публикациях, которые дают возможность отметить основные стороны экономико–конфликтных процессов в советский период и в Армении: а) социально–замкнутый и личностно интегрированный правящий класс – «номенклатура»; б) средний класс, включающий директорский корпус и наиболее близких к номенклатуре интеллигентов; в) слабо стратифицированный низший класс рабочих и колхозников; г) социальное дно, потенциально криминогенные группы[37].

Суть механизма советского патернализма, как основы административного торга, заключалась в том, что наделенные властью вынуждены были вступать в договорные отношения со своими подчиненными, на основе чего развивалась система неформальных отношений и взаимных обязательств. При этом сопротивление управляемых слоев носило пассивный и неорганизованный характер и крайне редко переходило в стадию открытого конфликта именно благодаря возможности сторговаться и договориться. Гораздо чаще использовались такие формы пассивного противодействия, как низкая производительность труда, растрата ресурсов, приворовывание материалов и готовой продукции и пр. Правящие слои обязаны были гарантировать исполнителям минимум средств существования, независимый от трудового вклада.

«Торговаться» за план, фонды, штаты, зарплату и пр. было принято на всех уровнях экономической иерархии: отраслевые министерства торговались с Советом Министров и ЦК; предприятия вели переговоры с министерствами и местными партийными комитетами; рабочие входили в неофициальные сделки с начальством и т.д. При этом руководители приоритетных с точки зрения интересов государства предприятий, имеющие связи «наверху», могли получать больше дефицитных ресурсов, занижать планы, обеспечивать своим работникам внушительный набор льгот[38].

В процессе торговли за ресурсы создавались скрытые лоббирующие группировки, отстаивающие свои реальные групповые интересы. В этом смысле специфичным для армянского общества советского типа было, если пользоваться термином Дж. Коулмена, влияние корпоративной системы[39]. Индивиды в основном действовали в интересах корпораций, а личный престиж каждого в значительной мере определялся статусом его корпорации. Согласно В. Радаеву и О. Шкартану, в советском обществе выстраивались четыре основных типа корпоративных иерархий, в которых высшие по рангу институты выступали в качестве монопольных распорядителей ресурсов: партийные органы (Политбюро ЦК КПСС, обкомы, горкомы, райкомы); административно–хозяйственные органы (правительства, министерства, госкомитеты и пр.); Советы народных депутатов и их исполкомы; общественные организации (профсоюзы, комсомол, творческие союзы и пр.)[40]. Они и выступали основными агентами торгов и потенциальными сторонами конфликтных отношений. Эти группы мобилизовывались, чтобы оказывать давление на административные и партийные органы. Любое крупное предприятие имело в отраслевом министерстве и Госснабе «своих людей», которые могли предоставить полезную информацию и поддержать предприятие в переговорах. Во всяком городе были группировки, образованные представителями горкома, горисполкома и крупных предприятий, проводящими свою линию. А внутри каждого предприятия управляющие старались заключить союз с частью работников, чтобы обеспечить поддержку своих требований[41].

При этом, патернализм в отношениях между рабочими и начальством на советских предприятиях характеризовался их взаимнозависимостью. Руководство примерно в такой же мере зависело от рабочих, как и последние от него. Это объяснялось нехваткой рабочей силы, высоким уровнем текучести кадров, «сильными» позициями рабочих в профсоюзах и, прежде всего, в коммунистической партии. В ответ на чрезмерное «давление» и несправедливые, по мнению рабочего, указания со стороны начальства возможно было

применение различных тактик: шантажа увольнением (особенно со стороны наиболее квалифицированных и владеющих специфическими навыками работников), обращения в комиссию по трудовым спорам, партком и др.

Таким образом, через неформальные сделки осуществлялся систематический натуральный обмен находящимися в дефиците материальными ресурсами, информацией, продукцией и услугами[42]. В итоге особенностью экономико–конфликтных процессов этого периода стала регулярная самотрансформация конфликтных отношений в сотруднические, и, наоборот, как результат асимметричного социального обмена, основанного на различиях в персональных и корпоративных рангах, из которых вытекали различия в привилегиях и присваиваемых благах.

При этом торг не всегда заканчивался согласием сторон и перерастал в конфликты между статусами (между рабочими по поводу «выгодной» работы, между отраслевыми начальниками по поводу территориальной дани, между партийными начальниками за место в социалистическом соревновании и т.д.). Если основываться на описанной выше системе отношений управления, то суть конфликтов состояла в противоречии между фрагментарным статусом каждой конфликтующей единицы (человека, бригады, предприятия и т.д.) и целостной их ролью при решении производственных, административных и политических задач. Включенность в иерархии административного рынка не всегда давала возможность решать проблемы обеспечения территорий, снабжения предприятий сырьем, получения и распределения продуктов питания и товаров народного потребления и многое другое. Однако решение такого рода задач было повседневной необходимостью как для руководителей на всех уровнях организации административного рынка, так и для каждого советского человека в отдельности.

Неудачные торги не только приводили к конфликтам, но и порождали стремление к автономизации от административного рынка в целом, создание запасов собственных ресурсов для торгов с другими субъектами административного рынка.

Среди многообразия возможных конфликтов следует выделить те из них, которые были встроены в саму иерархию управления и конституировали ее, то есть внутри–уровневые конфликты между работниками, бригадами, участками, цехами или отдельными предприятиями при распределении ресурсов.

Методы решения таких конфликтов, выработанные за годы Советской власти, основывались на следующей логике: информация о конфликте между подразделениями одного уровня управления (например, между производственными участками), представлялась начальниками производственных подразделений руководителям вышестоящего уровня управления. В зависимости от причины конфликта, были возможны три пути его решения – оперативный, плановой, административный.

Оперативное решение одноуровневых конфликтов, осуществлявшееся непосредственно первыми руководителями или коллегиальными органами управления (такими как коллегия, парткомитет и т.п.), заключалось в наказании персонально виновных и перераспределении ресурсов. После этого конфликт считался исчерпанным.

Плановое решение было связано с перераспределением фондов и ресурсов вышестоящим уровнем управления. При этом, чем выше был уровень

принятия решений, тем больше был разрыв между началом конфликта и его разрешением.

В том же случае, если ни оперативное, ни плановое решение не были эффективными, применялся третий вариант – административное решение о создании нового уровня управления, в котором прекращали существование отношения, послужившие причиной конфликта (например, создание нового главка, управления, цеха и т.п.), или происходила ликвидация уровня структурной организации подразделения или предприятия, а иногда и самого предприятия как первоисточника конфликта.

Межуровневые конфликты между подразделениями производственной иерархии разной принадлежности (между главком и предприятием, между предприятием и его структурным подразделением) считались антисистемными, и все инструменты власти немедленно использовались для того, чтобы эти конфликты ликвидировать вместе с теми структурами, в которых они зародились.

Как результат административного торга и подавления экономико–конфликтных процессов, собственность государства постепенно переходила в руки отраслевых и региональных корпораций, ширились и множились сети неформальных обменных связей. Торговля за ресурсы принимала более открытый характер. Расцвели «серые» и «черные» рынки, через которые перекачивалась возрастающая часть государственных ресурсов. Постепенно обменные процессы вышли из–под контроля, став самоуправляемыми и самодостаточными, что, в конечном счете, привело общество к «перестройке», к необходимости более глубоких преобразований, которые должны были затронуть базовые конструкции сложившейся экономической и политической системы.

Период «перестройки» последовательно разрушил механизмы административного регулирования и торга и запустил стихийные механизмы саморегулирования социально–экономических отношений. Кроме того, политика перестройки ослабила механизмы подавления конфликтов между подразделениями разной уровневой принадлежности, значительно ослабив механизмы подавления одноуровневых конфликтов, традиционных для административного рынка. Не имея стимулов перестройки производства, хозяйствующие субьекты стали использовать экономическую самостоятельность только в интересах увеличения своих сиюминутных доходов. Советские предприятия, накопившие сверхнормативные запасы ценного сырья, использовали кооперативные структуры, чтобы экспортировать сырье и импортировать дефицитные потребительские товары. Различие структур мировых и внутренних цен обеспечивало огромные прибыли. Так зарождались «дикие» экспорт и импорт, распадались прежние связи, развивались бартер и черный рынок, открылись немыслимые ранее возможности «обналичивания» безналичных денег.

Использование наличных рублей в расчетах между предприятиями и обращение долларов на потребительском рынке усложнили контроль государством (в лице Госбанка СССР) за этим процессом, способствуя новой форме проявления социально–экономических конфликтных процессов в политической сфере. Углубились появившиеся разночтения между партийными функционерами, некоторыми руководителями правительства, официальными финансистами, развернулось открытое противостояние с целью ограничить или поставить под контроль доходы кооператоров. Противоречия по поводу экономического видения и конкретных механизмов реформирования советс-

кого общества привели к обострению противостояния внутри политической элиты и к попытке путча в августе 1991 года. Необходимость социально–экономических и политических трансформаций в армянском обществе приобрела ярко выраженный характер, будучи одновременно сопряженной с обострением Карабахского конфликта и началом демократических преобразований политической системы в самой Армении. Таким образом, в период перестройки скрытые противоречия и экономико–конфликтные процессы начали выразительно вырисовываться, а механизм советского патернализма, подвергшись ломке, трансформировался в качественно новый механизм с элементами постсоветского патернализма.

1. *Միրումյան Կ.*, Հայ ազգային մտքի ուսումնասիրության ելակետային մեթոդաբանական հակասությունների մասին // Հայ փիլիսոփայության պատմության մեթոդաբանական հարցեր. Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում: Պրակ 2: Եր., 1995, էջ 29–32:
2. *Аствацатуров С., Баблоян А.*, Типология форм проявления социально–экономических конфликтов в современной Армении: теория и реальность // ԵՊՀ սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի տարեգիրք 2008: Եր., 2009: հ. 97–115:
3. Турецкая версия (работы историков *Имкета Баюра, Шемсидин–Гюналтая, Эсат Ураса* и др.) трактовки исторических событий той эпохи, отмечающая, что «приезжие анатолийские армяне» всегда жили на территории Турции свободно, не подвергались каким–либо притеснениям и, более того, обладали часто большими экономическими ресурсами, нежели местные жители (Արևելագիտական ժողովածու, Եր., 1960, № 1), в рамки исследовательского подхода не легла.
4. *Ղազարյան Հ.*, Արևմտահայերի սոցիալ–տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800–1870 թթ., Եր., 1967, էջ 8:
5. Необходимо отметить, что в некоторых случаях, исходя из собственных интересов, турецкие правители использовали интеллектуальные и экономические возможности армянских специалистов и предпринимателей. Известны фамилии армян, занимавших высокие руководящие должности при турецких султанах. Среди них, например, Арутюн Безчян (торговый поставщик турецкого двора), семья Балянов (главные архитекторы при турецком султане), Дюзяны (купцы амира) и пр. Однако, ни одной из обозначенных фамилий не удалось потомственно сохранить свой политический и экономический статус на протяжении длительного времени.
6. *Розен Д.*, История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году. Часть первая. СПб., 1872. С. 7–20.
7. *Ղազարյան Հ.*, Արևմտահայերի սոցիալ–տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800—1870 թթ., էջ 78–99:
8. Известно, что Османское правительство делало слабые попытки для выгодного использования свободного капитала, поскольку турки мало интересовались подобной деятельностью. Так, в составе, созданного правительством в 1853 году в Стамбуле общества банкиров, трое являлись иностранными подданными, остальные восемь были армянами, а один – греком. Армянский амирайский капитал тесно переплетался с торговым капиталом. Число армянских крупных купцов только в Константинополе доходило до 80–100. Одной из сторон специфического применения амирайского капитала в Турции являлось субсидирование наличным золотом лиц, стремившихся достичь высокого положения путем покупки доходной должности. Состояние самого богатого армянского сарафа насчитывало миллион английских стерлингов (Гукасян В. Константинопольские армяне и национально–просветительское движение 30–60–х годов XIX века. Ер., 1989. С. 39–42).

9. *Ղազարյան Հ.*, Արևմտահայերի սոցիալ–տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800–1870 թթ., էջ 42–44:
10. Մշակ 1889, № 100:
11. Так, Арцруни отмечал, что в качестве основных субъектов, подавляющих национально–освободительную борьбу армянского народа, можно выделить армянских купцов–ростовщиков, высших чиновников–эфенди, обладающих явно протурецкой ориентацией и готовых достичь собственного благосостояния за счет своих соотечественников. Арцруни пишет: «Крупная армянская буржуазия всячески пыталась адаптироваться к существующим порядкам, отвергать революционные настроения в народе, взамен получая мизерные уступки от султана (Մշակ 1878, № 113) ... Армянские эмиры, эфенди и духовники знают, что пока существует турецкое государство, нет необходимости ни в образовании, ни в национальности, ни в профессионализме, ни в гражданских качествах: нужны лишь деньги, благодаря которым можно добиться всего в таком слабом государстве. А деньги они могут нажить и за счет армянских провинциалов» (Там же).
12. *Гукасян В.* Константинопольские армяне и национально–просветительское движение 30–60–х годов XIX века. Ер., 1989. С. 5.
13. Там же: С. 44.
14. Там же: С. 6.
15. Там же: С. 65–66.
16. Там же: С. 216.
17. Такой способ управления в Турции вызывал удивление у многих европейцев, посетивших в эту эпоху турецкие провинции. Так, В. Ланглуа охарактеризовал Зейтунскую форму правления как республиканскую, Э. Реклю называет ее армянской федерацией 6–ти маленьких общин (Մասեաց աղաւնի 1856, № 6; *Ռեկլյու Է.*, Լազիստան, Հայաստան և Քուրդիստան, Վաղարշապատ. Ս. Էջմիածին, 1893, էջ 95).
18. *Ճէրահեան Լ.*, Ժամանակակից ընդարձակ քննական պատմութիւն հայոց, Ա հատոր, Մարսէյլ, 1934, էջ 181–182:
19. *Մանանդյան Հ.*, Հայաստանի քաղաքները 10–11–րդ դարերում, Եր. ՀՍՍՀ ԳԱ, 1981: *Առաքելյան Բ.*, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ., Եր., 1964, էջ 174:
20. Հայ ժողովրդի պատմություն, Հատոր V, Եր., 1974, էջ 37–41:
21. *Առաքելյան Բ.*, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ., էջ 184:
22. *Гукасян В.* Константинопольские армяне и национально–просветительское движение 30–60–х годов XIX века. С. 35.
23. Исторически сложилось так, что деятельность большей части армянского предпринимательства протекала в торгово–промышленных центрах Закавказья – Тбилиси, Баку и Батуми. Статистика свидетельствует, что в конце века 62 % предприятий торговли и промышленности Тбилиси принадлежали армянскому капиталу, его доля в обороте составляла 73 процента. При этом 66 процентов акционерных банков Тбилиси также принадлежали армянскому капиталу. В бакинской нефтяной промышленности с момента ее основания доминировал армянский капитал – из 295 нефтяных скважин Баку в 1879 году армянам принадлежали 155 (Сборник статистических сведений по Закавказскому краю / под ред. Кондратенко Е. Часть 1. Тифлис, 1902). Армянские меценаты основывали в Закавказье и за его пределами школы, типографии, благотворительные общества и больницы.
24. Как отмечает в своих отчетах генерал–адъютант граф Воронцов–Дашков, армяне составляли главную часть служащих на Кавказе чиновников, начальников железнодорожных станций, конторщиков, писцов, вообще интеллигентов; среди них было значительное число кавказских адвокатов и докторов. Кроме того, армяне находились в кавказской администрации и войсках и имели большое влияние. Иногда они появлялись в должностях губернаторов, управляющих государственным имуществом, офицеров, полковников и генералов (Всеподданнейший отчет за 8 лет управления Кавказом Генерал–адъютанта гр. Воронцова–Дашков. СПб., 1913).

25. *Պարսամյան Վ., Հարությունյան Շ.,* Հայ ժողովրդի պատմություն, Եր., 1979, էջ 251–254:
26. Հայ ժողովրդի պատմություն, Հատոր VI, Եր., 1981, էջ 191–194:
27. Армянская революционная Дашнакцутюн: Программа партии. Баку, 1907.
28. *Дживелегов А.* Армяне в России. М., 1906. С. 29–30.
29. Не умаляя важной роли Первой Армянской Республики в становлении современной национальной государственности, ввиду ее краткосрочности этот период в статье не рассматривается.
30. Демирчян К. Советская Армения. М., 1982. *Ղարիբյան Գ.*, Բնակչության կենսամակարդակը և նրա բարձրացումը Սովետական Հայաստանում, Եր., 1972:
31. *Жаров С.* Как разрешаются конфликты батраков и нанимателей: Краткое руководство по разрешению трудовых конфликтов в примирительных комиссиях. Самара, 1925. С. 45.
32. *Прошанов С.* Социально–трудовые конфликты и их изучение в отечественной конфликтологии (исторический аспект) // Индустриальное наследие, материалы научной конференции. Саранск, 2005. С. 414–415.
33. *Радаев В., Шкартан О.* Социальная стратификация. М., 1996. С. 269–270.
34. *Корнаи Я.* Дефицит. М., 1990.
35. *Стариков Е.* Новые элементы социальной структуры // Коммунист, № 5, 1990. С. 31.
36. *Заславская Т., Рывкина Р.* Социология экономической жизни. Очерки теории. Новосибирск, 1991.
37. *Заславская Т.* Трансформация российского общества как предмет мониторинга// Экономические и социальные перемены. Мониторинг общественного мнения. № 2, 1993. С. 3–4.
38. См.: *Корнаи Я.* Указ. работа.
39. *Coleman J.* Power and the Structure of Society. N.Y.: Norton, 1974, p. 27–37.
40. *Радаев В., Шкартан О.* Социальная стратификация. С. 274.
41. Через систему корпоративной принадлежности открывался доступ к торгу по поводу базовых форм вознаграждений или привилегии и таких сопутствующих льгот, как зарубежные командировки, путевки в санатории, доступ к ведомственным больницам и детским садам, столовым и библиотекам, ведомственным магазинам и хорошему жилью. Проявляя свою лояльность по отношению к существующему порядку вещей, можно было оказаться первым в очереди при распределении дефицитных благ.
42. *Радаев В., Шкартан О.* Социальная стратификация. С. 281–282.

КЛАССИФИКАЦИЯ СИНТАКСИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ РУССКОГО ЯЗЫКА

Дашян Н. А.

Актуальной проблемой общей теории фразеологии, важной и для настоящего исследования, является вопрос о выделении отдельных фразеологических уровней, в данном случае – уровня синтаксической фразеологии.

При изучении синтаксических фразеологизмов (далее СФ) вопрос об их классификации оказывается важным, поскольку это способ постижения объекта исследования. В русистике исследования синтаксических фразеологизмов восходят к работам Н.Ю. Шведовой. В своей известной монографии «Очерки по синтаксису русской разговорной речи» она выделяет в рамках русской разговорной речи «шаблонные фразы», в основе которых «лежит определенная модель, специфика которой по сравнению со свободным построением состоит в ограниченной возможности словесного наполнения одного из формообразующих элементов или во фразеологическом характере самой этой модели»[1]. Н.Ю. Шведова разделяет подобные построения на четыре группы:

1. построения, формирующиеся путем разного вида соединений полнозначных слов: ***запрягать не запрягали; план планом; спросить спрошу***.
2. построения, представляющие собой соединения знаменательного слова с частицей: ***Погода как погода! Работать так работать! Ты да не поймешь? Вот девушка!***
3. построения с междометиями и междометными сочетаниями: ***Ох эти кумушки!; Ай да дочка! Ну и дурной ты!***
4. фразеологизированные построения: ***Что за церемония!; Чай не в чай; Какая его жизнь!***

По мнению М.В. Всеволодовой, первые три группы фразеологизированных построений во многом обладают теми же особенностями, что и последняя. «Нам представляется, что выделенные на грамматической основе три группы в целом, т.е. по признаку структурно–семантической целостности характеризуются так же, как и фразеологизированные построения, и можно было бы объединить все четыре группы под общим названием фразеологизированных построений»[2].

В продолжение классификации, предложенной Н.Ю. Шведовой, В.Ю. Меликян по принадлежности обязательного опорного компонента синтаксического фразеологизма к той или иной части речи предлагает также фразеосхемы с обязательным опорным компонентом, выраженным:

1. союзом: ***Нет чтобы помолчать! Люди как люди!***
2. предлогом: ***Праздник не в праздник!; Веселье не в веселье!***
3. местоименными словами: ***Чем не богатырь!; Что за манеры!; Всем бандитам бандит!***

Однако, говорить о лексико–грамматическом статусе обязательного опорного компонента в составе синтаксического фразеологизма не корректно, так как лексические элементы, составляющие его, как правило, десемантизируются в лексическом и грамматическом аспектах. Поэтому подобный анализ приемлем лишь в этимологическом плане[3].

Рассмотрим классификацию аналогичных конструкций, предложенную Н.Ю. Шведовой, построенную на основе разделения синтаксических фразеологизмов на три группы по степени нарушения современных синтаксических норм:

1. конструкции, образование которых обусловлено немотивированным с точки зрения современного языка сочетанием компонентов: ***Нет, чтобы подумать!; Чем не жених!; Что за церемонии!*** и др.
2. конструкции, формы которых легко могут быть объяснены существовавшими, но изменившимися или устаревшими нормами. «Формальные связи незаменяемого компонента с соответствующей категорией слов не утрачены»[4]: ***Что так то так!; На то и война мастер!*** и др.
3. конструкции, образование которых мотивировано правилами русского языка, но в то же время включающее в свой состав компонент с частично изменившимся значением, хотя и не утративший связей с соответствующим грамматическим классом: ***Хорош вечер! Ну и погода! Какая его жизнь!*** и др.

Как видим, данная классификация строится на основе учета двух факторов: степени переосмысления обязательного опорного компонента и наличия аграмматичных явлений в структуре синтаксических фразеологизмов.

Для разграничения данных разновидностей синтаксических фразеологизмов В.Ю. Меликян предлагает использовать следующие термины: 1) фразеосхемы–сращения, 2) фразеосхемы–единства, 3) фразеосхемы, строящиеся по живым синтаксическим моделям, которые отличаются друг от друга степенью фразеологизации[5]. Возможность выделения фразеосинтаксических разрядов в сфере синтаксических фразеологизмов свидетельствует о том, что представление о фразеологических разрядах шире, чем «разрядность» лексических фразеологизмов. Транспонирование идеи В.В. Виноградова на синтаксис способствует дальнейшему ее развитию[6].

В качестве объекта исследования мы выбрали синтаксические фразеологизмы–модели простого предложения[7].

Особенности семантики и структуры синтаксических фразеологизмов, генетически восходящих к простому предложению, раскрываются в работах Н. Ю. Шведовой, Д. Н. Шмелева, М. В. Всеволодовой, В. Ю. Меликяна, А. В. Величко, Л. А. Пиотровской, И. Н. Кайгородовой, Лим Су Ена и др.

Фразеосинтаксическая схема – это коммуникативная предикативная единица синтаксиса, представляющая собой определяемую и воспроизводи-

мую несвободную синтаксическую схему, характеризующуюся наличием диктумной и модусной пропозиции, выражающая членимое понятийное смысловое содержание (то есть равное суждению), обладающая грамматической и лексической частичной членимостью, проницаемостью, распространяемостью, сочетающаяся с другими высказываниями в тексте по традиционным правилам и выполняющая в речи эстетическую функцию[8].

Согласно современным исследованиям фразеологизированного простого предложения, в классе фразеосинтаксических схем можно выделить три разряда: фразеосхемы–сращения, фразеосхемы–единства и фразеосхемы–сочетания (строящиеся по живым синтаксическим моделям), которые отличаются степенью фразеологизации[9].

Исследование велось в двух направлениях: во–первых, мы представляем структурные типы (характеристики) синтаксических фразеологизмов и фразеологизированных построений, учитываем свойства формальной устроенности данного типа СФ и ее разновидности; во–вторых, рассматриваем выражаемый ими смысл при функционировании в дискурсе – связном тексте и диалоге, учитываем семантические особенности. В данной статье попытаемся совместить семантическую классификацию СФ, предложенную А.В. Величко[10], и рассмотреть проанализированные СФ с точки зрения степени их фразеологизации и отнести к разрядам: фразеосхем–сращений, фразеосхем–единств и фразеосхем–сочетаний.

1. **Фразеосхемы–сращения**. Первую группу построений составляют собственно фразеологизированные синтаксические конструкции, в которых сочетания компонентов не отражают существующих типов синтаксических связей и являются в современном языке немотивированными. Обязательный опорный компонент полностью лишен своих прямых категориальных значений, т.е. этимологическая связь с его прямым значением неактуальна. Это наиболее яркий вид фразеологизированных конструкций, собственно фразеологизмы.

«Чем не + N1 [Ad, Adv](?)!» Структурные характеристики: В.Ю. Меликян относит данную конструкцию ко 2–ой группе, к фразеосхемам–единствам, т.е. к построениям, формы которых легко могут быть объяснены существовавшими, но изменившимися или устаревшими нормами. Н.Ю. Шведова же считает, что сочетания компонентов в данных конструкциях с точки зрения действующих синтаксических норм являются немотивированными.

Обязательный опорный компонент – *чем не*. *Чем* всегда находится в начале конструкции. «Его причинное (исходно–объектное) значение для современного языкового употребления полностью утрачено; соответственно ослаблено, затемнено и категориальное – собственно–указательное его значение»[11]. Как указывает Н.Ю. Шведова, связь компонентов внутри предложения является совершенно немотивированной. По мнению же В.Ю. Меликяна, слово *чем* в составе этого сочетания десемантизировано, однако обнаруживает генетическую связь с местоименным значением (*–Чем это тебя? – Мячом*). Отношения между элементами данного построения неактуальны, однако мотивированы с точки зрения современных синтаксических норм производящей вопросительной синтаксической конструкцией, например: – ***Чем не жених*** *правая рука Жириновского, его теневой министр иностранных дел А. Митрофанов?* («Комсомольская правда»).

Второй компонент конструкции – имя существительное или прилага-

тельное в именительном падеже, или наречие. Имя существительное лексически свободно. Здесь в качестве компонента N1 [Adj, Adv] выступают немаркированные имена и конкретного, и абстрактного значения, в частности, предметные и событийные имена: ***Чем не подарок!; Чем не отдых!***

В этой модели, кроме N1, могут выступать имя субъекта типа *он, ты, это* и имя воспринимающего субъекта типа *вам, тебе*. Эти компоненты находятся в интерпозиции между *чем* и *не*:

- *— Кого тебе еще нужно?* ***Чем он тебе не*** *муж?* (И.Тургенев).
- ***Чем это не символ*** *успешного синтеза разных культур!* («Труд—7»).
- *А если этим газетам еще и 90 лет,* ***чем это не урок*** *истории?* («Комсомольская правда»).

Порядок следования компонентов неизменен. СФ имеет парадигму, включающую форму настоящего, прошедшего, будущего времени и сослагательного наклонения: *Чем был не подарок!; Чем был бы не подарок!; Чем не подарок будет!*

Возможно присоединение инфинитива к имени в качестве распространителя имени признакового значения типа «возможность»: *... но и купить, не дожидаясь, пока «картинки с выставки» появятся в наших магазинах. Ну чем не* ***возможность обзавестись*** *косметикой действительно мирового класса?* (Московский Комсомолец).

Семантика модели: Семантика этого СФ выражает полное соответствие предмета (или лица), уверенное утверждение, оценку предмета речи как полностью соответствующего представлениям о нем, иногда в сочетании с удивлением, неодобрением и используется в диалогах, при утверждении чего—либо мнения. При этом важно отметить, что это соответствие представлению далеко не обозначает соответствие норме, идеалу. То есть данное значение всегда обосновано на «мнении говорящего». «В силу этой семантической специфики данный фразеологизм часто употребляется, когда говорящий хочет убедить своего собеседника в верности своего мнения»[12]. Аргументация мнения говорящего содержится до или после данного фразеологизированного высказывания. Модель чаще всего представлена в риторических вопросах. Приведем примеры:

- *Саша сначала отказ отослала,*
  Да уж потом нам письмо показала.
  Мы уговаривать: ***чем не жених?***
  Молод, богат, да и нравом—то тих. (Н. А. Некрасов. Саша).
- *Ну* ***чем не приключение*** *в стиле «Иронии судьбы»?* («Труд—7»).
- *Они случайно столкнулись на аллее: он, смуглый усач, и она — беленькая, худенькая, голубоглазая. Ну* ***чем не начало для художественного фильма****?* («Московский Комсомолец»).
- *...москвичу переулки и закоулки, а заодно и почерпнет немало интересных сведений о московской истории. Ну* ***чем не урок*** *москвоведения прямо на дому?* («Московский Комсомолец»).
- ***Чем не след*** *от посадки огромной «летающей тарелки»?* («Комсомольская правда»).
- *— Получается, что нас поддерживают почти 29 процентов.* ***Чем не показатель!*** *Поэтому шествие все же будет* («Известия»).
- *«Роскомнаследие» —* ***чем не название*** *для федерального комитета охраны*

памятников, создания которого десятилетиями ждет общественность («Известия»).

- *Порядок, мир...* ***Чем не отрада?*** *Но отчего вдруг вспомнил я Страничку из судеб Царьграда* (К.К. Случевский. Песни из уголка).

2. Фразеосхемы–единства. Данную группу фразеосинтаксических схем составляют построения, в которых «...отношения между формирующими их компонентами отражают понятные носителям современного языка, но изменившиеся или устаревшие формы»[13]. Обязательный опорный компонент в таких конструкциях сохраняет этимологические связи с определенным классом слов, на основе которого он и был сформирован.

«Что за + N1(?)!»

Структурные характеристики: Обязательный опорный компонент – *что за*. Он десемантизирован, однако, этимологически связан с сочетанием вопросительного местоимения *что* с предлогом *за*, которое обозначает «вопрос о предмете, явлении, признаке, качестве, свойстве чего–либо». Синтаксические отношения неактуальны, но мотивированы вопросительной конструкцией, например: – *Что за автомобиль у тебя? – Мерседес.* (Из разговорной речи). Второй компонент фразеосхемы – имя существительное в именительном падеже; лексически свободен. Позиция существительного может быть занята, с одной стороны, именем маркированным в плане оценки: *прелесть, красота, глупость, дурак*, а с другой, немаркированным: *воздух, жизнь, погода, книга, человек*. Это различие принципиально важно, поскольку оно определяет функцию компонента N_1 в предложении[14]. Маркированные имена в предложениях представляют собой предикат, то есть характеристику говорящим некоторого денотата, а немаркированные имена есть сам референт, т.е. то, что говорящий характеризует. Так, предложение ***Что за прелесть!*** Имеет смысл *«Кто–то (что–то) прелестный»*, тогда как ***Что за воздух!*** Имеет смысл *«Воздух свежий»*. Слово *прелесть* выступает как семантический предикат, а слово *воздух* играет роль семантического субъекта. «С точки зрения членопредложенческого статуса слова типа *прелесть* занимают позицию сказуемого, а слова типа *воздух* – позицию подлежащего»[15]. Порядок следования компонентов неизменен. Парадигма четырехчленна (настоящее, прошедшее, будущее время, сослагательное наклонение): *Что за деньки (были, будут, были бы)!* Распространяется за счет компонентов, называющих субъекта состояния или обладания: *Что* ***у тебя*** *за настроение!*. Отрицание не допускается.

Семантика модели: Конструкция многозначна. СФ может выражать как положительную, так и негативную оценку, что определяется семантикой существительного.

а) «положительную оценку предмета речи, одобрение, похвалу, восхищение и т.п.»: *И встречалась нам императрица Мария Федоровна. Она ко мне подошла и сказала:* ***Что за прелестный ребенок!*** («Московский Комсомолец»); *И я сказал им: «****Что за знаменательный день!*** *Будучи осужден сперва на лагерь, потом на вечную ссылку...»* («Аргументы и факты»).

б) «негативную оценку предмета речи, неодобрение, порицание, возмущение и т.п.»: *Даша сказала:* ***Ах, что за лампа!*** *Она давно не работает, я ее засунула под диван* (В. Панова. Спутники); *не хочу я ни судить, ни*

прощать вас; ***что я за судья?*** (А. Островский. Без вины виноватые).

Лингвисты уделяют внимание в основном такой модели, в которой за модулем “что за” следует только именительный падеж имени существительного. Материал подтверждает, что данная модель оказывается самым распространенным видом этого типа СФ. Эта модель является основной, но не единственной. Корпус примеров позволил выделить следующие семь структурных разновидностей данной модели:

1. **«Что за + (Adj) N»:** ***Что за глупость; Что за чудесная погода; Что за беда!***
2. **«Что за + (Adj) N+S»:** ***Что за прелесть Наташа; Что я за дурак; Что за чудесный был парк.***
3. **«Что за + (Adj) N+ Inf»:** ***Что за глупость спать; Что за дурацкая мысль поехать туда.***
4. **«Что за + (Adj) N+Vf»:** ***Что за цветы растут в этом парке; Что за красивая картина висит на стене.***
5. «**Что за + рема**» – «цитация компонентов предшествующей реплики собеседника, независимо от их формального устройства»[16]: ***Что за рано; Что за вру; Что за после двух.***

3. Фразеосхемы, строящиеся по живым синтаксическим моделям. В третью группу относятся «конструкции, образованные в соответствии с действующими синтаксическими нормами, но включающие в свой состав в качестве незаменяемого компонента такие слова или сочетания, в которых, при сохранении категориальных значений, в той или иной степени ослабляется конкретное лексическое значение; такие слова и сочетания становятся обязательным формантом предикативной единицы определенного модального значения»[17].

«Ну [ах, ох, эх, ай <да>, уж] + и + N1 [V finit, Adj1,Adv] + <же>!»

Структурные характеристики: В роли опорного компонента выступает междометие (изолированно или в сочетании с частицей *и*). Его прямое значение актуально, однако переориентировано с оценки ситуации общения, собеседника или его слов на оценку предмета речи. Иначе говоря, оценка относится не к отдельным элементам высказывания, а к содержанию всей конструкции в целом. Второй компонент конструкции представлен парадигмой имени существительного и прилагательного в именительном падеже, личной формы глагола, а также наречием, которые свободно лексически варьируемы. Порядок следования компонентов неизменен, но может активно осложняться переменными модальными элементами, например, частицами, усиливающими то или иное значение высказывания. Предложение имеет четырехчленную парадигму: настоящее, прошедшее, будущее время, сослагательное наклонение: *Ну и погода (была, будет, была бы)!* Отрицание не допускается. Распространяется ограниченно.

Семантика модели: Фразеологизированная конструкция многозначна и способна выражать следующие значения:

а) «удивление, положительную оценку в сочетании с восхищением, радостью и т.п.»: ***Ну и была ж свинья*** *– прямо лев!; И опять же – южный темперамент.* ***Ну и глаза!*** *Большие и бархатные. У всех южных людей большие и красивые глаза* (В.Токарева. Своя правда).

б) «удивление, негативную оценку предмета речи в сочетании с неодобрением, порицанием, возмущением и т.п.»: ***Ну, дом! Ну, хозяйство!***

Ну, уж ночка! *Страх!* (В.Токарева Своя правда)*; — А ты значешь, что случилось? — Не. —* ***Ну и дура!*** *— сказала Нинка и, оттолкнув Раису, выскочила наружу* (В. Войнович).

в) «высокую степень проявления интенсивности какого—либо признака в сочетании с различного рода эмоциями»: ***Ну, уж и рада же я****, что увидела вас!;* ***Ой, и вредные пацаны****, дали им волю...;* ***Эх, и саданули*** (Из разговорной речи).

Междометие не является опорным структурообразующим компонентом фразеологизированной синтаксической конструкции в случае, когда выполняет лишь вспомогательную функцию субъективно—модальной характеристики содержания отдельных элементов высказывания: *—* ***Ах да!*** *— вдруг хлопнул себя по лбу Свежевский, — я вот болтаю, а самое важное позабыл вам сказать.*

В результате исследования мы пришли к выводу, что фразеосхемы первой группы непроизводны в силу неактуальности связи с производящей синтаксической конструкцией и прямым значением обязательного опорного компонента. Оторвавшись от мотивирующей их базы, они становятся полностью аграмматичными, поэтому прямое прочтение таких синтаксических построений невозможно.

Фразеосхемы же второй группы допускают прямое прочтение в силу актуальности правил их синтаксической организации, что свидетельствует о наличии у них связи с производящей синтаксической конструкцией и о их производности. Они построены грамматически правильно, однако в них могут присутствовать отдельные элементы аграмматичности, которые занимают факультативное положение и объясняются существующими правилами синтаксической организации предложения. Подобные фразеосхемы употребляются во вторичном значении (например, вопросительная синтаксическая конструкция в роли повествовательной)[18]. Обязательный опорный компонент, как правило, десемантизирован, однако связь с его исходным значением актуальна. Таким образом, по справедливому замечанию Н.Ю. Шведовой, «синтаксические значения здесь являются вполне современными, но лексические значения образующих сочетание слов ослаблены, «отодвинуты»»[19]. Фразеосхемы третьей группы строятся по живым синтаксическим моделям. Аграмматичные элементы отсутствуют полностью, однако синтаксические отношения в них незначимы. Обязательный опорный компонент употребляется в прямом или переносном значении при возможной его частичной десемантизации. Элемент производности, присутствующий в таких построениях, относится в основном к их опорному компоненту, который претерпевает определенные семантические преобразования при вхождении в состав фразеосхемы. Эти преобразования связаны с обобщением его семантики и ее распространением на содержание всего высказывания в целом.

Степень фразеологизации (идиоматичности, нечленимости) максимальна в построениях первой группы, меньше — во второй, еще меньше — в третьей.

Общее количество фразеосинтаксических схем достигает примерно 50 конструкций. Самой многочисленной является вторая группа фразеосхем — фразеосхемы—единства, наименее — фразеосхемы—сращения.

1. *Шведова Н. Ю.* Очерки по синтаксису русской разговорной речи. М., 2006. С. 10.
2. *Всеволодова М.В., Лим Су Ен.* Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов: на материале синтаксических фразеологизмов со значением оценки. М., 2002. С. 9.
3. *Меликян В.Ю.* Актуальные вопросы синтаксиса русского языка: Теория нечленимого предложения. Ростов н/Д., 2002. С.120.
4. *Шведова Н. Ю.* Указ. работа. С. 269–270.
5. *Меликян В.Ю.* Указ. работа. С.121.
6. *Меликян В.Ю., Остапенко А.И.* Словарь фразеологизированных сложноподчиненных предложений русского языка. Ростов н/Д., 2005. С. 8.
7. См.: *Шмелев Д.Н.* Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. М., 1976; *Кайгородова И.Н.* Проблемы синтаксической идиоматики. Диссертация доктора филологических наук. Волгоград, 1999.; *Пиотровская Л.А.* Лингвистическая природа эмотивных высказываний. Диссертация доктора филологических наук. СПб, 1995.
8. *Меликян В.Ю.* Указ. работа. С.116.
9. Там же.
10. *Величко А.В.* Синтаксическая фразеология для русских и иностранцев. М., 1996. С. 26.
11. *Шведова Н. Ю.* Указ. работа. С. 270.
12. *Всеволодова М.В., Лим Су Ен.* Указ. работа. С. 129.
13. *Шведова Н. Ю.* Указ. работа. С. 276.
14. *Всеволодова М.В., Лим Су Ен.* Указ. работа. С. 27.
15. Там же. С. 28.
16. Там же. С. 89.
17. *Шведова Н.Ю.* Указ. работа. С. 278.
18. *Меликян В.Ю.* Современный русский язык. Синтаксис нечленимого предложения. Ростов на Дону, 2004. С. 9.
19. *Шведова Н.Ю.* Указ. работа. С. 279.

ОПТИМАЛЬНЫЙ ВЫБОР БАНКОВСКОГО ВКЛАДА
(на примере банков Армении)

Саакян Д., Арутюнян А.

В статье анализируется эффективность вложения средств в банки. Как известно, на принятие решения о вложении средств в банк влияют значение процентной ставки, частота начисления процентов и их капитализация, срок, а также валюта вклада. Предлагается формула, которая позволяет клиентам банка сравнить доходность депозитов с разными условиями и выбрать наиболее выгодные. Рассчитан практический пример оценки эффективности вкладов по условиям, предлагаемым армянскими банками.

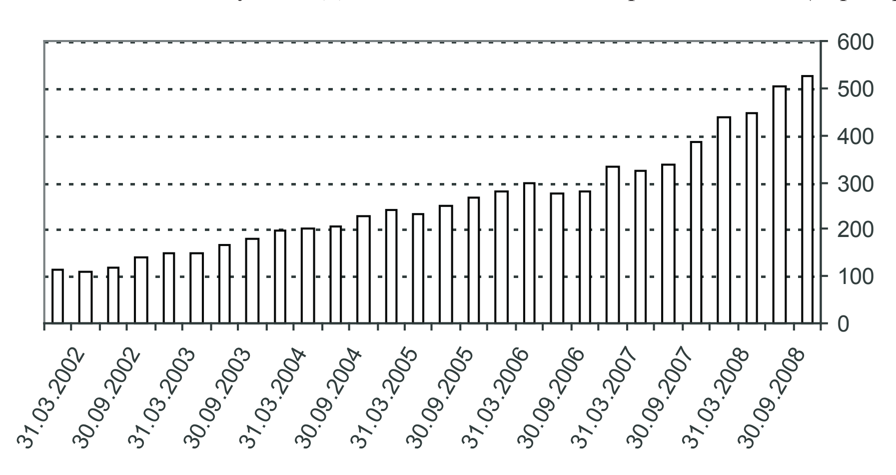
Каждый человек в жизни сталкивался с двумя трудностями, связанными с деньгами. Во—первых, как их получить, во—вторых, как ими распорядиться. Речь идет о денежных суммах, направляемых на инвестирование и сбережения. Одним из наиболее популярных способов распоряжения излишними деньгами является банковский депозит. Однако на современном этапе развития рыночных отношений, всюду можно наткнуться на различные предложения по размещению средств.

Одной из существенных предпосылок экономики как науки, является предположение о том, что экономический субъект, в данном случае, потенциальный вкладчик, действует рационально. В качестве критерия рациональности рассмотрим наибольшую доходность размещенных средств. В качестве объекта исследования выступают конкретные банковские предложения на армянском рынке во втором полугодии 2008 года.

Банковский депозит является одним из простейших банковских продуктов и может быть использован любым гражданином, несведущим в сфере финансов. Об актуальности данной финансовой операции свидетельствует тот факт, что на протяжении последних четырех лет количество вкладчиков удвоилось (достигнув почти 1 млн. человек), то есть около 30 % населения Армении. Однако, этот показатель не является достаточным, кроме этого, на хранение сбережений в виде депозитов направляется в среднем порядка 20 % приходящегося на душу ВВП[1].

Суммарный показатель обязательств перед клиентами всех действующих на территории РА банков за третий квартал 2008 года составил 524 308 639 тыс. драм, что по сравнению с предыдущим периодом демонстрирует рост в 4 % (Рисунок 1). В связи с мировым финансовым кризисом заметно снижение уровня доверия населения к банковской сфере в целом, что отражается замедлением роста объемов привлекаемых депозитов.

Рисунок 1. *Динамика обязательств перед клиентами (млрд. драм)*[2]

Несмотря на присутствие многих игроков на банковском рынке и соблюдение критериев конкурентного рынка, их доли распределены неравномерно. Так, на рынке выделяются лидеры по привлеченным от клиентов средствам, в их число входят HSBC– Армения, Аршининвестбанк, Юнибанк, ВТБ–Армения и Конверсбанк (Таблица 1). Можно сказать, что эти банки уже завоевали свою долю рынка. В то же время на рынке действует ряд банков, доля привлеченных средств которых незначительна, около 1 % от общего объема средств.

Таблица 1 *Доля банков в обязательствах перед клиентами*[3]

	Сентябрь 2008	Июнь 2008	Март 2008	Декабрь 2007	Сентябрь 2007	Июнь 2007	Март 2007
HSBC–Армения	16,6%	16,0%	17,7%	18,7%	14,7%	14,9%	16,6%
Ардшининвестбанк	16,4%	14,9%	14,5%	14,0%	14,3%	15,4%	16,4%
Конверсбанк	9,5%	8,2%	8,3%	9,3%	7,4%	7,8%	9,5%
Юнибанк	9,5%	9,0%	9,7%	8,4%	8,9%	9,0%	9,5%
БТБ_Армения банк	7,5%	12,5%	9,2%	6,5%	6,4%	6,1%	7,5%
АСВА–Кредит агриколь банк	5,7%	5,1%	5,8%	5,7%	6,0%	6,1%	5,7%
Армбизнесбанк	5,0%	3,9%	4,4%	5,0%	4,6%	3,5%	5,0%
Арцахбанк	4,9%	4,2%	4,1%	3,8%	4,6%	4,5%	4,9%
Армэкономбанк	4,4%	4,1%	3,8%	4,9%	7,6%	7,4%	4,4%
Америабанк	4,3%	3,5%	2,4%	2,1%	1,3%	1,7%	4,3%
Банк Анелик	3,5%	3,4%	3,6%	3,1%	3,2%	4,2%	3,5%
Арэксимбанк	3,4%	3,1%	2,8%	3,7%	3,2%	3,0%	3,4%
Инекобанк	3,4%	3,2%	3,4%	3,7%	3,1%	3,2%	3,4%
Арарат банк	2,6%	2,9%	3,7%	4,0%	2,3%	2,2%	2,6%
Армсвисбанк	1,8%	1,5%	1,3%	1,6%	1,6%	0,7%	1,8%
Армянский банк развития	1,7%	1,5%	1,4%	1,5%	1,6%	1,4%	1,7%

Банк Каскад	1,5%	1,0%	1,1%	1,1%	1,0%	1,2%	1,5%
Банк Прометей	0,9%	0,9%	1,0%	1,0%	1,1%	0,9%	0,9%
Банк Меллат	0,4%	0,5%	0,6%	0,6%	1,0%	1,4%	0,4%
Библос Банк Армения	0,4%	0,4%	0,5%	0,5%	0,5%	0,4%	0,4%
ПроКредит банк	0,3%	0,2%	0,1%	0,0%	0,0%	0,0%	0,3%
ВТА Инвестбанк	0,2%	0,5%	0,8%	0,9%	1,0%	0,4%	0,2%

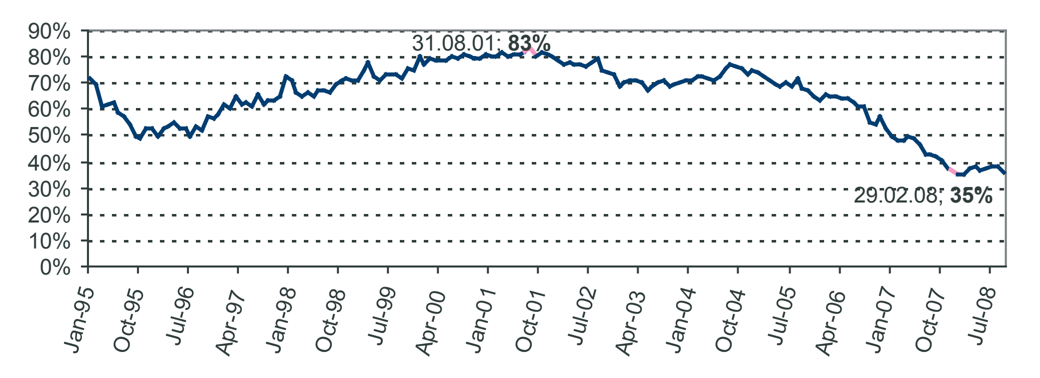
Важнейшей характеристикой, которая служит ориентиром для вкладчиков, является процентная ставка. Общепринято, что чем больше сумма вклада и чем на больший срок она передается в распоряжение банка, тем выше бывают начисляемые проценты, т.е. доход вкладчика. Фактор выплат процентных платежей действует обратным образом: если выплата осуществляется с периодичностью, большей, чем срок вклада, то процент будет ниже, чем по аналогичному вкладу с выплатой процентов в конце срока действия депозита.

Что касается параметра валюты вклада, то его влияние может меняться во времени.

В зависимости от наличия иностранной валюты в экономике, она может находиться как в избытке, так и в дефиците. Насыщенность национальной экономики иностранной валютой можно измерить различными показателями.

Рассмотрим уровень депозитов в иностранной валюте по отношению к общим депозитам. Статистика этого показателя, изображенная на Рисунке 2, демонстрирует как менялось соотношение депозитов в национальной валюте и валютных депозитов, начиная с 1995 г. Вплоть до недавнего времени валютные вклады занимали лидирующую позицию. Максимальное значение зафиксировано в 2001 г. на уровне 83 %. В последнее время, уровень долларизации упал до 35–40 %, уступив вкладам в драмах. Отчасти это связано с укреплением национальной валюты по отношению к иностранным, что заставило вкладчиков выразить свое недоверие к валютным вкладам.

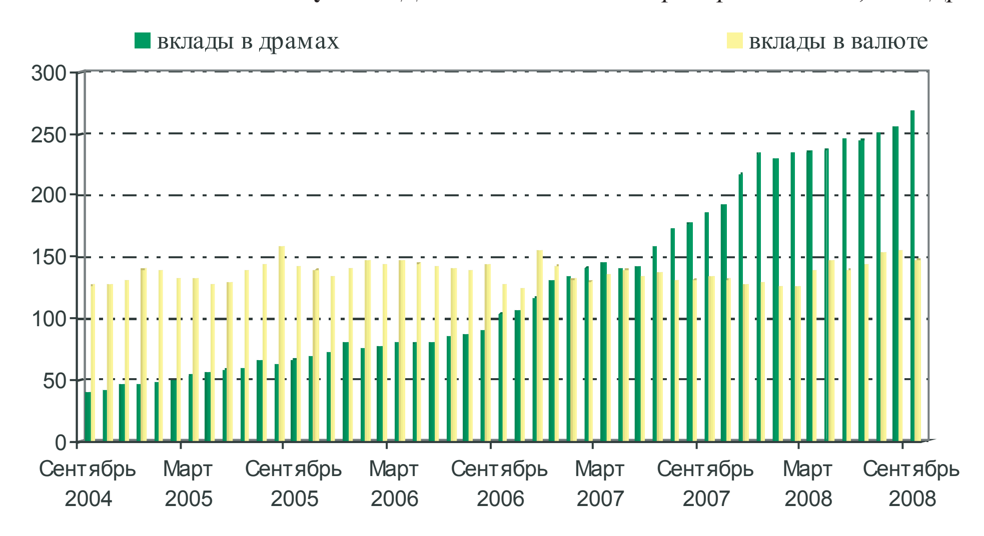
Рисунок 2. *Доля валютных депозитов в общем объеме*[4]

Однако, если рассмотреть номинальные значения привлеченных средств по критерию валют, картина меняется (Рисунок 3). А именно, вклады в инвалюте почти не сократились количественно, в то время как драмовая доля

депозитов резко возросла, за счет чего и упала долларизация. Причиной этому явлению может служить эффективность валютных депозитов, удовлетворяющая потребностям вкладчиков.

Рисунок 3. *Динамика вкладов по критерию валюты, млн. Драм*[5]

Термин "долларизация" употреблен не случайно, поскольку, как и в большинстве постсоветских стран, доллар до сих играет немалую роль, по крайней мере как резервная валюта. Однако доллар не является единственной альтернативой национальной валюте, он занимает в среднем 75 % корзины валютных депозитов, остальные 25 % между собой разделяют евро и рубли. С другой стороны, доллар и евро увеличивают свои доли за счет остальных валют, так в августе 2008 г. 83 % валютных депозитов составляли долларовые депозиты, 17 %– приходилось на долю депозитов в евро.

Как и следовало ожидать, среди нерезидентов предпочтения распределились в пользу валютных вкладов (порядка 80 %). Среди средств, полученных от резидентов, почти поровну распределились депозиты до востребования и срочные вклады.

Одним из показателей качества депозитов в банке, является средний срок привлеченных средств. Чем эффективнее работает банк и экономика в целом, тем длиннее должен быть этот срок. В расчете не были учтены средства до востребования, так как их срок близок к нулю. Если рассчитать средневзвешенный срок вложенных средств в драмах, в качестве весов, учитывая объемы вкладов, получается более 200 дней. В случае же с вкладами в инвалюте: по долларовым вкладам – более 640 дней, а по вложениям в евро около 320 дней. При этом, средневзвешенный объем вложений составляет 3.6 млрд. драм, 10 млн. долларов и 1 млн. евро. Средний объем депозитных вложений за год со стороны физических лиц приближается к 5.5 млрд. драм.

В банковском секторе усилилась конкуренция за денежные ресурсы. Банки стремятся привлечь максимальное количество вкладчиков, обещая все большую доходность своих депозитов. Перед вкладчиками возникает проблема выбора. Прежде всего, стоит рассмотреть все предложения, действующие

на рынке. В том случае, если у вкладчика сбережения диверсифицированы по срокам, валютам и даже объемам, он может позволить себе выбрать наиболее выгодные условия. «Начинающим» вкладчикам лучше будет сначала выделить те предложения, которые соответствуют их возможностям, и только после этого выбрать наиболее выгодные.

Рассмотрев Таблицу 2, можно заметить сильный разброс процентных ставок по банковским вкладам. Это свидетельствует об изменчивости финансового рынка, в случае когда банки по–разному реагируют на экономическую ситуацию в стране. Представлены некоторые действующие на рынке предложения по мере убывания доходности. Каждый банк предъявляет свой спрос на средства населения, что и находит выражение в предлагаемых ставках. Немаловажную роль при этом играет и периодичность начисления процентов.

Таблица 2. *Некоторые депозитные схемы, предлагаемые на армянском рынке*[6]
Рейтинг актуален на ноябрь 2008 года.

Банк	Вклад	Ставка	Срок, мес.	Валюта	Начисление
Арарат банк	Срочный	10,5%	12	AMD, USD	в конце
Инекобанк	Standart	10,0%	12	AMD	в конце
Инекобанк	Standart	9,5%	12	AMD	ежемес.
Арэксимбанк	Classic	9,4%	12	AMD	ежемес.
Арэксимбанк	Classic	9,2%	12	USD	ежемес.
Инекобанк	Standart	9,0%	12	USD	ежемес.
Арэксимбанк	Classic	8,8%	3	AMD	ежемес.
Арэксимбанк	Classic	8,6%	1	AMD	ежемес.
Арэксимбанк	Classic	8,6%	6	USD	ежемес.
Армянский банк развития	Universal	8,5%	12	EUR	в конце
Армэкономбанк	Срочный	8,5%	12	USD	ежемес.
Банк Прометей	Срочный	8,0%	6	AMD, USD	в конце
...	...	...	...	...	...
Банк Каскад	Срочный	2,0%	1	EUR	в конце
Банк Меллат	Срочный	1,75%	12	EUR, USD	ежедневно
HSBC–Армения	Standard	1,5%	1	AMD	в конце
HSBC–Армения	Standard	1,25%	3	EUR	в конце
Банк Меллат	Срочный	1,0%	1	EUR, USD	ежедневно

Актуальным становится вопрос о сравнении различных депозитов и о расчете их реальной доходности. Выбирая тип вклада, первое, что мы видим– годовая процентная ставка. Ошибочно полагать, что реальный доход, который будет получен к концу финансовой операции, будет именно на этом уровне. Эту схему также называют «сложные проценты» или «проценты на проценты».

В качестве наиважнейшего критерия определения наилучшей депозитной программы является эффективная процентная ставка. Она проста в понимании и легко может быть рассчитана. Посредством измерения депози-

тов через эффективную ставку они сводятся к единой основе, уравниваются. Постановление ЦБ предписывает армянским банкам сообщать вкладчикам именно годовые ставки депозитов, в том числе и для краткосрочных депозитов, например на месяц или полгода. Важнейшей сферой использования эффективных ставок остается защита интересов потребителей .

Если проценты будут начисляться чаще одного раза в год с капитализацией, то эффективность вклада будет выше заданной ставки. Вообще, чем выше периодичность выплат, тем выше эффективная процентная ставка. Если капитализация процентов происходит только в конце года, то периодичность начисления процентов не влияет на годовую эффективность вклада.

При расчете эффективных ставок применяются 2 метода:

- Эффективные процентные ставки считаются годовыми согласованными (Agreed Annualized Interest Rates, AAR), поскольку при их расчете учитываются такие условия размещения вклада, как периодичность процентных выплат, т.е. используется метод сложных процентов,

$$X = \left(1 + \frac{r_{ag}}{n}\right)^{n} - 1$$

где X – рассчитанная эффективная процентная ставка,
r_{ag} – установленная простая процентная ставка,
n – количество начислений (капитализаций) в течение года.

- Основанный на финансовом анализе подход подробно определенных эффективных ставок (Narrowly Defined Effective Rates, NDER),

$$A = \sum_{n=1}^{N} \frac{CF_n}{(1+i)^{\frac{D_n}{365}}} = \sum_{n=1}^{N} \left(CF_n * (1+i)^{\frac{D_n}{365}}\right)$$

где i– искомая подробно определенная ставка,
CF_n – n–ый денежный поток с точки зрения вкладчика,
N– количество денежных потоков,
A– сумма первоначального вклада,
Dn – период получения n–го денежного потока, выраженный в днях, прошедших с первого потока, т.е. размещения вклада.

В отличие от согласованной эффективной ставки, подробно определенная ставка может быть рассчитана и в случае платежей с нерегулярной периодичностью. Данная ставка равна той процентной ставке, которая уравнивает настоящую стоимость (present value) текущих денежных потоков по линии депозитов и будущих поступлений.

Еще одна интересная новинка — проценты авансом. Вы приходите в банк, заключаете депозитный договор на определенный срок под соответствующие проценты. И вам тут же,по заключению договора выдают эти проценты. Получается, что вкладчик может открыть депозитный счет, фактически не владея его номинальным значением. Разницу добавляет банк за счет будущих доходов вкладчика в виде процентных платежей. В случае выплаты процентов

авансом, при расчете эффективной ставки, стоит исходить из факта, что банк выплачивает проценты сразу, тем самым, уменьшая сумму депозита, поэтому:

эффективная ставка = номинальная ставка / (1–номинальная ставка).

Рассчитаем годовую эффективность некоторых вкладов (Таблица 3). Учет капитализированных процентов помог точнее расставить приоритеты в выборе вклада. Некоторые вклады до расчетов казались равноценными, на самом деле таковыми не являясь. В то же время представлены такие депозитные продукты, которые сильно отличаются по срокам, валюте вклада, банком–реципиентом, однако гарантируют одинаковую доходность.

Следующим немаловажным фактором измерения доходности депозита служит валюта вклада, а точнее, ее изменение во времени. Как и всякий товар, цена иностранной валюты, т.е. курс, подлежит колебаниям. Поскольку в Армении распространены депозиты в долларах и евро, подробнее остановимся на их изменениях.

Предположим, у вкладчика имеется определенная сумма D в национальной валюте, которую он может вложить в банк и по истечение срока договора получить проценты в драмах, согласно драмовой процентной ставке, в данном контексте не важно– номинальной или эффективной. С другой стороны, у него есть возможность обменять ту же сумму по текущему курсу c_1 и получить иностранную валюту в размере D/ c_1, на которую банки устанавливают отличную от драмовой процентную ставку. Предполагается, что выбирается аналогичный вклад, т.е. соответствие по срокам и остальным условиям. После истечения срока валютного депозита, производится обратная конвертация по новому курсу c_2 , в результате сумма с начисленными процентами обращается в драмы. Интерес представляет сравнение их доходностей.

Доход от депозита, т.е. основную сумму с начисленными процентами (подчеркиваем, что процентные ставки по вкладам в различных валютах, различны) обозначим Inc_{nc} и Inc_{fx} для депозитов в национальной и иностранной валюте соответственно. Поскольку валютные депозиты подвержены влиянию курсов, то скорректируем их доходность на следующую величину– d_{fx} (процентное изменение курса периода окончания депозита к базовому). Таким образом, остается сравнить, что выгоднее:

Inc_{nc} или $Inc_{fx}(1+ d_{fx})$

Оценка величины dfx производилась путем нахождения 95–ой процентили для рядов изменения курсов валют от периода к периоду, в зависимости от срока депозита. Значением 95 %–ой процентили (percentile) выбирается то значение в ряде, для которого верно, что 95 % элементов ряда меньше его .. Была использована статистика официальных курсов валют, публикуемые ЦБ РА за 2007 и 2008 годы.

Поскольку срок депозита определяется в календарных днях, а курсы рассчитываются лишь для рабочих дней, то курсам, не попавшим в число рабочих дней, были приписаны значения следующего ближайшего рабочего дня. Однако это нисколько не отразится на точности расчетов, так как в банковском деле применяется та же технология – в случае, попадания срока окончания договора о депозите на выходной день, все расчеты переносятся на

следующий за ним рабочий день.

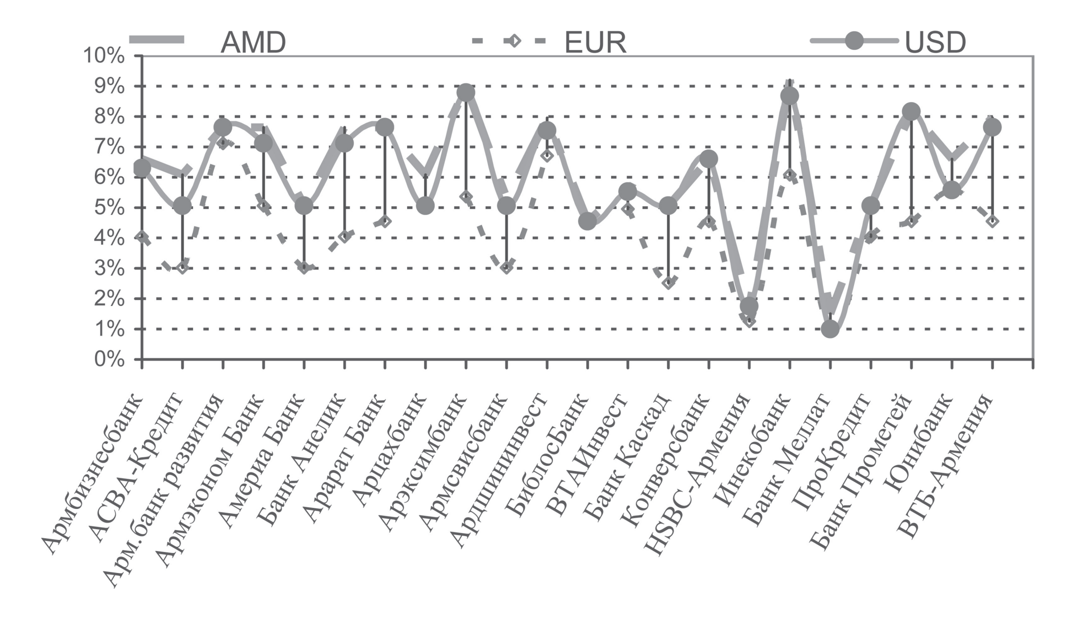
В результате расчетов получилось, что для депозитов, срок действия которых равен, к примеру, 3 месяцам, курс валют изо дня в день (с лагом в 3 месяца), в среднем колебался для доллара — в размере 1,9 %, для евро— 8,9 %. Полученные данные приведены в Таблице 4, соответственно для доллара и евро по различным срокам.

Таблица 4. *Средние изменения курсов иностранных валют*[8]

	1 месяц	2 месяца	3 месяца	4 месяца	6 месяцев	12 месяцев
D USD	1,8%	2,0%	1,9%	2,1%	0,7%	1,3%
D EUR	5,0%	7,2%	8,9%	8,1%	7,2%	3,3%

Расчет эффективных процентных ставок для наиболее общедоступных и простых депозитных схем демонстрирует, что наилучшие результаты имеют драмовые депозиты, от них почти не отстают долларовые и лишь затем— в евро. Как и следовало ожидать, наибольшее значение эффективная процентная ставка получает в случае с депозитами на год (равная номинальной). В ряде банков эффективные ставки для 1,3,6 или 12 месяцев не сильно разнятся, особенно для депозитов в национальной валюте. Краткосрочные вклады (от одного до трех месяцев) банки оценивают равнозначно. На Рисунке 4 представлены эффективные ставки по схожим депозитам в различных валютах сроком на 6 месяцев.

Рисунок 4. *Эффективные ставки по аналогичным депозитам*[9]

Вышеприведенные данные основываются на банковских предложениях, действовавших в период с августа по сентябрь 2008 г. Под влиянием мирового финансового кризиса армянские банки были вынуждены изменить свою депозитную политику. Анализ новых процентных ставок (октябрь–ноябрь 2008 г.) показал, что оценка долларовых депозитов повысилась и еще более приблизилась к драмовым вкладам. В то же время в некоторых банках повысилась и эффективность вкладов в евро. В ряде банков, где прежде не работали с депозитами в евро, такие услуги теперь предоставляются. Еще одним проявлением кризисной ситуации является уменьшение спроса со стороны банков на краткосрочные вклады, сроком менее 1 месяца.

Как было отмечено ранее, вклады равноценной суммы на один и тот же срок в одном и том же банке, но в разных валютах, не всегда обладают одинаковой доходностью. Поскольку именно вклады в национальной валюте обладают большей ценностью в глазах банков, в качестве стандарта изберем именно их. Представлены данные по разности в доходностях валютных депозитов (с учетом изменения курса) и драмовых депозитов сроком 12 месяцев для армянских банков за август 2008 г (Таблица 6).

Поскольку данные получены путем вычитания драмовой доходности из валютной, то положительные значения (которые составляют большинство) говорят об эффективности валютных вкладов по сравнению с вкладами в национальной валюте.

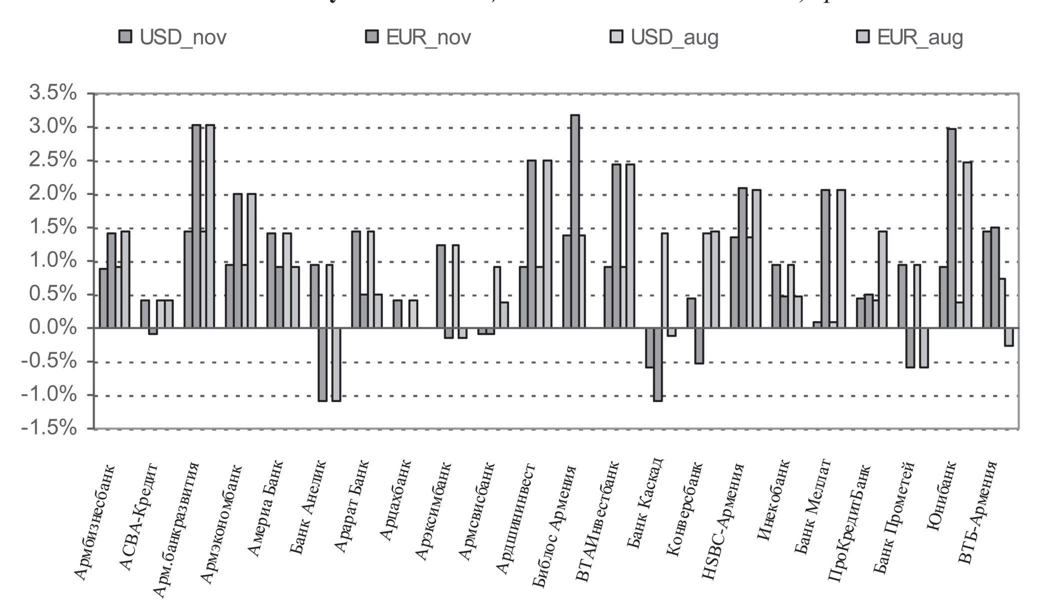
Таблица 5. *Сравнительная эффективность депозитов*

	USD	EUR			USD	EUR
Армбизнесбанк	0,90%	1,40%		БиблосБанк Армения	1,40%	–––
ACBA–Кредитагриколь Банк	0,40%	0,40%		ВТА Инвестбанк	0,90%	2,40%
Армянский Банк развития	1,40%	3,00%		Банк Каскад	1,40%	–0,10%
Армэконом Банк	0,90%	2,00%		Конверсбанк	1,40%	1,40%
Америабанк	1,40%	0,90%		HSBC–Армения	1,40%	2,10%
Банк Анелик	0,90%	–1,10%		Инекобанк	0,90%	0,50%
Арарат Банк	1,40%	0,50%		Банк Меллат	0,10%	2,10%
Арцахбанк	0,40%	–––		ПроКредот Банк	0,40%	1,40%
Арэксимбанк	1,20%	–0,10%		Банк Прометей	0,90%	–0,60%
Армсвисбанк	0,90%	0,40%		Юнибанк	0,40%	2,50%
Ардшининвестбанк	0,90%	2,50%		ВТБ –Армения Банк	0,70%	–0,30%

Хотелось бы отметить, что после изменения ставок, выраженного как в росте общего уровня, так и межвалютном сближении, отрицательных значений стало чуть больше, однако, они все равно остаются в меньшинстве (менее 10 % всех исходов).

Сравнительный анализ разниц доходностей валютных и драмовых вкладов по критерию срочности показывает, что в краткосрочном периоде депозиты в евро на порядок опережают долларовые, не говоря уже о драмовых.

Рисунок 5. *Разница в доходностях депозитов, сроком на 12 мес.*[10]

Изменение ставок не привело к радикальным изменениям в соотношении разниц доходностей, лишь в отдельных случаях повысилась эффективность долларовых вкладов, так, однако, и не достигнув уровня вкладов в евро (Рисунок 5).

Дальнейший анализ показывает, что с увеличением срока депозита, вклады в евро становятся более и более выгодными. Так, например, средняя разница в доходностях депозитов в евро оказалась больше средней разницы доходности долларовых депозитов в 10 раз, составив 5 % премии. Тот же показатель в октябре уже составил 23.1, хотя ставка премии осталась на уровне 5 %. Это указывает, на то, что депозиты в евро начинают цениться так же, как и долларовые. Фактор резкого колебания валют в данном аспекте исключается.

В случае депозитов сроком на год, валютные депозиты некоторых банков “уходят в минус”, в целом же под воздействием изменившихся ставок общая тенденция осталась неизменной.

1. Рассчитано на основе данных Национальной Статистической Службы РА, http://www.armstat.am
2. Источник: ЦБ РА, http://www.cba.am
3. Источник: информационная служба АрмИнфо, http://www.arminfo.am
4. Источник: ЦБ РА, http://www.cba.am
5. Источник: ЦБ РА, http://www.cba.am
6. Публичные предложения коммерческих банков Армении, 2008 г.
7. Рассчитано на основе публичных предложений коммерческих банков
8. Рассчитано на основе данных ЦБ РА
9. Рассчитано на основе публичных предложений коммерческих банков
10. Рассчитано на основе публичных предложений коммерческих банков

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ АКТА ОДНОСТОРОННЕГО ПРИЗНАНИЯ ГОСУДАРСТВА В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

Тамазян В. В.

В научной литературе уделяется мало внимания вопросу одностороннего признания государства. Как правило, это происходит в связи с тем, что само явление имеет большее отношение к политической реальности, чем к правовой сфере, и носит явный договорной характер, основанный на субъективных политических критериях («государственные интересы»), обуславливающих их правовое обоснование, а не наоборот.

В данной статье мы рассмотрим некоторые аспекты юридической природы акта признания, а также вопросы, связанные с формированием критериев признания государств. В связи с появлением новых государств на международной арене еще более актуальным стал вопрос развития международно—правового института признания.

Признание государства (который является односторонним юридическим актом) и связанные с ней вопросы тесно связаны с проблемой международной правосубъектности. Некоторые аспекты признания регламентируются международными договорами и резолюциями международных организаций. Признание является институтом международного права, включает главным образом обычно—правовые нормы. Нормы этого института связаны с правореализующей деятельностью государств в международных отношениях. Попытки кодификации института признания в международном праве не увенчались успехом.

В 1949 г. Комиссия международного права ООН включила вопрос о признании государств и правительств в список тем, подлежащих первоочередной кодификации, однако проблема эта не получила разрешения[1]. Как считает российский юрист—международник И.И. Лукашук, объясняется это прежде всего тем, что данный институт особенно тесно связан с политикой, а также тем, что с переменами в международной системе меняется его содержание[2].

Несомненно, благодаря признанию, выход новых государств на международную арену, возникших в результате национально—освободительной борьбы и вступление в правоотношения с уже существующими государствами—субъектами международного права — приобретает четкие рамки, и если бы не было института признания, то регулирование международно—правовых отношений было бы затруднено.

Вопросам международно—правового признания и преждевременного признания посвящены работы Л. А Моджоряна, Р. А. Каламкаряна, И. И Лукашука, Д.И. Фельдмана, Г. И. Курдюкова, Р.Л. Боброва, Г. Тейшера, Ч. Ч. Хайда, Л. Оппенгейма, Я. Броунли, А. Фердросс, Д. Анцилотти и т.д. Но несмотря на то, что вопросы, касающиеся признания государства, исследова-

ли многие юристы—международники, единства взглядов по этому вопросу и в доктрине международного права до сих пор нет.

Под признанием в международном праве обычно понимается односторонний юридический акт государства, посредством которого оно констатирует наличие определенного юридически значимого факта или ситуации в международном общении, считая их правомерными.

Подавляющее большинство юристов—международников определяет односторонний акт именно как «волеизъявление», «проявление воли»[3].

Анализ требований, предъявляемых международно—правовой доктриной к понятию «юридический акт»[4], позволяет выделить следующие его основные признаки: 1) присутствие волеизъявления, 2) порождаемые им правовые последствия и 3) соответствие этих последствий выраженной воле.

Признание может быть явно выраженным (устное или письменное заявление) или молчаливым, вытекающим из поведения (действия или воздержания от действия) данного государства. Этот акт носит добровольный характер. Признание является правом государства, а не его обязанностью, и факт наличия признания означает, что государство рассматривает новое государство как юридическое лицо со всеми правами и обязанностями, вытекающими из международного права.

Новое государство имеет право на международное признание. Это вытекает из Устава ООН, его принципов, как основных принципов современного международного права, согласно которым все государства обязаны развивать дружественные отношения между собой, уважать принципы суверенного равенства и самоопределения народов. Акт признания облегчает существование нового государства, ведет к нормализации политических и экономических отношений с другими государствами, выводит это новое государство из международной изоляции.

Акт, противоположный признанию, в литературе именуется протестом, то есть несогласие с правомерностью соответствующего юридически значимого факта или события, в квалификации его как международно—противоправного деяния. Протест должен быть явно выраженным.

Как считают Р.А. Каламкарян и Ю.И. Мигачев, посредством акта протеста государства заявляют о своем нежелании признать складывающийся новый международный обычай[5].

В становлении и развитии института признания большую роль сыграли те принципы и доктрины, которыми руководствовались отдельные государства и сообщества государств в международно—правовой практике в различные исторические эпохи.

Многие авторы, занимавшиеся вопросами признания в международном праве, считают, что данный институт в его современном понимании возник в XVI–XVII веках.

Итальянский юрист Анцилотти выделяет три основных принципа, которые оказывали влияние на развитие института признания в международном праве: первый этап (начиная с Венского конгресса до середины XIX в.), когда главенствовал принцип легитимизма, согласно которому законность государства зависела главным образом от династических соображений; второй этап (вторая половина XIX века – в начало XX века) – принцип национальности, согласно которому законными могли быть только государства, имею-

щие основой однородный национальный состав; третий этап (после второй мировой войны) — заключался в применении принципа самоопределения народов, получившего выражение в практике плебисцитов[6].

В теории международного права существуют две теории о значении международно–правового признания: декларативная и конститутивная.

Согласно декларативной теории, признание не сообщает дестинатору (адресату) соответствующего качества, а лишь констатирует его появление и служит средством, облегчающим осуществление с ним контактов. Широко распространено мнение, что декларативная теория в большей степени отвечает реальностям международной жизни[7]. Позиция представителей декларативной теории указывает на то, что декларативная теория является превалирующей в современных международных отношениях, и признание лишь подтверждает правомерность каких–то определенных международно–правовых действий или событий.

Будучи по названию декларативным, признание – это юридический акт, подпадающий под общее регулятивное воздействие международного права. К международно–правовым последствиям декларативного признания применимы общие постулаты международно–правовых последствий, имеющих место в отношении одностороннего юридического акта признания[8].

По мнению сторонников конститутивной теории, признание обладает правообразующим значением: оно и только оно создает новых субъектов международного права, но некоторые ученые считают что конститутивная теория несовместима с международным правом, поскольку она не принимает во внимание то обстоятельство, что государство еще до признания пользуется всеми правами и обязанностями, вытекающими из принципа суверенитета. Конститутивная теория была широко распространена до второй мировой войны.

Наиболее уязвимая сторона этой теории заключается в том, что, во–первых, неясно, какое количество признаний необходимо для придания дестинатору упомянутого качества, и, во–вторых, как показывает практика, государства могут существовать и вступать в те или иные контакты с другими государствами, а правительства, пришедшие к власти неконституционным путем, – эффективно представлять субъект международного права и без официального признания[9].

В доктрине международного права выделяют две формы официального признания: де–факто (de facto) и де–юре (de jure). Они используются как при признании государств, так и при признании правительств. Различие между ними заключается в объеме правовых последствий. Никаких точных ориентиров и тем более норм, определяющих это различие или основания для использования одной или другой формы признания, нет. Практика показывает, что в основе их использования лежат политические соображения.

Признание де–факто выражает неуверенность в том, что данное государство или правительство достаточно долговечно или жизнеспособно, оно характеризуется как неполное. Оно в принципе может повлечь за собой установление консульских отношений, но не носит обязательный характер. Как правило, через некоторое время признание де–факто трансформируется в признание де–юре.

Признание же де–юре является полным и окончательным. Оно обязательно влечет за собой установление дипломатических отношений. В любом

случае считается, что установление дипломатических отношений означает признание де—юре.

Существует также признание ad hoc. Подобное признание означает «разовое» признание, признание «на какой—нибудь случай», для решения каких—либо конкретных вопросов.

Практика свидетельствует о том, что вопрос о признании возникает при появлении нового государства. И эти новые государства, образованные в результате отделения части территории либо распада федераций, вызывают наибольшие трудности при предоставлении признания.

Как отмечает американский юрист Хайд, возникновение государства, как субъекта международного права, может быть следствием одной из целого ряда причин. Оно может быть вызвано революцией в колонии, отпадением населения, занимающего часть территории государства, решением группы держав, располагающих решающей властью в международных делах, учредить и признать новое государство на части территории, которая до того принадлежала какому—либо существующему государству[10].

В результате повального краха колониальных империй (Британская империя, Французская империя, Османская (Оттоманская) империя, Испанская колониальная империя и т.д.) на карте мира появились новые государства. На их обломках возникли 42 суверенных государства. Крушение колониализма оказывает огромное воздействие на всю систему международных отношений, на все международное право вообще, на отдельные его институты, в особенности.

Колониальные державы вполне естественно противились таким процессам и долгое время не признавали отделившиеся государства. Признание новых государств со стороны других государств метрополии часто рассматривали как casus belli. Так, объявившие о своей независимости Нидерланды (в 1576 г.) и Португалия (в 1640 г.) были признаны Испанией лишь в 1648 и 1668 гг. соответственно[11]. Соединенные Штаты Америки, отделившиеся в 1776 г., получили признание Великобритании лишь в 1783 году[12]. Бельгия провозгласила независимость в 1830 г., но Голландия признала этот факт только в 1839 году[13]. Это продолжалось и в послевоенное время (Первая и Вторая мировая война), «Голландия до 1949 г. не признавала Республику Индонезию, которая провозгласила свою независимость в 1945 г.; Франция до 1954 г. не признавала Демократическую Республику Вьетнам, созданную также в 1945 г. Когда правительство Гвинейской Республики обратилось к президенту Франции в октябре 1958 г. с просьбой признать независимость Гвинейской Республики, то в своем ответе генерал де Голль заявил, что Франция должна предварительно «узнать намерения» гвинейского правительства и «предварительно должна собрать доказательства, которые нынешнее правительство Гвинеи могло бы дать относительно своей способности действенно обеспечивать обязанности и обязательства, налагаемые независимостью и суверенитетом»[14].

В первой половине XX в. на фоне роста колониальной экспансии, борьбы за господство над колониями усиливается национальное самосознание в колониальных странах, что приводит к мощному подъему национально—освободительных движений в Индии, Индонезии, Египте, Сирии, Ираке, Палестине, Турции, Иране, Афганистане, Монголии, Южной Африке и других странах[15].

Эти процессы вызывают потребность в юридической оценке проблемы

преждевременного признания, что находит отражение в международно–правовой литературе. В это время дается четкое определение понятия преждевременного признания, и разрабатываются критерии своевременности предоставления признания.

Под преждевременным в доктрине по–прежнему понималось признание, предоставленное отделившейся от метрополии территории, которая еще борется за свою независимость[16]. В качестве основного критерия для установления своевременности признания рассматривался факт окончания борьбы. При этом отмечалась сложность определения момента, когда можно было с уверенностью сказать, «что созданное революцией государство надежно и устойчиво»[17]. В этой связи Ч. Хайд рекомендовал в течение некоторого времени после окончания конфликта воздержаться от предоставления признания[18]. А профессор С. Александрович в своей работе, посвященной истории и теории признания, делает особый упор на преждевременность признания, понимая ее как предоставление признания новому государству раньше, чем его признала метрополия[19].

В разработках проблемы преждевременного признания, проводимых некоторыми западными юристами–международниками (С. Александрович, Г. Тейшер), они усматривают «заботу о сохранении остатков колониализма» и стремление оправдать практику непризнания, распространенную среди капиталистических стран во второй половине XX века[20].

Середина XX века характеризуется многими исследователями как эпоха краха колониализма. Действительно, распад колониальной системы в этот период приобрел всеобщий характер и набрал небывалые темпы. В 1943 г. добились государственного суверенитета Сирия и Ливан, в 1945 г. – Вьетнам и Индонезия, в 1946 г. – Иордания и Филиппины, в 1947 г. – Индия и Пакистан, в 1948 г. – Бирма и Цейлон, в 1949 г. – Китай, в 1951 г. – Ливия, в 1953 г. – Камбоджа, в 1953–1954 гг. – Лаос. За 1956–1965 гг. 33 независимых государства образовались в Африке. Независимости добились Куба (1959 г.), Кипр (1960 г.), Ямайка (1962 г.), Тринидад и Тобаго (1962 г.), Мальта (1964 г.) и др[21]. В 1960 г. Генеральной Ассамблеей ООН была принята Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам, провозгласившая необходимость «незамедлительно и безоговорочно положить конец колониализму во всех его формах и проявлениях[22].

Итальянский юрист–международник Д. Анцилотти отрицал юридическое значение преждевременного признания, считая, что «соображения о своевременности признания... имеют скорее политический, нежели правовой характер»[23].

В то же время для определения своевременности и действительности актов признания ряд авторов продолжает использовать критерий окончания борьбы за независимость. На основании этого критерия делается вывод о том, что противоправным и недействительным было признание самопровозглашенной в 1968 г. Республики Биафра пятью государствами (Танзанией, Габоном, Берегом Слоновой Кости, Замбией и Гаити).

А вот критерий предоставления признания лишь после того, как оно будет предоставлено государством, в ущерб которому произошло отделение, не получил распространения в классическом международном праве; не имеет он юридического значения и в современных международных отноше-

ниях. И как справедливо отмечается в литературе, при признании нового государства третьими странами редко случалось, чтобы государство, от которого происходит отделение, не жаловалось на преждевременность признания[24]. Например, преждевременное некоторыми исследователями характеризуется признание Словении и Хорватии, поскольку оно было предоставлено вопреки воле Югославии[25].

Такой критерий, как окончание борьбы за независимость, также утратил свою значимость. Этот критерий был сформулирован в то время, когда любая война считалась допустимой, так как в классическом международном праве не были закреплены принципы равноправия и самоопределения народов, территориальной целостности, нерушимости границ и др., в соответствии с которыми можно было бы оценивать правомерность возникновения нового государства, а, следовательно, и предоставленного ему признания. А после закрепления этих основных принципов в современном международном праве делает критерий окончания борьбы недостаточным.

Некоторые специалисты отмечают, что критерий эффективности, вошедший в современное международное право в качестве обычной нормы, является общепринятым, но нельзя с полной уверенностью утверждать, что критерий эффективности является юридически обязательным при предоставлении признания новым государствам.

В качестве критериев для признания государства предлагается использовать свойственные ему признаки, сформулированные в Латиноамериканской конвенции о правах и обязанностях государств 1933 г. (наличие определенной территории, населения, независимой власти и способности вступать в международные отношения)[26]. Эти критерии тем не менее не выступают требованиями sine qua non для признания на практике[27].

Некоторые ученые указывают на необходимость разработки международными институтами универсальных юридических критериев для признания государств. Определенный шаг к выработке универсальных критериев был сделан при признании государств, образовавшихся на территории бывших Югославии и Советского Союза. 16 декабря 1991 г. Европейским сообществом были приняты Руководящие принципы для признания новых государств в Восточной Европе и Советском Союзе. В соответствии с данным документом государства, претендующие на признание, должны были предоставить гарантии соблюдения следующих условий:

— уважение Устава ООН и обязательств, принятых в соответствии с Хельсинкским заключительным актом и Парижской хартией, особенно касающихся верховенства закона, демократии и прав человека;
— предоставление гарантий соблюдения прав этнических и национальных групп и меньшинств в соответствии с обязательствами, принятыми в рамках ОБСЕ;
— уважение нерушимости всех границ, которые могут быть изменены только мирным путем по соглашению сторон;
— принятие всех обязательств в области разоружения, нераспространения ядерного оружия, безопасности и региональной стабильности;
— решение всех вопросов, касающихся правопреемства и региональных споров при помощи заключения соглашений[28].

Распад СССР (1991 г.), Югославии(1991–1992 гг.), Чехословакии (1993 г.)

повлек за собой возникновение ещё порядка двадцати государств. Образование государств, очевидно, будет происходить и впредь, а потому встает вопрос об их международно–правовом признании.

Проблема признания государств стала вновь актуальной в связи с провозглашением независимости Косово, а затем Южной Осетией и Абхазией и последовавшими за этими актами их признания. В этом ракурсе было бы логично говорить и о признании, в первую очередь, Арцаха (Нагорного Карабаха), который имеет намного больше исторических и международно–правовых оснований для признания своей независимости.

На территории этого государства был проведен референдум 10 декабря 1991 года, тем самым народ Арцаха реализовал свое право на самоопределение. В Арцахе также состоялись выборы президента и парламента, пригласили наблюдателей и т.д., то есть и этими выборами арцахцы продемонстрировали демократичность избирательного права. Путем всенародного голосования была принята Конституция Арцаха.

Арцах проводит и активную внешнюю политику, вступает в сношения с другими государствами и международными организациями, направляет своих официальных представителей для ведения переговоров, участвует в работе международных организаций и конференций, заключает международные договоры.

Международная практика свидетельствует о том, что мировое сообщество, фактически не признает Арцах частью Азербайджана.

Все элементы, присущие государственности в соответствии с определением государства по Конвенции Монтевидео от 1933 года, где закреплены четыре признака государства: постоянное население, определённая территория, собственное правительство, способность к вступлению в отношения с другими государствами, имеются у этого государства, но, соответствуя критериям государственности, оно пока не признано в качестве государства.

Можно констатировать, что по уровню демократического развития Арцах намного опережает Косово, а Сербия опережает Азербайджан. И в данном случае государства, которые не признаны, стремятся подтвердить свою международную легитимацию.

Не смотря на то, что в нашей статье рассмотрены некоторые критерии признания государств, этот вопрос по–прежнему как с теоретической, так и с практической точек зрения является дискуссионным, вызывая противоречивые суждения и оценку, так как признание является в большей степени актом политическим, не поддающимся в общем виде международно–правовой регламентации.

Некоторые из вышеприведенных ситуаций, несомненно, не возникнут более в силу устаревших жизненных реалий или предпосылок, некоторые – в силу того, что утратили значение благодаря последующему международно–правовому развитию.

Наконец, нужно согласиться с тем, что количество признаний не придает какое–либо качество дестинатору, а лишь посредством этого акта государство констатирует наличие определенного, юридически значимого, факта или ситуации в международном общении, считая их правомерными. Следует также учитывать некоторые «критерии» при признании государств. Из них мы выделяем демократичность правовой сферы (демократические нормы избрания и смены власти, уважение верховенства закона, демократии и прав чело-

века), а также способность новообразующегося государства вступать в международные отношения.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что изучение института признания необходимо в силу цикличности истории, и фундамент, на котором должен зиждиться институт признания – это международный обычай, общие принципы и доктрины.

1. Международное право. Учебник для вузов / Отв. ред. *Г. В. Игнатенко* и *О. И. Тиунов*. М., 2008. С. 39.
2. Там же. С. 346.
3. *De Visscher, P. Remarques* sur l'evolution de la jurisprudence de la Cour Internationale de Justice relative au fondement obligatoire des certains actes unilateraux // Etudes en l'honneur du Juge Manfred Lachs; J. Makarczyk (ed.). The Hague; Boston; Lancaster: M. Nijhoff, 1984, p. 461.; Goodman, C. Acta Sunt Servanda? A regime for the unilateral Acts of States at International Law: paper, presented at the 2005 ANZIL Conference, [Electronic resource]. Mode of access:<http:// law.anu.edu. au/cipl/Conferences&SawerLecture /05%20 ANZSIL%20 Papers/ Goodman.pdf> . Date of access: 15.04.2006., p.6.; Jacque, J.—P. Elements pour une theorie de l'acte juridique en droit international public. Librarie generale de droit et de jurisprudence, 1972, p.384. Suy, E. Les actes juridiques unilateraux en droit international public: These presentee a l'Universite de Geneve ... docteur es sciences politiques. Paris: Librairie generale de droit et de jurisprudence, 1962, p.33.
4. *Suy, E.* Les actes juridiques unilateraux en droit international public: These presentee a l'Universite de Geneve ... docteur es sciences politiques. Paris: Librairie generale de droit et de jurisprudence, 1962, p. 33.
5. *Каламкарян Р. А. , Мигачев Ю. И.,* Международное право., М., 2009. С. 76.
6. *Анцилотти Д.,* Курс международного права. Т.1. М.1961. С. 164.
7. *Ковалева А. А., Черниченко С. В.,* Международное право., М., 2008. С. 166.
8. *Каламкарян Р. А., Мигачев Ю. И.,* Международное право., С. 77.
9. *Ковалева А. А., Черниченко С. В.,* Международное право., С.166.
10. *Хайд Ч. Ч.* Международное право, его понимание и применение США. М., 1951. С. 96.
11. *Моджорян Л. А.* Значение признания государств и правительств на современном этапе // Вопросы теории и практики современного международного права. 1960. № 3. С. 19.
12. *Хайд Ч.Ч.* Указ. раб.
13. *Мартенс Ф. Ф.* Современное международное право цивилизованных народов. Т. 1. СПб, 1904. С. 281.
14. *Фельдман Д. И., Фарукшин М. Х.,* Крах колониальной системы и некоторые вопросы международно—правового признания и правопреемства //Правоведение. 1962. № 2. С. 115—123.
15. *Брутенц К. Н.* Колонии и колониальная политика // БСЭ / гл. ред. *А. М. Прохоров*. Т.12. М., 1973. С. 450
16. *Хайд Ч. Ч.* Указ. раб. С. 282—284.
17. *Оппенгейм Л.*, Международное право. Т. 1. Полутом I. М., 1948. С. 139.
18. *Хайд Ч.Ч.*, Указ. раб. С. 284.
19. *Alexandrowicz G. H.* The Theory of recognition in fiery. The British Year—Book of Intrnational Law, 1958. Oxford University Press. London—New York—Toronto, 1959.
20. *Фельдман Д. И.* Признание государств в современном международном праве. Казань, 1965. С. 116.
21. *Черниченко С. В.* Теория международного права: в 2 т. Т. 1: Современные теоретические проблемы. М., 1999. С. 450.

22. Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам, принятая резолюцией 1514 (XV) Генеральной Ассамблеи ООН от 14 дек. 1960 г. [Электронный ресурс] //Организация Объединенных Наций. Режим доступа: <www.un.org /russian/documen /gadocs /convres/r15–1514.pdf>. Дата доступа: 17.03.2007.
23. *Анцилотти Д.* Указ. раб. Т.1. С. 170.
24. *Хайд Ч. Ч.* Указ. раб. С. 96.
25. *Widell J.* The breakup of Yugoslavia and prematurate state recognition [Electronic resource]//MichellCollonInvestigAction.Modeofaccess:<http://www.michelcollon.info/arcticles.php&dateaccess=2004–11–08%2010:54:56&log=lautrehistoire>.
26. Montevideo Convention on the Rights and Duties of States, signed at Montevideo, 26 Dec., 1933 [Electronic resource] // Organization of American States. Mode of access: <www.oas.org/juridico/english/treaties/a–40.html>.
27. *Ijalaye D.* Was «Biafra» at any time a state in international law? // American Journal of International Law. 1971. V. 65. N 3. P. 556.
28. О КРИТЕРИЯХ ЕС ДЛЯ ПРИЗНАНИЯ НОВЫХ ГОСУДАРСТВ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ И НА ТЕРРИТОРИИ СОВЕТСКОГО СОЮЗА, http://infopravo.by.ru/fed1991/ch01/akt10204.shtm.

ИЗ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ЖИЗНИ

ОБЗОР IV РЕСПУБЛИКАНСКОЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ «ПОЛИТИЧЕСКАЯ НАУКА В XXI ВЕКЕ ГЛАЗАМИ МОЛОДЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ»

9–10 апреля 2010 года в Российско–Армянском (Славянском) университете проходила IV республиканская студенческая конференция «Политическая наука в XXI веке глазами молодых исследователей».

На конференции с докладами выступили 25 студентов и магистрантов из Российско–Армянского (Славянского) университета, Ереванского государственного университета, Ереванского государственного педагогического университета им. Х. Абовяна, Армянского государственного экономического университета и Ереванского государственного лингвистического университета им. В. Брюсова.

На открытии конференции с вступительным словом выступил проректор Российско–Армянского (Славянского) университета, доктор философских наук, действительный член РАЕН П.С. Аветисян. Поприветствовав участников конференции, он пожелал им плодотворной работы. Проректор подчеркнул, что политическая наука в XXI веке особую актуальность приобретает в глазах нового поколения ученых. П. Аветисян отметил, что на политическую науку в новом столетии нужно смотреть не просто как на науку, отражающую идеологические тенденции в современном мире или как на историю политических учений, но как на междисциплинарную область научного знания. К примеру, уже сегодня можно говорить о возможности математического моделирования политических процессов.

Междисциплинарный характер политической науки был отражен в докладе выступившего на пленарном заседании студента ЕГУ А. Бадаляна на тему «Сущность и социокультурные особенности современной политической коммуникации». В докладе была представлена актуальность политической коммуникации в свете социокультурного плюрализма. Тема представляется важной в условиях глобализационных процессов. Стремительно обрушивающиеся на индивидуума потоки информации зачастую бывают неконтролируемыми. Главной задачей здесь становится тщательный отбор нужной и, что не менее важно, полезной, не способной нанести вред, информации. Коммуникационные потоки важны для таких малых государств, как Армения. В данном контексте нужно уметь идентифицировать себя с необходимым объемом информации, выделенным из разрастающихся в геометрической прогрессии коммуникационных потоков. Это позволит не превратить процессы коммуникации между личностями в процессы манипуляции над личностями.

На фоне процессов глобализации актуально звучал доклад магистрантки РАУ М. Лалаян на тему «Традиционалистские основания политической доктрины Э. Берка». В условиях системной трансформации общества важным представляется сохранение традиций, переосмысление связи государства и церкви, личности и общества, закона и моральных ценностей. В современных условиях идеи английского философа, идеолога консерватизма Э. Берка обретают новое звучание. Общество может в полной мере реализовывать свой потенциал через институты, прошедшие проверку временем. При этом вовсе не исключается возможность совершенствования общества, а через него и отдельной личности, в условиях сохранения традиционности. Задача сохранения и развития национального государства актуальна и для новообразованной Республики Армения.

Доклад магистрантки РАУ А. Саркисян «Осмысление Э. Берком Великой Французской революции и становление философии консерватизма» был насыщен значительным историко–политологическим материалом. В качестве основного вывода из доклада можно отметить, что Берк–консерватор формировался под влиянием социально–политических тенденций в Европе. Сам же Берк, как сторонник умеренных политических взглядов, предвидел ломку старых устоев в европейских государствах и осуждал Великую Французскую революцию, приведшую к установлению кровавой диктатуры якобинцев.

В ходе конференции прошли заседания по следующим трем тематическим секциям:

1) Теория и история политической науки;
2) Политические процессы и технологии;
3) Мировая политика и международные отношения.

Выступавшая в первой секции магистрантка РАУ В. Агаджанян представила доклад «Суверенная демократия: от демократии к суверенитету», в ходе которого было рассмотрено соотношение понятий «демократия» и «суверенитет» применительно к армянской и российской действительности. Только эффективное демократическое государство в состоянии защитить гражданские, политические, экономические свободы, создать условия для благополучной жизни людей. В связи с этим, построение суверенно–демократического государства невозможно до тех пор, пока государство не способно предоставить гарантии в сфере защиты прав человека, а граждане проявляют откровенно потребительское отношение к государству. В таких условиях не может быть гражданского общества – ячейки истинно демократического устройства. Автор доклада подчеркнула, что для построения истинно демократического государства необходима активная гражданская позиция армянской молодежи, умение государства отстаивать собственную идентичность путем проведения комплементарной политики, освобождения от внешнего навязывания ценностей.

Работа первой секции была насыщена докладами по истории армянской политической мысли. Стоит выделить доклады студентки РАУ М. Абраамян «Сравнительный анализ церковно–политических концепций М. Гоша и Н. Ламбронаци», студентки РАУ А. Карапетян «Процесс национализации армянской церкви в контексте бытия армянского народа», студентки РАУ Л. Гукасян «Политическое содержание павликианской идеологии», студентки ЕГПУ Г. Гарибян «Варандян XXI века: экскурс к Армянскому вопросу».

Актуальность исследования тем из истории армянской политической

мысли (да впрочем и любого другого народа или государства) сохраняется на протяжении всего существования народа и государства. Изучение национального менталитета позволяет вырабатывать механизмы, которые имплементируются народом при возникновении тех или иных социально–политических ситуаций. А изучение философско–политического наследия мыслителей ранних периодов позволяет формировать схемы для оценки сложившейся ситуации и предприятия конкретных шагов в настоящем и будущем.

Ряд важных в концептуальном плане идей был озвучен в докладе магистранта РАУ А. Восканяна «Идея социализма в философско–политической доктрине Н. Бердяева». Согласно Н. Бердяеву, неравенство есть условие развития культуры и, таким образом, неравенство есть основа бытия. Социализм как идеология, по Бердяеву, буржуазен до самой своей глубины. В качестве одного из основных принципов социализма, по Бердяеву, выступает братство, тогда как в том социализме, который был в недавнем прошлом реализован на практике советского государства, человек человеку не стал братом, а лишь товарищем. В качестве основного вывода докладчиком было отмечено, что социализм в теории и социализм на практике – явления неидентичные.

В секции «Мировая политика и международные отношения» интерес представляли доклады А. Арутюнян «Проблема Вечного Мира в современной мировой политике», О. Ктоян «Внешняя политика Турции и Армении в контексте подписания протокола», К. Петросян «Евросоюз: армянский аспект», Ш. Саакян «Географический детерминизм на Южном Кавказе (на примере Армении)» и другие.

Объем охваченного и представленного на конференции материала оказался весьма насыщенным и разнообразным по содержанию. Доклады были интересны и тем, что их авторы пытались адаптировать представленные обобщения к социально–политическим реалиям современности.

10 апреля были подведены итоги конференции. По результатам совещания оргкомитета дипломом первой степени за участие в конференции была награждена магистрантка РАУ А. Саркисян, выступившая с докладом на тему «Осмысление Э. Берком Великой Французской революции и становление философии консерватизма». Диплом второй степени достался студентке ЕГПУ Г. Гарибян за доклад на тему «Варандян XXI века: экскурс к Армянскому вопросу». Студентка ЕГПУ К. Петросян, представившая доклад на тему «Евросоюз: армянский аспект», получила диплом третьей степени. Дипломанты были также поощрены денежными призами. Еще шесть участников конференции получили поощрительные призы – учебно–методическую литературу.

О. В. Барнашов

Сведения об авторах «Вестника» РАУ

Арутюнян А.

Аствацатуров С.В. – к. соц. н., доцент кафедры социологии ЕГУ и кафедры политической теории РАУ

Баблоян А.Г. – к. соц. н., ассистент кафедры социологии ЕГУ

Барнашов О.В. – аспирант кафедры политической теории РАУ

Дашян Н.А. – соискатель кафедры русского языкознания, типологии и теории коммуникации ЕГУ

Маилян Б.В. – к. ист. н., ст. преподаватель кафедры Всемирной истории РАУ, ст. научный сотрудник Института востоковедения НАН

Меликян В.Г. – к. ист. н., доцент, зав. кафедрой мировой политики и международных отношений РАУ

Мирумян Р. А. – д. филос. н., профессор кафедры политической теории РАУ

Монета М.Г. – преподаватель кафедры политической теории РАУ

Саакян Д. – к. физмат. н., доцент кафедры экономики и финансов РАУ

Тамазян В.В. – соискатель кафедры международного и европейского права РАУ

Туманян В.С. – д. филос. н., профессор кафедры политической теории РАУ

К сведению авторов

Статьи должны быть в объеме примерно 20–25 тысяч знаков (в пределах 15 страниц, напечатанных в два интервала) и представляться на дискете с двумя экземплярами отпечатанных копий. Статьи на армянском языке должны быть снабжены развернутым резюме (не менее 2 страниц) на русском языке. Ссылки должны быть расположены в конце текста. Авторы ответственны за достоверность приводимых фактов, цитат и ссылок. Позиции авторов не обязательно отражают точку зрения редакции. Рукописи не возвращаются.

Адрес редакции
0051, Ереван, ул. Овсепа Эмина, 123,
Российско-Армянский (Славянский) университет,
тел.: (+37410) 25-52-70, 26-11-95

Издательский дом «ЗАНГАК–97»
0051, Ереван, пр. Комитаса, 49/2
Тел.: (+37410) 23-25-28, факс: (+37410) 23-25-95
Эл. сайт: www.zangak.am, www.dasagirq.am, www.book.am
Эл. почта: info@zangak.am